

**FRANCISZEK
GRADOWSKI**

HODOEPORICON MOSCHICUM

*

WYPRAWA MOSKIEWSKA

BIBLIOTEKA PISARZY STAROPOLSKICH

zespół redakcyjny

Adam Karpiński (przewodniczący)
Ariadna Masłowska-Nowak (sekretarz)
Radosław Grześkowiak
Roman Krzywy
Krzysztof Mrowcewicz

39

TOM

Serię założyli w roku 1995
Adam Karpiński i Krzysztof Mrowcewicz

Instytut Badań Literackich PAN
Stowarzyszenie „Pro Cultura Litteraria”

Biblioteka
Dziarży
Staropolskich

**FRANCISZEK
GRADOWSKI**

HODOEPORICON MOSCHICUM

*

WYPRAWA MOSKIEWSKA

WYDAŁ
BARTŁOMIEJ CZARSKI

PRZEŁOŻYLI
BARTŁOMIEJ CZARSKI I ARIADNA MASŁOWSKA-NOWAK

IBL Instytut
Badań
Literackich
Wydawnictwo 2011 Warszawa

PRO
CULTURA
LITTERARIA

Redakcja

Ariadna Masłowska-Nowak

Korekta

Justyna Mańkowska

Projekt graficzny

Jacek Babicki

Łamanie

Wydawnictwo IBL PAN

**Wydanie publikacji dofinansowane przez Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego**

© Copyright by Bartłomiej Czarski, 2011

© Copyright by Stowarzyszenie „Pro Cultura Litteraria”, 2011

© Copyright for this edition by Instytut Badań Literackich PAN,
Warszawa 2011

Druk i oprawa

OPRAWA Sp. z o.o.

ul. Dowborczyków 17

90-019 Łódź

ISBN 978-83-61757-17-7

WPROWADZENIE DO LEKTURY

Franciszek Gradowski należy do mało znanych poetów polskiego Renesansu. W opracowaniach dotyczących tego okresu pojawia się niezwykle rzadko, a *Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut* zupełnie go pomija. Przyczyną tak niewielkiej popularności Gradowskiego może być fakt, że jest autorem tylko jednego dzieła – łacińskiej relacji z zagonu Krzysztofa Radziwiłła Pioruna (1547-1603) w głąb Państwa Moskiewskiego w czasie wyprawy Stefana Batorego pod Psków (1581). Niewielkie zainteresowanie i poetą, i jego utworem sprawiło, że wiedza o tej postaci jest nader nikła, a *Hodoeporicon Moschicum* nie doczekało się jeszcze żadnego poważnego opracowania. Zajmowano się Gradowskim sporadycznie, a i to raczej w kontekście innych szesnastowiecznych dzieł. Trzeba tu zwrócić uwagę na pracę Stanisława Łempickiego dotyczącą *Jezdy do Moskwy* Jana z Czarnolasu: zestawienie przez wybitnego badacza nieznanego autora z kluczowym dla polskiego Odrodzenia poetą zapewniło temu pierwszemu skromne miejsce w historii literatury polskiej¹.

Obecnie, gdy wzrasta zainteresowanie pisarzami mniej wybitnymi, których twórczość często stanowi tło dla mistrzów pióra, warto przyjrzeć się również Franciszkowi Gradowskiemu. Jego utwór może być bowiem interesującym źródłem nie tylko dla historyków, lecz także filologów, jako że ów nowołaciński poemat doskonale odzwierciedla werystyczne

---

¹ Zob. S. Łempicki, *Dwie „Jezdy do Moskwy”*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU”, Kraków 1947, nr 3, s. 71-72; tenże, *Dwie „Jezdy do Moskwy”*, *Kochanowski i jego zapomniany poprzednik*, wydał H. Barycz, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 31(1981), s. 83-106.

tendencje literackie, które w XVI w. święciły triumfy, a ponadto daje świadectwo ówczesnych gustów oraz zapotrzebowania na teksty o charakterze panegirycznym.

AUTOR, JEGO CZASY I JEDYNE DZIEŁO

W Rzeczypospolitej było kilka rodów, których członkowie nosili nazwisko Gradowski. Poeta pochodził z rodziny pieczętującej się herbem Półkozie, mającej korzenie w Małopolsce². Jego przodkowie na początku wieku XVI przenieśli się na Żmudź i osiedlili w pobliżu Kowna. Dość szybko, bo około roku 1550. Gradowscy herbu Półkozie związali się z ruchem różnowierczym. Poeta urodził się około 1545 r. jako syn Andrzeja. Wiadomo, że studiował na uniwersytecie w Wittenberdze, ówczesnej kuźni protestanckich intelektualistów, zachowującej przy tym wysokie standardy wykształcenia humanistycznego. Franciszek na listę studentów wpisał się 22 marca 1565 r. Zdobyte w Niemczech wykształcenie pozwoliło mu potem pełnić funkcję sekretarza u boku królów Stefana Batorego, a następnie Zygmunta III Wazy.

W latach 1578-1580 był poborcą lanowym w powiecie kowieńskim. W 1588 r. uczestniczył jako delegat koła rycerskiego w poselstwie stanów litewskich do nowo wybranego króla, Zygmunta III, a w roku następnym posłował na sejm warszawski, gdzie ratyfikowano pakta będzińskie (dotyczące porozumienia zawartego między arcyksięciem Maksymilianem Habsburgiem a Zygmuntem III Wazą). Wiadomo ponadto, że żył jeszcze w roku 1599. Po tej dacie nie mamy już żadnych informacji na jego temat, co zapewne oznacza, że niedługo po tym czasie zmarł.

Jedyny utwór literacki Gradowskiego dotyczy wyprawy Krzysztofa Radziwiłła. Wydarzenie to zyskało znaczny rozgłos i zostało zrelacjonowane przez kilku poetów oraz pamiętnikarzy³. Jedną z przyczyn takiego zainteresowania był fakt, że działania dywersyjne Radziwiłła wywarły znaczny wpływ na ostateczne rozstrzygnięcie zmagania z Moskwą. Hetman polny litewski na czele około 4000 lekkiej jazdy wyruszył 5 sierpnia z Witebska, by 22 października pojawić się pod murami Pskowa. Do pod-

² Por. H. Barycz, „Gradowski Franciszek”, [hasło w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. VIII, Wrocław 1959-1960, s. 529-530.

³ Na temat literackiego oddźwięku wojen inflanckich zob. J. Nowak-Dłuzewski, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Pierwsi królowie elekcijni*, Warszawa 1969, s. 110-159.

stawowych zadań dowodzonej przez niego formacji należało pustoszenie terenów znajdujących się na tyłach przeciwnika i odwrócenie uwagi wroga od głównych działań wojsk polsko-litewskich⁴. Obszar, który przemierzali żołnierze Radziwiłła, pod koniec XVI w. z pewnością mógł wydawać się imponujący. Przewędrowali bowiem drogę od Witebska do Staricy, a dalej przez Toropiec i położoną nad jeziorem Ilmien Starą Ruszę, aż pod Psków⁵. Łączną długość trasy rajdu szacować można na około 1400 km. Najciekawszym epizodem tej wyprawy jest chyba podejście wojsk polsko-litewskich pod Staricę. Miał tam wówczas przebywać car Iwan IV Groźny, a autorzy opisujący zmagania inflanckie scenie tej nadają dramatyczny przebieg i uważają, że bliskość wojsk Rzeczypospolitej przyspieszyła zakończenie rokowań pokojowych, które swój finał znalazły w Jamie Zapolskim (15 stycznia 1582). Epizod podejścia Radziwiłła pod Staricę naturalnie został także barwnie opisany na kartach poematu Gradowskiego (II 604-626)⁶.

Wyprawę szybko uznano za sukces. Z relacji świadka powrotu oddziału do obozu pod Pskowem, księdza Jana Piotrowskiego, jasno wynika, że przybyłych żołnierzy witano entuzjastycznie. Niemal od razu stwierdzono też, że przebyta przez nich droga była znacznie dłuższa niż w rzeczywistości, przypisywano im bowiem dotarcie aż do Persji, a uczestników zagonu zaczęto określać mianem „Persjan”⁷. Ten pierwszy przypadek tak głębokiego wtargnięcia na terytorium Państwa Moskiewskiego sprawił, że opis wyprawy – niezależnie od jej politycznego i militarnego znaczenia – stał się tematem literacko bardzo atrakcyjnym.

Pisane heksametrem *Hodoeporicon Moschicum* w całości utrzymane jest w konwencji epickiego epinikionu. Autor w zasadzie zrezygnował z klasycznego i właściwego homerycko-wergiliańskiej tradycji aparatu mitologicznego, a fabułę – zgodnie z panującymi wówczas w epice sta-

---

⁴ Zob. H. Lulewicz, „Radziwiłł Krzysztof”, [hasło w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXX, Wrocław 1987, s. 264-276.

⁵ Dokładny przebieg zagonu Radziwiłła został opisany przez Henryka Lulewicza („Radziwiłł Krzysztof”, op. cit., s. 267).

⁶ „Wykaz znaków i skrótów” znajduje się na s. 79-83 niniejszej edycji.

⁷ Zob. J. Piotrowski, *Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków*, wydał A. Czuczynski, Kraków 1894, s. 142. Trzeba jednak zaznaczyć, że Piotrowski, który pochodził z Korony, określając litewskich zagończyków mianem „Persjan”, mógł czynić to ironicznie; zob. R. Krzywy, *W poszukiwaniu tożsamości mimetycznej. Jana Kochanowskiego i Samuela Twardowskiego przedstawienia zagonów moskiewskich*, „Terminus” 8(2006), 2(15), s. 64.

ropolskiej tendencjami – skonstruował zgodnie z kategorią realizmu i uwzględnieniem rzeczywistego przebiegu wydarzeń historycznych⁸. Niejasna pozostaje kwestia, czy sam Gradowski był świadkiem opisywanych przez siebie dokonań Radziwiłła, czy też informacje czerpał z jakiegoś dziennika sporządzonego w czasie trwania najazdu lub z opowieści bezpośrednich uczestników. Poeta we własnym utworze nie udziela żadnej odpowiedzi na to pytanie, nie ma w nim również jakiegokolwiek potwierdzenia jego osobistego udziału w wyprawie.

Trzeba však podkreślić, że autor oddał realia w sposób bardzo precyzyjny. Dokładnie wyliczył, choć z drobnymi pomyłkami (co z kolei może świadczyć o nieuczestniczeniu w zagonie), osoby i miejsca związane z wycieczką Radziwiłła, a także z dużą wprawą ukazał specyfikę walk. Opisywane miejsca wydają się Gradowskiemu bliskie i można postawić hipotezę, iż rzeczywiście sam je odwiedził bądź, co bardziej prawdopodobne, dysponował dokładną o nich relacją. Możliwe, że w opisie twierdzy i rzek, które napotkał bohater poematu, autor przynajmniej kierował się znajomością innych podobnych i charakterystycznych dla tego regionu obszarów. Fakt ten dobrze wpisuje się w koncepcję Stefana Nieznanowskiego dotyczącą tendencji rozwojowych polskiej epiki⁹.

Gradowski nie był jedynym pisarzem, który podjął próbę poetyckiego opisanie wyprawy Radziwiłła. Andrzej Rymusza w roku 1585 opublikował w Wilnie polskojęzyczny epos *ΔΕΚΕΤΗΠΟΣ ΑΚΡΟΑΜΑ*, to jest *Dziesięćroczna powieść wojennych spraw oświeconego księcia i pana Krzysztofa Radziwiłła...* Wydaje się, że Rymusza decyzję ułożenia poematu sławiącego czyny magnata podjął w dużym stopniu właśnie pod wpływem Gradowskiego. W przedmowie przywołuje nawet poprzednika i wypowiada się o nim z dużym uznaniem, na co zwrócił uwagę Alojzy Sajakowski¹⁰. W ślady autora *Hodoeporiconu* poszło jeszcze dwóch autorów. Eliasz Pielgrzymowski pozostawił po sobie sławiącą Radziwiłłów mowę *Panegyrica apostrophe ad Christoforum Radivilum*, ale tekst ten wyszedł spod pras drukarskich w roku 1583, czyli rok po edycji Gradowskiego. W tym samym czasie na publikację własnego poematu podejmującego te-

⁸ Na temat weryzmu staropolskiej epiki zob. S. Nieznanowski, *Staropolska epopeja historyczna. Kształtowanie się pojęcia, drogi rozwoju*, [w:] tenże, *Studia i wizerunki. O poezji staropolskiej i jej badaczach*, Warszawa 1989, s. 124-164.

⁹ Zob. tamże, s. 137-139.

¹⁰ Zob. A. Sajakowski, *Od Sierotki do Rybicki. W kręgu radziwiłłowskiego mecenatu*, Poznań 1965, s. 9-10.

mat wyprawy moskiewskiej zdecydował się również Jan Kochanowski: *Jezda do Moskwy i postugi z młodych lat aż i przez wszystkie czas przeszłej wojny z moskiewskim ojczyźnie swej i panom swym czynione... Krzysztofa Radziwił<a>* została opublikowana w Krakowie także w 1583 r. Warto jeszcze dodać, że zagon Radziwiłła nie został pominięty przez śląskiego poetę Samuela Wolffa, który przedstawił go w swoim relacjonującym konflikt Batorego z Iwanem Groźnym poemacie *Stephani... Poloniae regis... adversus Iohannem Basilidem... expeditio*¹¹. Stosunkowo krótki okres, jaki dzieli wspomniane polskojęzyczne edycje od zakończenia zagonu, wynika prawdopodobnie z nacisków Radziwiłła, któremu zależało, by sławiące go panegiryki ukazały się jak najszybciej. Epicki poemat Franciszka Gradowskiego zwraca więc uwagę chronologicznym pierwszeństwem. Warto jednak podkreślić także jego pochwalny wydźwięk, który w znaczącym stopniu, obok porządku rzeczywistych wydarzeń, kształtuje kompozycję utworu. Gradowski, opiewając czyny Krzysztofa Radziwiłła, wyraźnie dzieli *Ilo-doeporicon* na trzy części, a każda z nich dotyczy innych wydarzeń historycznych i niesie ze sobą inne treści laudacyjne.

W pierwszej partii poematu (H 34-170) autor wspomina zwycięstwo Mikołaja Radziwiłła Rudego (1512-1584), ojca Krzysztofa, które wraz z Grzegorzem Chodkiewiczem odniósł on nad wojskami rosyjskimi dowodzonymi przez kniazia Piotra Szujskiego nad Ułą 26 stycznia 1564 r. Przy tej okazji poeta wygłasza pochwałę ojca głównego bohatera oraz całego rodu, wymienia zalety intelektualne i militarne jego przedstawicieli. W tej scenie bierze również udział Krzysztof Radziwiłł, który będąc dzieckiem wzorowego ojca, przedstawiony został jako *heres* i *successor* chwały domu Radziwiłłów. Część druga (H 171-741) dotyczy głównego tematu: dywersyjnego zagonu Pioruna. Tę partię Gradowski w całości poświęcił sławieniu czynów hetmana. Ostatnim elementem kompozycji jest zakończenie poematu (H 742-790), w którym autor wspomina dwie podobne wyprawy z wcześniejszych kampanii Batorego: połockiej (1579) i wielkołuцьkiej (1580). Gradowski w tym miejscu złożył również obietnicę napisania innych utworów, które miałyby słać poprzednie czyny wojenne Radziwiłła. Nic jednak nie wskazuje na to, aby owe zapowiedzi doczekały się realizacji.

---

¹¹ Zob. S. Wolf, *Stephani primi, serenissimi Poloniae regis... adversus Iohannem Basilidem, magnum Moschoviae ducem, expeditio carmine elegiaco descripta...*, Dantisci 1582, k. F₃r-F₄r.

WOBEC TRADYCJI ANTYCZNEJ I POSTULATU IMITACJI

W wyniku braku rodzimej tradycji epickiej polscy autorzy renesansowi zmuszeni byli odwoływać się do tekstów antycznych, które stanowiły dla nich bezpośrednie wzorce. Nawiązania te miały oczywiście także charakter programowy i zgodnie ze standardami wyznaczanymi przez odrodzeniowe poetyki opierały się głównie na procesach imitacyjnych i emulacyjnych. Oznacza to, że dzieła cenionych twórców starożytnych stały się z jednej strony źródłem gotowego materiału językowego, z którego można czerpać i tworzyć własne teksty, z drugiej zaś punktem odniesienia, wzorem, do którego nie tylko się dąży, lecz także pragnie się go prześcignąć. Idealne utwory miałyby być zatem bliskie potencjalnym dziełom autorów antycznych, gdyby mieli oni szansę tworzyć w czasach Kochanowskiego. Nie inaczej jest w przypadku *Hodoeporicon Moschicum*. Utwór ten wykazuje szereg cech konstytutywnych, które pozwalają bez żadnego wahania zaliczyć go do epiki, choć forma i treść poematu Gradowskiego znacznie odbiegają od klasycznego eposu kojarzonego z Homerem czy Wergiliuszem.

Uznaje się, że starożytność przekazała dwie tradycje eposu: heroiczną i historyczną¹². Tę pierwszą w idealny sposób realizują poematy Homera, ponieważ ich treść pozbawiona jest kontekstów politycznych, przynajmniej takich, które byłyby dziś dla nas widoczne. Nie dotyczy to już jednak innych dzieł antycznych, jako że nawet jeśli ich autorzy nie uczynili wydarzeń historycznych, tak jak Wergiliusz, głównym tematem dzieła, to w zasadzie wszyscy wplatali w treść wiele odniesień do czasów im współczesnych. Jako przykład można tu przytoczyć *Tebaidę* Stacjusza, która mimo iż opiewa mitologiczny konflikt między dwoma synami Edypa: Polinejesem i Eteoklesem, rozpoczyna się rozbudowanym, noszącym liczne znamiona panegiryzmu *recusatio*. Wybitny poeta tłumaczy się, dlaczego za temat nie obrał czynów panującego cesarza Dioklecjana.

Warto zadać pytanie, w jakim stopniu Gradowski, a także Rymsza i Kochanowski trzymali się pewnych konwencjonalnych dla eposu motywów. Elementem najbardziej chyba rozpowszechnionym, a także

---

¹² Zob. np. B. Milewska-Ważbińska, *W kręgu bohaterów spod Wiednia. Rzecz o dwóch łacińskich eposach staropolskich*, Warszawa 1998, s. 12-14.

pojawiającym się w każdym tego typu utworze jest wyeksponowana inwokacja. Od razu rzuca się więc w oczy jej brak u Gradowskiego. Utwór rozpoczyna *proemium* (H 1-33), w którym autor zwraca się do przeciwników głównego bohatera, czyli Moskali. Poeta kieruje uwagę odbiorcy na podstawowe czynniki ideologiczne, jakie rządzą treścią całego poematu i tłumaczą przebieg wydarzeń. Moskwa od razu ustawiona zostaje na przegranej pozycji. Wynika to z jednostronnie rozumianej sprawiedliwości dziejowej oraz pojawienia się w teatrze wojny nowego protagonisty – króla Stefana Batorego. Krótki katalog odzyskanych przez nowego władcę z moskiewskich rąk zamków stanowi zapowiedź dalszych zwycięstw wojsk Rzeczypospolitej, które naturalnie mogą liczyć także na wsparcie Boskie. Zaraz obok pojawia się jednak jeszcze jeden bohater, a jego obecność na placu boju decyduje o zwycięstwie. To Krzysztof Radziwiłł Piorun, główna postać poematu.

Kameny przywołane są dopiero w wersie 22 i to też tylko po to, by wysławiać Mikołaja Rudego, ojca Krzysztofa. Fragment ten stanowi kolejny element *proemium*, które przekształca się w pochwałę rodu Radziwiłłów. Dla warstwy ideologicznej wstępnej partii utworu najważniejsze są jednak wersy 11 oraz 12, w których padają zwroty przenoszące wydarzenia na plan konfliktu niemal religijnego. Poeta jednoznacznie stwierdza, że jego bohaterowie walczą pod wodzą Chrystusa, a wojny, jakie toczą, są sprawiedliwe, co bezpośrednio nawiązuje do pojęcia *bellum iustum*, mającego określone i nadane już przez św. Augustyna znaczenie (zob. obj. do H 12). Gradowski w pewnym sensie usprawiedliwia więc wszelkie, często okrutne, co także zostało odmalowane na kartach poematu, działania swoich bohaterów.

Zauważmy, że Kochanowski także zrezygnował z wyeksponowanej inwokacji, zastąpił ją bowiem tekstem, który można uznać za substytut wiersza na herb rodowy, czyli stemmat. Sarmacki Horacy nie odwołuje się do żadnej siły nadprzyrodzonej. Nie pojawia się nawet konwencjonalny zwrot do Muzy, który w przypadku autorów staropolskich pozbawiony był swego sakralnego wymiaru¹³. Zamiast tego poeta od razu wprowadził element panegiryczny, w którym bohatera *Jezdy do Moskwy* przyrównuje do widniejącego w herbie Radziwiłłów orła. Jest to ornament niezwykle popularny w wierszach panegirycznych układanych

---

¹³ Zob. np. J. Brzozowski, *Muzy w poezji polskiej. Dzieje toposu do przelomu romantycznego*, Wrocław 1986, s. 93 („Rozprawy Literackie”).

na cześć przedstawicieli tego rodu¹⁴. Co ciekawe, wspomniany fragment koresponduje ze stemmatem Franciszka Gradowskiego poprzedzającym właściwy tekst *Hodoeporiconu* – tu także zastosowano podobną topikę oraz niezwykle zbliżony sposób obrazowania (zob. obj. do A. passim). Owe zbieżności mogą naturalnie wynikać ze stosowania tej samej, skonwencjonalizowanej formuły tworzenia wierszy stemmatycznych.

Kolejnym ważnym dla epickiej tradycji motywem są deskrypcje zjawisk zapowiadających dalsze wydarzenia (tzw. *prodigiów*)¹⁵. Z tego elementu Gradowski nie zrezygnował, opisując przedziwne widowisko, zwiastujące klęskę wroga. Mowa o przypominającym burzę (motyw częsty w antycznej epice) obrazie nietypowego zachowania się ciał niebieskich oraz zjawisk atmosferycznych (II 18+–19+). Być może autor świadomie połączył oba motywy, burzy i *prodigium*, dzięki czemu uzyskał nastrój pełen grozy i tajemniczości. Konstruując opis *prodigium*, Gradowski wykorzystał fragment *Eneidy* oraz odwołał się do jednego z epizodów wojen z Międzyrzeczem (zob. obj. do II 191–194).

Następnym elementem zapożyczonym z antycznego eposu, jaki można odnaleźć na kartach *Hodoeporicon Moschicum*, jest interwencja mitologicznych bóstw, choć u Franciszka Gradowskiego nie pojawia się żadna popularna postać z mitów grecko-rzymskich. Nowolaciński poeta, zgodnie z antycznym uzusem, zdecydował się wprowadzić personifikację jednej z rzek, podobnie jak to uczynił Homer w *Iliadzie*, np. ze Skamandrem¹⁶. W polskim utworze antropomorfizacji uległa rzeka Dniepr (II 100–105):

Ipsę Borysthenius ripa pater extulit alta
herbosum caput et Serebrinum affatur euntem:
„Siste gradum! Pergesne tuos cumulare dolores?
O, fuge iam tantis te nunc opponere belli
viribus et tutos, infelix, quaere receptus”.
Dixerat et rursus vitreum caput occultit undis.

¹⁴ Zob. J. Niedźwiedź, *Jak pochwalić Radziwiłła, czyli garść uwag o topice panegyrycznej*, [w:] *Radziwiłłowie. Obrazy literackie. Biografie. Świadectwa historyczne*, redacja K. Stępnik, Lublin 2003, s. 196 („Obrazy Kultury Polskiej”).

¹⁵ Na przykładzie XVII-wiecznych poematów historycznych zjawisko to omawia Jerzy Krocak („*Jesli mię wieźdzba prawdziwa uwodzi...*”, *Prognozytyki i znaki cudowne w polskiej literaturze barokowej*, Wrocław 2006, s. 155–194).

¹⁶ Por. np. HOM./I, 20,73–74. Skamander jako sojusznik Trojan pojawia się także w wielu miejscach księgi XXI.

Gradowski wielokrotnie stosuje także przymiotniki, które odnoszą się do mitologii. Szczególną uwagę warto zwrócić na jeden z nich – *Mavortius*. Epitet ten odnosi się do Maworsa, uosobienia rzymskiego boga wojny. Autor *Hodoeporiconu* określenie to stosuje wyjątkowo często i w podobnym kontekście jak jego wielcy antyczni poprzednicy. Słowo *Mavortius* stawało się coraz popularniejsze wraz z rozwojem epopei łacińskiej, Stacjusz np. używa go dużo częściej niż Wergiliusz: w *Tebaidzie* spotykamy je 14 razy, w *Eneidzie* natomiast tylko 4 razy. Stacjusz rzeczownika *Mavors* w różnych formach deklinacyjnych używa aż 21 razy, tymczasem jego wielki poprzednik uczynił to zaledwie siedmiokrotnie. Podobną tendencję dostrzegamy także u innego autora, niemal rówieśnika Stacjusza – Syliusza Italika, który w historycznym eposie *Punica* posłużył się słowem *Mavors* aż 35 razy, choć przymiotnik *Mavortius* wykorzystał w swym obszernym dziele zaledwie trzykrotnie. Gradowski w dużo krótszym przecież od starożytnych eposów poemacie przywołał przymiotnik *Mavortius* czterokrotnie, czyli dokładnie tyle, ile Wergiliusz w całej *Eneidzie*.

W pewnym sensie o związku poematu Gradowskiego z antyczną epiką świadczą także pochwały wygłaszane pod adresem rodu Radziwiłłów. Mają one konwencjonalny charakter i nie odbiegają od wytworzonej przez tradycję metaforyki. Podobnie postępuje także Jan Kochanowski w *Jezdzie do Moskwy*. Obaj poeci w zbliżony sposób przedstawiają młodego Krzysztofa Radziwiłła, który u boku ojca zdobywa pierwsze wojenne szlify. W obu opisach da się dostrzec nawiązanie do ważnej w *Eneidzie* postaci Askaniusza, młodzieńczego syna Eneasza, uczestnika toczonych przez ojca walk. Dorastającego Krzysztofa autor *Hodoeporicon Moschicum* tak przedstawił w retrospektywie (H 126-130):

Filius hic, primo Martem comitatus in aevo,
ense minans hastaque et athena luce coruscus,
Christophorus lateri patris coniunctus agebat.
Iamque rubere videns caesorum sanguine campos
obstupuit talesque alto dedit ore loquelas.

Jan Kochanowski motyw młodego syna wielkiego wojownika zastosował nieco inaczej (*Jezda*, w. 16-21):

Aniś ty wieku czekał słusznego do zbroje,
Pierwej dzielność doradzała niżli lata twoje.
Uła tego świadoma, gdzie moskiewskie roty
Za sprawą ojca twego, męża wielkiej cnoty

I dzielności, poległy. Tameś ty swej siły
 Probę napierwej podał, a już znaczne były
 Twego męstwa początki. [...]

Objaj poeci przywołaniem wczesnych lat Krzysztofa Pioruna nawiązują do *Eneidy*, co wiąże się nie tylko z realizacją celów artystycznych. Wytworzenie związku pomiędzy Askaniuszem a Radziwillem ma także służyć heroizacji tego drugiego. Gdy powstawały teksty Gradowskiego i Kochanowskiego, czytelnicy bez problemu odczytywali tego typu aluzje, toteż poeci chętnie wykorzystywali epicką konwencję do celów panegirycznych.

Jeszcze jednym motywem epiki bohaterskiej są opisy wschodów słońca, które zapowiadają nowe wydarzenia, rozpoczynają dalszą akcję bądź porządkują tekst. Także Gradowski w tym celu skonstruował obraz wstępującej z łoża Jutrzenki (H 426-428):

Postquam clara dies primo surgebat Eoo
 lucem operasque ferens homini, iubet ocius ignem
 Radivilo incendi magnum. [...]

W tym fragmencie autor odwołuje się do tradycji antycznej nie tylko poprzez przywołanie motywu wschodu słońca. Poeta posłużył się tu drobnymi zapożyczeniami z Lukana i Wergiliusza: pierwsza połowa wersu 426 jest bowiem dosłownym cytatem z poematu *Pharsalia* (7,787), natomiast druga – z *Eneidy* (3,588). Gradowski bardzo sprawnie połączył ze sobą elementy dwóch różnych utworów, dzięki czemu uzyskał pełny wers. Stosując taki zabieg, liczył na erudycję dobrze obeznanych w klasycznej literaturze XVI-wiecznych odbiorców, którzy powinni dostrzec kunszt uczonego poety.

Autorzy tekstów opiewających zwycięską wyprawę Krzysztofa Radziwilla nawiązują do bogatej tradycji epickiej również poprzez wprowadzenie opisu krain geograficznych. Najlepiej widoczne jest to właśnie w *Hodoeporicon Moschicum*. Przykładem poniższy fragment stanowiący ponadto ciekawą kompilację wersów z *Georgik* Wergiliusza (H 293-303; zob. też obj. do odpowiednich wersów):

Terra vetus iacet Euxino contermina Ponto
 Macotique undae, Scythiam dixere priores,
 Moschoviam nostri, populo vicina Polono,
 Sauromatas ultra longe porrecta sub axem
 Maenaliū, assiduis tellus exusta pruinis,
 frugibus infelix, nam vix mansuescit arando,

vix segetes longis flavescent mensibus anni;
nec genus hic Baccho, nec sunt sua nomina pomis,
sed liquidi gregibus fontes et gramina campi
et fetus ovium, et rodentes senta capellae
dumeta, et vacuis armenta errantia silvis.

Gradowski skomponował tu charakterystyczny dla eposu opis. By przedstawić krainę położoną na dalekiej północy, a zarazem wiernie trzymać się wypracowanych przez tradycję wzorców stylistycznych, poeta polsko-laciński wykorzystał fragmenty poematu Wergiliusza o kulturze rolnej. Odpowiadających w tym momencie celom pisarza wzorców klasyczna poezja łacińska nie miała do zaproponowania zbyt wiele. Oprócz *Georgik* można tu wymienić jeszcze wygnańcze elegie Owidiusza, z których zresztą Gradowski wielokrotnie korzystał. Pozostając przy opisach miejsc, warto wspomnieć jeszcze o ich szczególnym typie, jakim jest *locus amoenus* – „urocze miejsce”, które stanowi wyraz poetyckiej tęsknoty za minionym złotym wiekiem (H 449-453).

Gradowski jednak, jak już wspominaliśmy, nie realizuje w pełni epickich konwencji i pod wieloma względami odchodzi od wyznaczonych przez epos antyczny wzorów, a wiele motywów bądź toposów na różne sposoby przekształca. Nie ma u niego np. katabazy, tak przecież popularnej w epice antycznej¹⁷. W *Hodoeporiconie* brak także aristei głównego bohatera, która stawiałaby go ponad innymi postaciami. Można wprawdzie odnaleźć fragmenty, które eksponują Pioruna w czasie walki, lecz są lakoniczne i nie dają się nawet porównać ze słynnymi aristejami bohaterów Homera czy Stacjusza. Zdarza się, że polski autor wskazuje jakiegoś bohatera, lecz na tym poprzestaje i nie buduje barwnych opisów jego dokonań. Niekiedy takiemu wyodrębnieniu towarzyszy krótka pochwała, ale na tym koniec. Takie działanie poety wynika – jak się wydaje – z nowych, werystycznych tendencji rządzących polską epiką końca XVI w. i wiąże z pojawieniem się w okresie wojen batoriańskich nowego typu bohatera – stratega¹⁸. Gdy dochodzi do walki, główne postacie przeważnie znikają, a na ich miejscu pojawia się cała armia. Przywódcy ustawiają szyki i wygłaszają mowy zagrzewające do boju i podnoszące na

---

¹⁷ O jej żywotności w literaturze nowożytnej świadczy scena grzybobrania w *Panu Tadeuszu* (3,222-249), będąca odpowiednikiem wyprawy do świata podziemnego.

¹⁸ Fakt ten zaobserwowała Ludwika Szczerbicka-Ślęk (*W kręgu Klio i Kalliope. Staropolska epika historyczna*, Wrocław 1973, s. 104-107; „Studia Staropolskie”, t. 36).

duchu (tzw. pobudki to także echo tradycji epickiej). U Gradowskiego takich przemówień jest stosunkowo dużo, a jego często wzywający żołnierzy do boju bohaterowie musieli podobać się ówczesnym czytelnikom.

Wprowadzanie do poematu licznych mów może być sygnałem pewnej bliskości z twórczością pisarzy okresu łaciny srebrnej, kiedy to wpływ teorii wymowy na poezję był silny i widoczny, o czym w dużym stopniu decydował profil wykształcenia autorów. Za dowód korzystania przez polskiego twórcę z materiału leksykalnego Stacjusza mogą posłużyć przedstawione już wyżej wyliczenia dotyczące użycia rzeczownika *Mavors* oraz przymiotnika *Mavortius*. Dodatkowym świadectwem wpływu literatury okresu łaciny srebrnej może być obecność w *Hodoeporiconie* przepelnionych okrucieństwem opisów. Oto jeden z przykładów, przedstawienie walk pod Urdomą (II 567-580):

plurima perque vias dat miles corpora letho.
 tum Moschus captiva dedit victorib[us] arma
 sanguineasque manus post barbara terga revinctas
 praebuit et sero optavit pia munera pacis.
 Protinus hos circum faleatis ensibus omnes
 astant Sauromatae et crudeli vulnere truncant.
 Quis cladem tantam, quis caedem et funera turbat
 exanimis signare queat? Discrimine nullo
 Sauromata exultat miscetque in sanguine manes.
 Non aliter tigris magnorum in strage iuvenum
 exsatiatque iras dentesque in caede fatigat
 atque famem sibi deesse dolet rabiemque nocendi,
 dum sua facta videt. Stagnant nigrantia tabo
 gramina et omnis humus profuso sanguine fumat.

Zgodnie z poetyką renesansową tekst komponowano, odwołując się do tradycji literackiej, zwłaszcza spuścizny starożytnych. Zadanie poety niekoniecznie polegało na oryginalności, lecz na świeżym i ciekawym przedstawieniu ustalonych przez tradycję tematów¹⁹. Franciszek Gradowski wykazał się tego typu kunsztem, czego dowodzą liczne w jego poemacie odwołania do tekstów antycznych²⁰. W *Hodoeporicon Moschicum*

¹⁹ Zob. np. J. Domański, *Recepcja – imitacja – emulacja. Kilka uwag o twórczości łacińskiej humanistów jako wyrazie postawy użytkowniczej wobec dziedzictwa antycznego*. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 47(2002), s. 7-19.

²⁰ Część przykładów przytoczono już powyżej; zob. także B. Czarski, *Similia antyczne w „Hodoeporicon Moschicum” Franciszka Gradowskiego. Uwagi o warsztacie humanistycznego poety-epika*. „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 4(2007), s. 31-41.

wykorzystane zostały dzieła wszystkich znaczących epików łacińskiego antyku, a więc oprócz Wergiliusza, Stacjusza i Syliusza Italika także Waleriusza Flakkusa i Lukana. Ciekawe, że ten ostatni, tak jednoznacznie kojarzący się z eposem o tematyce historycznej, nie zaznaczył się dobitniej ani w zakresie leksyki, ani obrazowania. Silniej odcisnęli piętno autorzy, którzy wybierali tematykę mitologiczno-heroiczną i unikali bezpośrednich nawiązań historycznych.

Pozostając przy tematycznych i formalnych związkach poematu z epiką antyczną, nie sposób nie wspomnieć o jeszcze jednym ważnym autorze – Klaudiuszu Klaudianie. Ten uznawany za ostatniego wielkiego poetę starożytności twórca wywarł na piewcy Radziwiłła wpływ szczególny, który nie objawia się wyłącznie licznymi zapożyczeniami fraz czy nawet całych zdań bądź przenoszeniem wątków fabularnych i wzorów bohaterstwa, lecz z jednej strony zależność ta ma charakter bardziej ogólny, a z drugiej silniej ingeruje w strukturę i formę całego dzieła.

Klaudian tworzył poematy epickie opisujące wydarzenia sobie współczesne²¹. Ich bohaterami były postacie historyczne ściśle związane z autorem politycznie i finansowo. W przypadku *Hodoeporiconu* mamy niemal identyczną sytuację: relacja mecenas – klient, jaka zachodzi pomiędzy Gradowskim a Radziwiłłem, wydaje się pierwszoplanowa i to ona zapewne zadecydowała o kształcie poetyckim utworu. Dzieło Gradowskiego jest tak samo jak poematy Klaudiana epickim panegirycznym: w formie wiersza bohaterskiego wygłoszona została pochwała pod adresem zwycięskiego hetmana litewskiego, a jego sukcesy militarne stały się pretekstem do stworzenia specyficznego epinikionu. Z takiego punktu widzenia *Hodoeporicon Moschicum* byłoby wierszem sylwicznym, podobnie jak inne epickie poematy z okresu wojen batoriańskich²².

Na popularność w poezji staropolskiej formuły literackiej, jaką przyjął Klaudian, zwróciła uwagę Barbara Milewska-Ważbińska²³. Taka konstrukcja wiersza pochwalnego realizowała zarazem jego cele panegiryczne, a także osadzała utwór w strefie literatury bohaterskiej. Powszechnie uważa się, że dla epiki skoncentrowanej na wydarzeniach historycznych podstawowym wzorcem jest Lukan i jego *Bellum civile*.

---

²¹ Na temat historycznej epiki Klaudiana zob. M. Cytowska, H. Szelest, *Literatura rzymska. Okres cesarstwa*, Warszawa 1992, s. 535-539.

²² Zob. L. Szczerbička-Ślęk, *W kręgu Klio i Kalliope...*, op. cit., s. 5-8.

²³ B. Milewska-Ważbińska, *W kręgu bohaterów spod Wiednia...*, op. cit., s. 12.

Opinię tę powinniśmy – jak się wydaje – zweryfikować, a ze względu na pochwalny wydźwięk i stosunkowo zwięzłą formę powstających w epoce nowożytnych poematów za ich wzór uznać właśnie twórczość Klaudiana.

Slusznosc tej tezy uprawdopodobnia zresztą dobra znajomość utworów późnoantycznego autora. U Gradowskiego można wskazać co najmniej kilka miejsc, na które wpływ opiewającego czyni Stylichona poety jest niezaprzeczalny, np.:

Ite recepturi, praedo quem sustulit, axem ereptumque Notum; caput insuperabile rerum aut ruet in vestris aut stabit Roma lacertis.	Ite recepturi, praedo quas abstulit urbes: aut vestris haec regna ruent stabuntve lacertis.
(<i>Bell.Gild.</i> 458-460)	(II 252-253)

Polski poeta przejął od rzymskiego poprzednika strukturę zdania, zaczerpnął pełne frazy oraz leksemę. Podobnie jest we fragmencie opisującym moment, gdy wyruszający na wyprawę Radziwiłł przyjmuje rozkazy od króla Stefana Batorego:

[...] lussis, genitor, parebitur ultro. Amplector praecepta libens [...].	[...] lussis parebimus ultro. Amplector praecepta libens [...].
(<i>Bell.Gild.</i> 328-329)	(II 273-274)

Tego typu zbieżności można wskazać znacznie więcej (por. np. II 318-319).

Obecność owych zapożyczeń z dzieł Klaudiana potwierdza wpływ lektury jego utworów, co z kolei uprawdopodobnia tezę o przejściu od niego również formy łączącej w sobie poemat epicki oraz panegiryk, a powtórzmy, iż forma ta była niezwykle poręczna dla uzależnionych od zamożnych mecenasów poetów nowożytnych, także dla Gradowskiego.

Na zakończenie tej części wspomnieć należy o świadectwach lektury autorów nowożytnych. Oto poeta zaczerpnął w niezmienionej postaci obszerne porównanie z *Hymnu do św. Pawła (Divo Paulo apostolo)* autorstwa Marco Girolamo Vidy, a warto zaznaczyć, że w takim zakresie nie odwołał się do żadnego z poetów antycznych (II 772-777 = VIDA, *Paul.apost.* 56-61):

etiam se caedi spirans immane parabat,
terribiles acuens animos irasque –
qualis nocte lupus, quem dudum insana libido
faucibus errantem siccis exercet edendi,
cum caulas videt et balatus haud procul audit,
incassum fremit ac rictus frustratur hiantes.

Kolejnym nowożytnym autorem dosłownie cytowanym przez Gradowskiego jest Peter Lotz (Petrus Lotichius Secundus), którego wiersz pomógł skonstruować modlitwę Radziwiłła do Luni (H 432-439 = LOTI-CHIUS, *Eleg.* 5,1. 3. 13. 23. 67-68. 111). Obecność tego rodzaju cytatów w *Hodoeporicon Moschicum* każe spojrzeć na Gradowskiego jako autora czytanego nie tylko w literaturze klasycznej, lecz obeznanego także z twórczością poetów współczesnych. Czyni to konstrukcję poematu znacznie ciekawszą.

GRADOWSKI I INNI PIEWCY RADZIWIŁŁA

Gradowskiego zatem łączą silne związki nie tylko z autorami antycznymi, lecz także współczesnymi, przy czym szczególna rola przypada tu Janowi Kochanowskiemu oraz Andrzejowi Rymszy, czyli dwóm pozostałym poetom „cyklu inflanckiego”. Można nawet zaryzykować twierdzenie, że zgodnie z panującymi w dobie Renesansu tendencjami agonistycznymi wszyscy trzej świadomie wzięli udział w swoistym konkursie literackim.

Do tej pory epinikion Gradowskiego najczęściej porównywano z *Jezdą do Moskwy*. Na podobieństwa obu utworów zwrócił uwagę – jak już wspominaliśmy – Stanisław Łempicki w referacie wygłoszonym na posiedzeniu Polskiej Akademii Umiejętności. W zatytułowanym „*Dwie Jezdy do Moskwy*” wystąpieniu uczony wskazał na liczne zbieżności pomiędzy polskim i łacińskim poematem. Referent, jak przekazuje sporządzona po posiedzeniu notatka²⁴, zestawiał ze sobą oba utwory i skrupulatnie wyliczył podobieństwa oraz różnice. Zaznaczył przy tym, że Gradowski pozostaje wprawdzie zapatrzony w starożytne wzory epiki bohaterskiej, lecz potrafił nadać swojemu utworowi wiele plastyki i żywości, w czym góruje nad Kochanowskim. Za szczególnie udane uznał Łempicki opisy bitew i oblężeń, które określił jako zindywidualizowane, co jego zdaniem świadczy o ich autentyzmie²⁵. Badacz był zresztą przekonany o osobistym udziale Gradowskiego w zagonie Radziwiłła i to prawdopodobnie za nim powtarzają tę informację inni historycy literatury²⁶.

---

²⁴ Zob. wyżej, przyp. 1.

²⁵ S. Łempicki, *Dwie „Jezdy do Moskwy”*. *Kochanowski i jego zapomniany poprzednik*, op. cit., s. 88-89.

²⁶ Zob. np. J. Nowak-Dłużewski, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce...*, op. cit., s. 137.

Do najbardziej rzucających się w oczy podobieństw pomiędzy *Hodoeporiconem* a *Jezdą*, jakie wyliczył Lempicki, należą te same wątki fabularne. Kochanowski mianowicie zaraz po wstępie kieruje uwagę czytelników na postać ojca głównego bohatera, czyli Mikołaja Radziwiłła Rudego. Stosując zabieg retrospekcji, przenosi akcję w rok 1564 nad Ułę, gdzie wojsko litewskie rozbiło znacznie liczniejsze siły Moskwy. Obaj autorzy zainteresowali się tym wydarzeniem i obaj bardzo podobnie je opisali. Kluczowe miejsce we fragmencie poświęconym bitwie nad Ułą zajmuje podkreślenie obecności młodego Krzysztofa Radziwiłła. Pocięci nadają tej partii tekstu zabarwienie parenetyczne²⁷, a jej centralną częścią czynią przemowę ojca do syna. Mikołaj Radziwiłł wspomina przodków rodu i ich dokonania, a bohaterskie czyny mają stać się inspiracją dla młodego magnata. Pamięć o nich pomoże mu wyrosnąć na wielkiego wojownika.

Lempicki zwraca także uwagę, że i Gradowski, i Kochanowski zamieścili „inwektywę” skierowaną do Iwana Groźnego: u Kochanowskiego następuje ona po opisie wydarzeń z nad Uły, u Gradowskiego otwiera poemat, przyjmując formę *proemium*. Obaj opisali także działania z dwóch wcześniejszych kampanii Batorego – połockiej oraz wielkołuцьkiej. Gradowski ułożył go na końcu utworu, składając przy okazji obietnicę ułożenia kolejnego poematu chwającego czyny i postać Pioruna. Kochanowski natomiast – zaraz po „inwektywie” (by posłużyć się terminem Lempickiego). Badacz ocenia wyżej chyba Gradowskiego, zaznaczając, że *Jezda* odznacza się lepszą kompozycją, ale mniej zajmująco opiewa wyprawę. Kochanowski zrezygnował z niektórych szczegółów opisanych przez Gradowskiego, ale „zaraził się od niego drastycznymi opisami”²⁸. Uwagi Lempickiego, mimo że dość ogólne, każą się jednak zastanowić nad kwestią zależności *Jezdy do Moskwy* od wcześniejszego o rok *Hodoeporiconu*. Podobieństw pomiędzy utworami da się bowiem wskazać więcej. Kochanowski, tak jak jego poprzednik, rozwija np. wątek przybycia wojsk Radziwiłła do miejsca, gdzie stała cerkiew wzniesiona podobno jeszcze przez Witolda (*Jezda*, w. 330-335), relacjonuje podejście pod Staricę (w. 604-614), gdzie stacjonował Iwan Groźny, czyni erudycyjną dygresję o źródłach Wołgi i Dźwiny (w. 667-668). Wiele innych wspólnych

²⁷ Zob. R. Krzywy, *Sztuka wyborów i dar inwencji. Studium o strukturze gatunkowej poematów Jana Kochanowskiego*, Warszawa 2008, s. 159-160 („Studia Staropolskie, Series Nova”, t. 17).

²⁸ Zob. S. Lempicki, *Dwie „Jezdy do Moskwy”. Kochanowski i jego zapomniany poprzednik*, op. cit., s. 96.

motywów da się wytłumaczyć marszrutą wojsk Radziwiłła, jednoznaczne stwierdzenie zależności Kochanowskiego wymaga zatem jeszcze dokładniejszych badań i sprawa ta ciągle pozostaje otwarta. Warto dodać, że Juliusz Nowak-Dłużewski sprzeciwiał się stanowisku Łempickiego w tej kwestii²⁹.

Powracając do wątków agonistycznych, powinniśmy skierować uwagę także na Andrzeja Rymcę, który wcale nie ukrywał, że zna poemat Gradowskiego, i wypowiadał się o nim z dużym uznaniem. W przedmowie do *Deketeros akroama* jasno wskazuje na dzieło Franciszka Gradowskiego jako jeden z bodźców inspirujących do napisania własnego poematu (RYMSZA, *Powieść*, s. 141):

A temu, kto pisał [tj. Gradowskiemu] wielce dziękują, pilność i naukę jego nie tylko między sobą, ale i przed ludźmi zalecając: którego pisania jego książek Rzesz Niemiecka i insze państwa chrześcijańskie i akademije już się napelnily, skąd zacna a wielka sława W[aszej] K[siążęcej] M[ości] po wszech stronach świata pięknie się rozniosła. A tak i ja, zając panu Gradowskiemu u W[aszej] K[siążęcej] M[ości] takiej przysługi, aczem onemu w nauce nierówny, wszakoż chcąc uprzejmą a powinną chęć moję do służb W[aszej] K[siążęcej] M[ości]. Pana mojego Miłościwego, pokazać według prostoty mojej, wszystkim prostakom – ile takim, którzy się lepiej szablą sylogismować, kopiją argumentować, czymburem konfirmować, niżli laciną dysputować nauczyli – wierszem polskim dziesięcioczną historiją [...] napisałem.

Ciekawe wydają się niuansy w przedstawieniu przez trzech poetów osób, wydarzeń, a nawet zwierząt. Za przykład wzajemnych naśladownictw niech posłuży opis konia Krzysztofa Radziwiłła. U Franciszka Gradowskiego czytamy (H 491-493):

[...] Huc etiam impiger agmen
dux Radivilo trahit subito, quem Rossicus albis
portat equus, bicolor, maculis. [...]

Kochanowski nie poczynił najkrótszej choćby wzmianki o wierzchowcu litewskiego księcia. Rymca daje natomiast dokładny opis zwierzęcia, a co interesujące, zmienia przy tej okazji kod językowy i przechodzi na łacinę (RYMSZA, *Powieść*, w. 1409-1413; zob. także obj. do H 492-493). Jego opis jest bardziej precyzyjny niż ten w *Hodoeporiconie*, nie ulega jednak wątpliwości, że był wzorowany właśnie na poemacie Gradowskiego, o czym świadczy zwrot „albis / portat equus bicolor maculis”, który

²⁹ J. Nowak-Dłużewski, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce...*, op. cit., s. 139.

pojawia się u obu poetów. Biorąc pod uwagę fakt, że tekst Gradowskiego powstał wcześniej, a Rymśza, jak sam przyznaje, znał go dobrze, mamy do czynienia z emulacją. Wniosek ten potwierdza chwilowa rezygnacja przez Rymśzę z polszczyzny i przejście na łacinę, a zabieg ten mógł mieć na celu wręcz ułatwienie czytelnikowi skojarzenia fragmentu z odpowiednią partią poematu Gradowskiego. Rymśza rozbudował opis konia Pioruna, by dowieść, że wbrew skromnościowym zastrzeżeniom jest lepszym autorem niż jego poprzednik. Nie zapominajmy jednak, że obaj autorzy naśladują tu Wergiliusza (zob. obj. do H 492-493). Rymśza jeszcze w kilku miejscach porzuca polszczyznę, by zwrócić się do czytelników po łacinie. W jednym z takich fragmentów i Gradowski (H 744-745), i Rymśza (*Powieść*, w. 2187-2189) ponownie czerpią ze wspólnego źródła (VERG.*Ecl.* 4,53-54).

W *Jeździe do Moskwy* za subtelne nawiązanie do *Hodoeporiconu* można natomiast uznać krótką wzmiankę na temat Porchowa (zob. obj. do H 734). Podobne partie świadczą nie tylko o tym, że obaj polskojęzyczni autorzy dobrze znali utwór Gradowskiego, lecz liczyli również na to, iż owe zależności rozpoznają także czytelnicy, bo tylko rozeznanie we wszystkich poematach jest warunkiem niezbędnym, aby docenić jakiegokolwiek zabiegi emulacyjne. Związek pomiędzy trzema dziełami przejawiał się nie tylko we wspólnej treści, lecz także w wielu szczegółach, których kształt nie wynikał już wyłącznie z podjętego przez autorów tematu.

Ciekawym przypadkiem jest przejście przez Rymśzę od poprzednika anegdot historycznych, którymi twórca łaciński inkrustował narrację. To za autorem *Hodoeporiconu* przytacza on historię Hannibala przekraczającego Alpy. Historii tej potrzebuje twórca, by pokazać niezwykłość i rozmach wyprawy Pioruna, który musiał przedrzeć się przez gęsty pas dzikiej puszczy oddzielającej Księstwo Litewskie od Moskiewskiego (zob. obj. do H 369). Takie przedstawienie Radziwiłła czyni z niego odkrywcę i podróżnika. Trzeba zaznaczyć, że Gradowski nie poprzestaje na odwołaniu do Hannibala, lecz sięga po jeszcze jeden antyczny przykład przeprowadzonej na gigantyczną skalę wyprawy – inwazji Kserksesa na Grecję i przeprawy przez Półwysep Chalkidycki, kiedy to Kserkses miał rozłupać skały za pomocą octu. Rymśza rezygnuje jednak z tego epizodu i zastępuje go innym – ominięciem góry Athos (*Powieść*, w. 867-872). Obydwu poetom zależało na zestawieniu działań głównego bohatera ze słynnymi wydarzeniami ze starożytności, co stanowi konwencjonalny zabieg w staropolskich tekstach pochwalnych.

U Gradowskiego pojawiają się także wątki, których nie spotykamy u Rymczy, np. odwołanie do Fabiuszów. Poeta, zdobywszy się na pochwałę oporu, jaki stawiali Moskale, oraz doceniwszy poświęcenie dla ojczyzny i rodzin, z szacunkiem przyrównuje ich do rzymskiego rodu Fabiuszów, którzy wzięli na siebie ciężar wojny z Wejentami i ocalili ojczyznę (LIV. 2,49): wszyscy, poza najmłodszym, wyruszyli do walki i polegli w potyczce pod Kremerą (477 r. p.n.e.). Poświęcenie rodu Fabiuszów stało się symbolem oddania ojczyźnie, dlatego też słowa wypowiedziane pod adresem Moskali wyrażają uznanie i szacunek (H 662-666).

Nie wiemy, czy Gradowski i Rymcza traktowali przywoływane anegdoty jako fakty historyczne, kierując się autorytetem starożytnych historyków. W większości dotyczą one realiów rzymskich i w zasadzie wszystkie odnoszą się do okresu republikańskiego, a w żadnym z trzech tekstów nie ma odniesień do czasów cesarstwa.

WERYSTYCZNY I PANEGIRYCZNY CHARAKTER POEMATU

Gradowski oraz podejmujący ten sam temat poeci wiernie trzymają się wydarzeń historycznych i generalnie są ze sobą zgodni co do ich przebiegu. Postacie pojawiające się na kartach poematów także znamy (lepiej lub gorzej) z historii wojen batoriańskich. Wydaje się nawet, że owi trzej autorzy, wysoko ceniąc faktografię, oprócz literackich przejawiali również ambicje kronikarskie i zależało im na klarownym, zrozumiałym opisie wydarzeń³⁰. Omawiany przez Stefana Nieznanowskiego weryzm okazał się jedną z najbardziej kluczowych cech epiki staropolskiej, decydującą o jej charakterze. Badacz uważa, że polscy poeci kontynuują pod tym względem tradycję Lukanową, a porzucają zalecany przez ówczesną teorię wzorzec wergiliński³¹. Powyższa obserwacja w dużej mierze jest słuszna, co stosunkowo łatwo wykazać na podstawie treści zarówno *Jezdy do Moskwy* oraz *Hodoeporiconu*, jak i *Deketeros akroama*. Istotne

³⁰ Zob. R. Krzywy, „*A ja arma virumque zaczyynam canere...*”. Uwagi o kształcie literackim poematu „*Deketeros akroama*” Andrzeja Rymczy, „*Wschodni Rocznik Humanistyczny*” 4(2007), s. 10; J.S. Gruchała, *W przedśionkach słowieńskiej Kalliopy. Próby epickie przed Gofredem*, [w:] *Świt i zmierzch baroku*, pod redakcją M. Hanusiewicz, J. Dąbrowskiej i A. Karpińskiego, Lublin 2002, s. 121 („*Źródła i Monografie. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*”, t. 229).

³¹ S. Nieznanowski, *Staropolska epopeja historyczna...*, op. cit., s. 137-139.

zastrzeżenie można mieć natomiast – jak już wspominaliśmy – do prawdziwości twierdzenia o bezpośrednim odwoływaniu się poetów do tradycji modelu eposu historycznego opartego na poemacie *Pharsalia*.

Już sam wybór głównego bohatera oraz tematu dobitnie pokazuje, że polskich autorów nie interesowała mitologia ani dawne dzieje ojczyzny. Zdecydowanie się na temat współczesny, a do tego niezwykle aktualny politycznie, dowodzi, że w odczuciu całej trójki przed poezją epicką nie należy stawiać celów wyłącznie estetycznych, ponieważ bardzo ważne okazują się także te pragmatyczne.

U twórców „cyklu inflanckiego” widoczna jest dbałość o wierne ukazanie wydarzeń historycznych. Gradowski stara się ponadto oddać specyfikę walk oblężniczych, zwracając m.in. uwagę na typ obwarowań, za którymi kryli się Moskale. Czytelnik *I Iodoeporiconu* może dokładnie dowiedzieć się, jakich materiałów używano w Wielkim Księstwie Moskiewskim do wznośnięcia umocnień (np. II 485-488). Autor niekiedy nawet drobiazgowo wyjaśnia, dlaczego polska artyleria nie jest w stanie sforsować murów (II 512-514). Dokładne opisy obwarowań służyły oddaniu atmosfery i przedstawieniu warunków, w jakich toczyły się walki. Dla ówczesnego czytelnika takie fragmenty miały także wartość poznawczą i polepszały znajomość najbliższego sąsiada, o którym chyba nie wiadano zbyt wiele. Służyć temu mogą również katalogi ziem wchodzących w skład Wielkiego Księstwa Moskiewskiego. Gradowski tworzy je nawet wówczas, gdy nie dotarł do nich główny bohater poematu. Autor szuka pretekstu, by przytoczyć konkretne nazwy i ukazać ogrom kraju przeciwnika. Ten sam zabieg służył zapewne umocnieniu sławy Radziwiłła jako zwycięzcy.

Na kartach utworu przywołanych zostało wiele *nomina propria*, dość dokładnie nakreślających marszrutę wojsk Radziwiłła. W identyfikacji niektórych miejsc Gradowskiemu przytrafiają się jednak pewne niedokładności lub nawet błędy. Mylnie określił np. jedno z miast (II 452-456):

Resoviam dicunt Mosci. Celeberrimus illam
 Occa rigat, medios totiesque intersecat agros.
 Huc Radivilo ruens rapido velocior Euro
 improvisus adest, rutila et circumdare flamma
 tecta iubet, magnis animosque hortatibus opplet.

Rzew nie leży nad Oką, lecz nad Wolgą. Pomyłka wynika zapewne z braku znajomości geografii Księstwa Moskiewskiego oraz zapewne nieobecności autora podczas wyprawy. Nie zmienia to wszakże faktu, że Gradowskiemu zależało na podaniu jak największej ilości szczegółów

dotyczących topografii terenów położonych na wschód od ziem polskich i litewskich. Radziwiłł stylizowany był w ten sposób po trosze na odkrywcę i eksploratora.

Wszyscy trzej autorzy zaznaczają także, że hetman odnalazł starodawną świątynię, którą wybudował książę Witold (zob. obj. do H 686-688). Fragment ten musiał mieć znaczenie moralne, potwierdzające dawną przynależność owych terenów do Księstwa Litewskiego. Radziwiłł zatem odbywa w pewnym sensie podróż w czasy historyczne Litwy, odwiedza miejsca uświęcone przez jej dawnych bohaterów. Staropolscy poeci w ten sposób pokazują także, że Piorun jest postacią równą księciu Witoldowi, co ma niewątpliwie wymiar panegiryczny. Weryzm zatem nie tylko dyktuje dobór tematu i kształtowanie fabuły, ale staje się kategorią literacką, wpływającą na poetykę trzech utworów „cyklu”.

Także panegiryzm, który przez dawniejszych badaczy literatury traktowany był z reguły jako nic niewnoszący, wręcz ograniczający poetycki potencjał balast, odgrywał bardzo ważną rolę w przypadku utworów „cyklu inflanckiego”. Wynikał z relacji społecznych oraz z mającego długą tradycję układu poeta – mecenas i nawiązywał do szanowanych wzorców literackich oraz konwencji poetyckiej. Znajomość i stosowanie takiej poetyki są dobrze widoczne we wszystkich poświęconych Krzysztofowi Radziwiłłowi utworach, a wiele elementów niosących treści panegiryczne wskazano już przy omawianiu innych kwestii dotyczących konstrukcji epinikionu Gradowskiego.

Autor z pewnością przywiązuje dużą wagę do zaakcentowania pochodzenia oraz wielkości rodu głównego bohatera. Przejawia się to np. już w *proemium*, gdzie Radziwiłł zostaje określony mianem „Lithavi candida fama soli” (A 26). Ród chwalony jest już niemal w pierwszych wersach utworu poprzez prezentację postaci wslawionego we wcześniejszych walkach z Moskwą ojca bohatera, Mikołaja Rudego (H 21-33). Gradowski zwrócił tu uwagę na dawność rodu, szlachetność krwi jego przedstawicieli oraz wybitne charaktery przodków bohatera. Poeta uznał, że postać starszego z Radziwiłłów stanowi najlepsze odniesienie dla Krzysztofa Pioruna, dlatego nie starał się szukać odległych w czasie dowodów na znakomitość rodu, skoro świadectw dostarczała niedawna historia. Na podstawie wspomnianego fragmentu dobrze widać, że partie pochwalne w utworze Gradowskiego często mają także charakter parenetyczny. Sławny ród postawiono tu za przykład, a czyny jego przedstawicieli za wzór do naśladowania, i to nie tylko dla potomków, lecz także dla czytelników.

Panegiryczne treści wypowiedziane są w *Hodoeporiconie* także pod adresem króla polskiego, Stefana Batorego. Mimo że władca nie jest głównym bohaterem żadnego z trzech wspomnianych poematów, pochwały jego osoby wymagała konwencja. Franciszek Gradowski skonstruował ją w następujący sposób (H 156-170):

[...] Quanta o pietas tranquillaque magni
vis animi, nulloque levis terrore moveri
nec nova mirari facilis! Quae docta facultas
ingenii linguaeque modus! Responsa timebunt
legati. O, frontis radiat quam grata voluptas,
quis decor incedet quoties clipeatus et auro
squameus, et rutilus cristis, et caside maior!
Non ignota loquor. Testis polus alter et alter
atque adeo fortunatus nimiumque beatus
sol, oculus mundi magnus, cui talia facta
continget lustrare, supra dum circuit orbem.
Nam subito nostras tam pulcher lason in oras
adveniens regnum promissaque sceptras capesset
Sarmaticasque simul bellando restituet res.
Hoc precor et – si quid veri mens augurat – opto.

Poeta szczegółowo wymienia istotne dla konwencji cechy władcy. Zwraca zatem uwagę czytelnika na zalety umysłu i ducha oraz na wyróżniającą się aparycję i splendor ubioru króla. Autor pozostaje więc w zgodzie ze starożytną definicją pochwały jako *expositio et amplificatio bonorum*. By spotęgować wrażenie, Batory porównany zostaje także do mitologicznego herosa Jazona. Zabieg wydaje się o tyle ciekawy, iż pokazuje, że nowy król Polski jest władcą obcym i do ojczyzny Sarmatów przybył z daleka, tak jak Jazon do Kolchidy. Ornamentykę mitologiczną poeta dobrał zgodnie z niepodważalnymi faktami, które nasunął rzeczywisty przebieg wydarzeń. Warto dodać, że pochwała Batorego przybrała formę przemowy wygłoszonej przez Mikołaja Rudego.

Fragmentów o silnym zabarwieniu pochwalnym, które stanowią część wypowiedzi jednego z bohaterów, w poemacie Franciszka Gradowskiego znajdziemy więcej. Część z nich kierowana jest także do Krzysztofa Radziwiłła, a za przykład może posłużyć pożegnalna mowa (H 693-698) Eliasza Pielgrzymowskiego.

„Epikę inflancką” oceniano jako niezbyt artystycznie udaną. Zarzuty wysuwano w zasadzie wobec wszystkich autorów, którzy postawili sobie za cel opisanie historii wojennej, czyniąc jej głównym bohaterem bądź króla Stefana Batorego, bądź Krzysztofa Radziwiłła Pioruna. Dawniejszym

badaczom szczególnie nie odpowiadał panegiryzm wymienionych wyżej utworów. Wszelakich słabości doszukiwano się niemal wszędzie, dochodząc niekiedy do wniosku, że tego rodzaju piśmiennictwo nie należy w pełni do literatury³², i uznając je za „przewierszowane” diariusze. Taki stosunek wynikać może z negatywnej opinii, jaką przypisywano wszelkiej twórczości okolicznościowej, a z owej oceny wynikał z kolei brak zainteresowania omawianymi poematami. Sprawilo to, że dorobek Gradowskiego, a także Rymszy, długo pozostawał słabo rozpoznany i nieopracowany. Sytuacja systematycznie ulega jednak zmianie, czego dowodem obszerne studium Romana Krzywego poświęcone autorowi *Deketeros akroama*³³. Więcej uwagi, co zrozumiałe ze względu na rangę autora, poświęcono *Jeździe do Moskwy*. Utwór badano wszak niezależnie od innych poematów podejmujących tę samą tematykę i szybko wpisano go na listę niepowodzeń artystycznych największego renesansowego poety słowiańszczyzny. I ta ocena ulega obecnie zmianie, na co wpłynęło pojawienie się dość udanych prób obrony wiersza Jana Kochanowskiego³⁴. Jednym z celów niniejszego wydania jest natomiast rzucenie nowego światła na poemat Franciszka Gradowskiego i zainteresowanie utworem szerszego grona badaczy literatury dawnej.

*

Wydawca chciałby na koniec podziękować dr. hab. Romanowi Krzywemu za zwrócenie uwagi na poemat Gradowskiego i zainicjowanie edycji oraz szereg uwag dotyczących opracowania tekstu. Szczególne podziękowania należą się także prof. dr hab. Barbarze Milewskiej-Ważbińskiej, która czuwała nad przygotowaniem edycji łacińskiej oraz wykazu similiów.

Serdecznie dziękuję także za pomoc dr. Jerzemu Mańkowskiemu oraz Michałowi Wielowiejskiemu.

Wyjątkową pomoc okazała również red. Ariadna Masłowska-Nowak, bez której edycja *Hodoeporicon Moschicum* nie przybrałaby obecnej postaci.

---

³² Część charakterystycznych negatywnych opinii dawniejszych badaczy o *Jeździe do Moskwy* zebrał Stefan Nieznanowski (tamże, s. 137-138).

³³ R. Krzywy, „*A ja arma virumque zaczyynam canere...*”, op. cit., s. 9-29.

³⁴ Zob. np. M. Prejs, *Mistrza z Czarnolasu późne spotkania z epiką*, [w:] tenże, *Staropolskie kręgi inspiracji. Studia o literaturze*, Warszawa 2004, s. 55-72; J. Niedźwiedź, „*Jeźda do Moskwy*”, [w:] *Lektury polonistyczne. Jan Kochanowski*, redakcja A. Gorzkowski, Kraków 2001, s. 204-220; J. Skuczyński, „*Jeźda do Moskwy*”. *Panegiryczne, epicko-heroiczne i parenetyczne przekształcenia „rymowanej kroniki”*, „*Ruch Literacki*” 21(1980), 2, s. 107-120; R. Krzywy, *Sztuka wyborów i dar inwenjii...*, op. cit., s. 153-178.

HODOEPORICON MOSCHICUM

WYPRAWA MOSKIEWSKA

IN ARMA ILLUSTRISSIMI PRINCIPIS AC DOMINI,
D[OMINI] CHRISTOPHORI RADIVILONIS

Ut volucrum regina, ferox lovis armiger, ales
 altivolans celeres praevolat inter aves,
 enecat ut cervos, ut nescia fulmine tangi
 cumque fero semper bella dracone gerit,
 5 sic, Radivile, tuum cunctis laudabile nomen,
 cuius et a terris surgit ad astra decus.
 Omnia portantem tu fers in pectore Christum,
 Illius auspicio nomen et omen habes.
 Hoc duce non fulmen caeli terraeque potestas,
 10 non tibi vis belli dura nocere potest.

NA HERB JAŚNIE OŚWIECONEGO KSIĘCIA I PANA, PANA KRZYSZTOFA RADZIWIŁŁA

[1-6] Jak król ptaków, zuchwały giermek Jowisza, który latając wysoko, lotne ptactwo przegania, jak nęka jelenie, jak nie zna uderzenia pioruna i ze srogim smokiem zawsze walki toczy, tak, Radziwille, imię twoje słynie wśród wszystkich, a chwala jego z ziemi aż do gwiazd się wznosi.

[7-10] Nosisz w sercu wszystko utrzymującego Chrystusa, pod Jego opieką twoje imię i los szczęśliwy. Gdy On wodzem ni piorun z nieba czy potęgą żywiołu ziemi, ni moc wojny ponura nie mogą ci krzywdy wyrządzić.

- Ecce triplex cornu video – tua fama per orbem
iam volat, o Lithavi lux, Radivile, soli.
Et ceu navis abit cursu superatque procellas,
per medios hostes sic etiam ire soles.
- 15 Praeterea in clypeo aurato fortissima turris,
arx valida in medio conspiciturque loco,
invictum quia pectus habes nullique labores
hactenus e firmo te rapuere gradu.
Candidus inde tuos mores quoque denotat agnus,
- 20 innocuos placida mente fovere soles.
Sed leo magnanimus rapidique insignia gryphes
cur tua habent? Fortes fortia signa decent.
Iam te Musa mori vetat, o, tu amplectere Musas!
Carmen amat quisquis, carmine digna gerit.
- 25 Vive diu, o patriae sidus venerabile gentis,
vive diu, Lithavi candida fama soli,
vive Deo, Radivilo, diu! Tua facta manebunt,
donec erit caelum, sidera donec erunt.
Nos etiam meliori olim te voce canemus,
- 30 Calliope nostram cum reget ipsa chelym.

Franciscus Gradovius

[11-20] Widzę trąbę oto potrójną – twoja sława już krąży po świecie, Radziwille, światłem [tyś] ziemi litewskiej. A jak statek, co na szlak żeglowny wyrusza i przewycięża wichury, tak ty w sam środek zwykłeś wrogów wkraczać. Prócz tego na złotej tarczy wieżę przedstawiono potężną, a na środku twierdzę warowną, serce masz bowiem niezłomne i do dzisiaj ze szlaków, którymi wytrwale podążasz, żadne nie zepchnęły cię trudy. Ponieważ niewinnym zwykłeś sprzyjać jakże życzliwie, dlatego i biały baranek dobrym zwyczajów twych znakiem.

[21-24] Lecz czemuż w twym herbie lew dzielny i lotne gryfy widnieją? Mężnym męstwa symbole przystoją. Muza nie pozwoli ci zginąć, z radością powitaj Muzy! Każdy, kto pieśń miłuje, pieśni godnych dokonuje czynów.

[25-30] Żyj długo, gwiazdo starożytnego rodu czcigodna, żyj długo, lśniąca sławo litewskiej ziemi, żyj dla Boga, Radziwille, długo! Twoje czyny przetrwają, dopóki istnieć będzie niebo, dopóki gwiazdy istnieć będą. Ja zaś wspanialej wówczas o twoich dokonaniach opowiem, gdy sama Kalliope lutnią pokieruje moją.

Franciszek Gradowski

**HODOEPORICON MOSCHICUM
ILLUSTRISSIMI PRINCIPIS AC DOMINI,
DOMINI CHRISTOPHORI RADIVVILONIS,
DUCIS IN BIRZA ET DUBINGA,
CASTELLANI TROCENSIS,
VICECANCELLARII ET CAMPIDUCTORIS
IN MAGNO DUCATU LITUANIAE,
CAPITANEI BORISSOVIENSIS ET SOLECENSIS ETC.**

Tantane vos tenuit rerum fiducia, Moschi,
ut nostros deinceps impune laessere fines
speretis Lithavosque nihil tentare potentes
vimque pati vestram secura mente putetis?

- 5 En rerum fatique vices: tibi maximus ille
rex Stephanus istas iam nunc deponere cristas
incepit, fere Mosche! Tuos cinge aggere muros,
tela nova, lapsas aevo circumspice sedes,
praesidiis oram firma et munimine valli,
10 multiplica peditum turmas equitumque catervas.
Nos tamen ista nihil curabimus auspice Christo,
qui nostrum sequitur tam iusta in proelia regem.

*Arces Moschis
bello ereptae*

- Sussa tibi, Soccolla tibi, Polocia dives,
Uswatum Velisumque tibi, Lucumque celebre
15 eruptum est, Nevela etiam Zavolociaque ingens,
Fortunae ergo vides mutatum in devia cursum.
Quid te praeteritis victoria parta sub annis
effert? Quid tumidum tot prospera proelia reddunt?
Namque solent superi, quos ad fata aspera rerum
20 sorte trahunt, casus his indulgere secundos.

Debita sed victae satis haec convicia genti
diximus. O dulces, alio properate, Camenae,
et Radivilonum illustri de stemmate natum

**WYPRAWA MOSKIEWSKA
JAŚNIE OŚWIECONEGO KSIĘCIA I PANA,
PANA KRZYSZTOFA RADZIWIŁŁA,
KSIĘCIA NA BIRŻACH I DUBINKACH,
KASZTELANA TROCKIEGO,
PODKANCLERZEGO I HETMANA POLNEGO
WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO,
STAROSTY BORYSOWSKIEGO I SOLECKIEGO, ITD.**

[11-12] Czy taka was, Moskale, pewność ogarnęła, żeście na dalsze bezkarne granie naszych nękanie nadziei nabrali i uznaliście, że Litwini nie działać nie mogą, a przemoc waszą przyjmą z pokorą? Oto zmiana biegu wydarzeń i kolei losu: ów wielki król Stefan już zaczął, dziki Moskalu, zdierać ci z głowy te pióra! Umocnij swe mury nasypem, odśwież pociski, dokładnie przejrzyj zębem czasu nadgryzione forty, na granicach rozstaw posterunki i wybuduj wały, pomnóż oddziały piechoty i kawalerii zastępy. My zaś, pod opieką Chrystusa, wcale się tym nie przejmujemy – On na tej tak słusznej wojnie towarzyszy naszemu królowi.

[13-20] Wyrwano ci Suszę, Sokół, bogaty Połock i Uświat, Wieliż, Łuki przesławne, Newel też i rozległą Zawołość, widzisz więc, że Fortuna ze szlaku zбочyła [swojego]. Czy to przed laty odniesione zwycięstwo tak wyniosłem cię czyni? Czemu tyle udanych bitew sprawia, że unosisz się pychą? Przecież zwykle bogowie szczęśliwe zdarzają przypadki tym, których wiodą losem ku wydarzeń niepomyślnemu spłotowi.

*Zamki odebrane
Moskalom
w wyniku działań
wojennych*

[21-29] Lecz dość już wypowiedziałem nagan pobitemu ludowi należnych. W inną stronę, słodkie, zwróćcie się. Kameny, i godnymi słowy Krzysztofa, z Radziwiłłów rodu świetnego, pod

Krzysztof Radziwiłł

Christophorus Radivilo

Christophorum dignis extollite ad aethera verbis,
 25 qui in bello pars magna fuit cuique horror in armis
 Martius est dextraque potens agitare cohortes
 aeratas, hostem petere et victricib[us] armis:
 olli prisca animi virtus gentisque superstes
 sanguis et in sero proavorum semina nato.

Nicolaus Radivilo

30 Nicoleos illi pater est, quo iustior alter
 non fuit et mitis vindex praestantior aequi,
 qui studiis etiam pulchris multoque redundat
 eloquio, Martemque simul Musasque probavit.
 Non, mihi si linguae centum sint oraque centum,

35 ferrea vox, omnes possim comprehendere caedes,
 quas ille hostiles victor rigido ense per agros
 edidit, haud umquam mediis superatus in armis.
 Namque Sigismundus cum regni scepra teneret
 Sarmatici Augustus, cum capta Polocia Moschos

*Polocia capitur**An[no] [15]63*

40 acciperet rerum dominos viciniaque omnis
 saepe Borystheniis male terretur ab armis,

*Palatinus Vilnensis**contra Moschos**exercitum ducit**Anno 1564*

Radivilo incensus miro virtutis amore
 pro lege atque aris et pro patriaque salute
 arma movet notisque ciet magna agmina terris,

45 militiae ductor, quo non illustrior alter
 aeratas agitare acies et vincere pugnas
 aut agilem dextra et duro compescere freno
 cornipedem et laxas tardo permittere habenas,
 nemo enses melius celeremque vibrare sagittam.

50 Obviat huic magnis equitum peditumque catervis
 Moschus et ad pugnam misso praecone lacessit,
 Nicoleos sed, disparibus concurrere telis
 egregium esse putans, an pauci vincere multos
 forte queant, voluit manifesta in luce probare.

55 Ocius ergo aciem victricib[us] instruit armis
 ductor ovans hostique agit obvia signa Rutheno.

Pugna
inter Radivilonem
et Moschos

Ante tamen dictis animos confirmat amicis:
 „Nunc, o magnanimi, Mavortia corda, ministri,
 nunc animis opus egregiis et pectore firmo!

60 Haec est illa dies, mihi voto optata frequenti,
 qua gens effuso dabit impia sanguine poenas.
 Nulli ex hoste metus, nec tanta potentia ferri
 Moschovii, fluit et nostro de vulnere sanguis –

niebiosa same wynieście; on to na wojnie odegrał wielką rolę zaiste i strach sieje w walce marsowy, władny prawicą pobudzać szyki zakute w pancerze i ku wrogowi zwycięskim [potrafi] sięgać orężem; w nim siła ducha pradawna, wspaniała krew rodu i dziadów nasienie, w późnym zasiane potomku.

[30-33] Jego ojcem Mikołaj – nikt odeń bardziej nie był prawy i o słodką wspaniałej nie ubiegał się sprawiedliwość, zbywało mu na wykształceniu chwalebny i sztuki przemawiania bogactwie, a Marsa uszanował na równi z Muzami.

[34-49] Nawet gdybym miał sto języków, ust sto i głos też żelazny, nie zdołałbym ująć w słowa wszystkich [tych] klęsk, jakie zwycięsko ostrzem zadał miecza na ziemiach nieprzyjacielskich, sam zawsze na placu boju niepokonany. Gdy bowiem Zygmunt August dzierżył berło sarmackiego królestwa, gdy Połock zdobyty Moskali przyjął jako panów świata, a cała okolica często tchórzliwie drżała ze strachu przed borysteńskim orężem, Radziwiłł, cnoty umiłowaniem rozpalony niezwykłym, w obronie prawa, ołtarzy i dla ocalenia ojczyzny chwyta za oręż i gna mnogie zastępy przez dobrze znane krainy, wódz armii, od którego nikt wspaniałej opancerzonych szyków nie pędzi, nie wygrywa bitew, ręczego rumaka prawicą i szorstkim wędzidłem nie ściąga, a powolnemu cugle rozluźnione popuszcza, nikt lepiej nie wprawia w ruch miecza ani lotnej strzały.

[50-56] Oto konnych i pieszych oddziałami wieloma Moskal naprzeciw wychodzi i przez posła zachęca do walki, lecz Mikołaj, uznając, że wybornie z nierówną potykać się siłą, wołał sprawdzić otwarcie i jawnie, czy trafem jakimś nieliczni wielu zdołają pokonać. Szybko więc wódz ucieszony zwycięskim szyki ustawia orężem i wyprowadza chorągwie naprzeciw wrogiemu Rusina.

[57-66] Wcześniej jednak ducha przyjaznymi umacnia słowami: „Teraz, zacni towarzysze i serca marsowe, teraz zadanie, które podjąć trzeba duchem wzniosłym i piersią, co niezachwiana! Oto nastał ów dzień, o który modliłem się często, kiedy bezbożne plemię krew przeleje i poniesie karę. Nikt nie powinien obawiać się wroga i broń moskiewska nie aż tak potężna, [a choć] i z naszych ran krew płynie

Mikołaj Radziwiłł

*Zdobycie Połocka
w roku 1563*

*Wojewoda wileński
wyrusza zbrojnie
przeciwko Moskalom
w roku 1564*

*Bitwa Radziwiłła
z Moskalami*

nil desperandum Christo duce et auspice Christo.

65 Eia, agite et sortis memores estote secundae,
et spe barbaricas certa praesumite praedas⁷⁷.

Sic ait et sociis edicit: signa sequantur
atque animos armis aptent pugnaeque parent se.
Classica pulsa sonant et rauco cornua bombo
70 dant pugnae signum – raptis concurritur armis.
Nunc iaculum excusso rotat hostica turba lacerto,
nunc voluci torquet lethalia vulnera plumbo.
Cornua nunc equitum, cuneos nunc Marte pedestres
propellunt totoque agitant sese aequore turmae.
75 Multa virum Radivilo neci dat funera iamque
semineces calcet multos atque agmina crure
proterit aut rapidas fugientibus ingerit hastas.
Ac velut in segetem cum flamma furentibus austris
incidit aut veniens montano e vertice, torrens,
80 obvia quaeque metit, sic obvia disicit ille
agmina et in medios semper sese ingerit hostes.

Fuga Moschorum

Iam vaga palantes fuga volvit ubique Ruthenos,
nec iam aut hostiles turmas ferrumque cruentum
sustinuisse queunt seque intra tuta receptant.

85 Milia multa virum clade hac periisse feruntur.
Dumque instauratis in proelia viribus adsunt
Moschovii et multis armatis milibus hostem
Marte fatigatum certamen ad acre lacessunt,
ipse etiam Radivilo animum gladiosque resumit
90 eductasque iterum confirmat in arma cohortes.
Pulveris ac tubicen nubem speculatus ab alto
aggere iam tutos Moschis in castra receptus
suadebat, cunctas vellent nisi perdere vires.

*Moschi
proelium instaurant
et fugantur*

Suscus occiditur

Militiae princeps, Suscus, ductorque Ruthenae
95 occidit hic, mediis animamque reliquit in armis.

Serebrinus fugit

Acceptas alter clades abolere studebat,
versatus rigidos inter Serebrinus et enses,
quem Basilus Susco socium dedit, ergo cohortes
dum reparat, spirans magnas sine viribus iras.

*Oratio Borystenis
ad Serebrinum*

100 Ipse Borysthenius ripa pater extulit alta
herbosum caput et Serebrinum affatur euntem:
„Siste gradum! Pergesne tuos cumulare dolores?
O, fuge iam tantis te nunc opponere belli

– nie trzeba tracić nadziei, gdy Chrystus nam przewodzi i udziela wsparcia. Dalej, naprzód, o sprzyjającym losie pamiętajcie i już zawczasu z nadzieją niepłoną barbarzyńskimi cieszcie się łupami!⁷⁸.

[67-81] Tak rzekł i towarzyszący polecił, by za sztandarami w ślad podążali, ducha sposobili ku walce i do boju byli gotowi. Grzmia trąby, a rogi głuchym odgłosem znak dają do bitwy – po dobytciu broni dochodzi do starcia. Teraz wroga gromada pociski miota, naprężając ramię, teraz mknący olów w śmiertelne wkręca się rany. Teraz dźwięk rogów do zwarcia popycha, teraz i jazdy, i piechurów kolumny, a na całym polu rozległym wzajem ścierają się wojska. Trupy wielu mężów Radziwiłł śmierci wydaje i już depcze półżywych tak wielu, piętą rozgniata szeregi albo prędkie pociski miota w uciekających. Jak ogień, wiatrem gnany gwałtownym, wpada na pola bądź ze szczytu góry staczając się i paląc, kosi wszystko na drodze, tak on szeregi przed sobą rozrąca i zawsze wdziera się w sam środek wroga.

[82-93] Wszędzie już w bezładnej ucieczce rozproszeni krążą Rusini, nie są już w stanie wrogich szyków i krwią ociekającego powstrzymać żelaza, w bezpieczne wycofują się miejsca. Powiadają, że w owym pogromie mężów wiele tysięcy poległo. A gdy Moskale, siły odnowiwszy, już przystępują do walki i wroga, choć bojem znużony, zbrojnymi tysiącami do srogiej bitwy wzywają, oto Radziwiłł też ducha gotuje i miecze, szykom na bój znów wiedzionym otuchy dodaje. A trębacz, co z wysokiego muru chmurę pyłu dostrzegł, doradzał Moskałom za wały odwrót bezpieczny, jeżeli sił wszystkich nie chcą wytracić ze szczerem.

Ucieczka Moskali

*Moskale
wznawiają walkę
i zostają przegrani*

[94-99] Poległ tu Szujski, wódz i książę Rusinów, duszę pośród boju zostawił. Drugi [z nich], Sieriebranny, którego Szujskiemu Bazylida przydał za towarzysza, najeżonymi otoczony ostrzami, doznanej klęski rozmiary usiłował pomniejszyć, więc tymczasem porządkuje zastępy, ciężko sapiąc gniewem bezsilnym.

*Śmierć Szujskiego
Sieriebranny ucieka*

[100-107] Sam ojciec Dniepr przy brzegu wysokim głowę wynurzył od wodorostów zieloną i tak do Sieriebranego, który przechodził, powiada: „Zatrzymaj się! Czy chcesz własne pogłębić nieszczęścia? Ach, przestań już tak przemożnej sile opierać się wojny

*Przemowa Dniepru
do Sieriebranego*

viribus et tutos, infelix, quaere receptus”.

Fuga Serebrini
 105 Dixerat et rursus vitreum caput occulit undis.
 Ille pedem retro tulit et vallata petivit
 moenia, praecelsis instructam collibus arcem.

Sed Radivilo, etiam nocturno lumina somno
 declinans, melior quoniam pars acta diei:

110 „Procurate, viri, fessos feliciter artus –
 inquit – et antiquas animis excludite curas.
 Cras, ubi consurget roseis Aurora quadrigis,
 tum vigiles iterum pugnam sperate parati”.

*Caesorum cadavera
 defodiuntur*

115 Matura iam luce dies revoluta ruebat,
 cum dux Nicoles terrae submittere mandat
 corpora, per campos ferro quae fusa iacebant.
 Illic et e captis plebes miseranda Ruthenis
 ingentes faciunt fossas et corpora terrae
 caesorum infodiunt spoliisque orbata reponunt,
 120 confusaeque onerant ingentem caedis acervum
 nec numero, nec honore ullo gravis aggere terrae.
 Hic matres miseraeque nurus, hic cara sororum
 pectora maerentum puerique parentibus orbi
 dirum execrantur bellum luctuque fruuntur
 125 et miseri lamenta colunt. Ferit aethera planetus.

Filius hic, primo Martem comitatus in aevo,
 ense minans hastaque et athena luce coruscus,
 Christophorus lateri patris coniunctus agebat.
 Iamque rubere videns caesorum sanguine campos
 130 obstupuit talesque alto dedit ore loquelas:
 „Nil mihi vincendum ergo tua virtute relinquis,
 care parens, quoniam sub te tolerare magistro
 militiam et grave Martis opus, tua cernere facta
 assuescam, primis et te venerabor ab annis”.

*Oratio palatini
 ad filium*

135 Cui genitor contra: „Gentis clarissima nostrae
 lumina, maioresque tui si fortibus ausis
 quaesivere sibi mansurum in saecula nomen,
 degenerem te haud esse decet. Sic itur ad astra!
 Si aeternos venerere deos, si Martia bella
 140 pro lege et patria tractes, si vulnere pulchram
 virtutem quaeras – clarescit vulnere virtus.
 Namque erit illa dies, quam nec procul esse putabis,
 fata vices volvent alias et tempora Parcae

i bezpiecznego, nieszczęsny, poszukaj schronienia”. Tak rzekł i na powrót niczym szkło przezroczył w falach ukrył głowę. [Sieriebranny] podał tyły i wprost ku umocnionym skierował się muirom, ku twierdzy na wzgórzach strzelistych wzniesionej.

Uciezka Sieriebranego

[108-113] A Radziwiłł, chociaż oczy do snu, co z nocą się zjawia, przymykał, jako że znaczna część dnia już minęła, rzecze: „Mężowie zatroszczcie się o członki w pomyślnym trudzie znużone i zadawnione smutki [już] z duszy wygnajcie. Jutro, gdy Aurora czworokonnym różanym wzniesie się zaprzęgiem, wówczas gotowi i czujni powtórnej spodziewajcie się walki”.

[114-125] Już pełnią światła dzień pędził powracający, gdy hetman Mikołaj polecił, by ziemi ciała powierzyć, co powalone żelazem zalegały na polach. Tam też żalсна gromada, spośród jeńców rusińskich [wybrana], głębokie kopie rowy i ciała grzebie poległych, i w ziemi z łupów odarte składa, i stos ogromny po bezładnej rzezi, ni porządkiem nie kierując się, ni tytułami żadnymi, kopcem ciężkiej ziemi przywala. Tu matki i synowe nieszczęsne, tu drogie serca siostr zasmuconych i osieroceni przez rodziców chłopcy wojnę wyklinają ponurą i pogrążają się w smutku, i lamenty wnoszą przepelnieni żalnością. Płacz w niebo uderza.

*Ciała poległych
pogrzebane*

[126-134] Oto syn Krzysztof, od lat najmłodszych Marsa towarzysz, mieczem grożąc i włócznią, blaskiem spizu lśniący, u boku ojca przebywał. Widząc, jak krwią poległych już czerwienią się pola, zdumiał się i tak wzniośle przemówił: „Drogi ojcze, dzielnością swą sprawiasz, że żadnego już doprawdy nie będę musiał odnieść zwycięstwa, z takim nauczycielem przywyknę znosić służbę wojskową i ciężkie Marsa rzemiosło, a twoje czyny podziwiać i od lat czcić cię będę najmłodszych”.

[135-170] A ojciec mu na to: „O, rodu naszego najjaśniejsze światło, jeśli bohaterskimi, śmiałymi czynami przodkowie twoi zasłużyli sobie na imię przez wieki pamiętne, zaiste tobie wyrodzić się nie przystoi. Tak ku gwiazdom się kroczy! Jeśli bogów szanujesz wieczystych, jeśli za prawo i ojczyznę wojny marsowe prowadzisz, jeśli poprzez rany pięknej szukasz cnoty, zajaśnieje poprzez rany cnota. Nadejdzie bowiem ów dzień, który uznasz za nie tak odległy, kiedy los zmiany ześle kolejne i Parki wypelnia

*Przemowa wojewody
do syna*

debita complebunt, cum victas Moschia palmas
 145 tendet et immani solvet pro crimine poenam.
 Tunc ego te gladios etiam vibrare coruscos
 communemque velim depellere finibus hostem.
 Interea ecce novus saeculorum nascitur ordo:
 Sauromatae tandem peregrinum agnoscere sceptrum
 150 cogentur regemque novum. Praestantibus ausis
 ille suos atavos longe superabit et ille
 implebit totas meritis ingentibus urbes.
 Iustitiae tunc stabit honos priscamque resument
 canitiem leges. Talem sensere Solonem
 155 res Pandionae – latebris educere verum
 incipiet. Quanta o pietas tranquillaque magni
 vis animi, nulloque levis terrore moveri
 nec nova mirari facilis! Quae docta facultas
 ingenii linguaeque modus! Responsa timebunt
 160 legati. O, frontis radiat quam grata voluptas,
 quis decor incedet quoties clipeatus et auro
 squameus, et rutilus cristis, et caside maior!
 Non ignota loquor. Testis polus alter et alter
 atque adeo fortunatus nimiumque beatus
 165 sol, oculus mundi magnus, cui talia facta
 continget lustrare, supra dum circuit orbem.
 Nam subito nostras tam pulcher Iason in oras
 adveniens regnum promissaque sceptrum capesset
 Sarmaticasque simul bellando restituet res.
 170 Hoc precor et – si quid veri mens augurat – opto⁷⁷.

*Regis Poloniae
 expeditio tertia
 in Moschos*

Iamque adeo veteres Stephanus renovare triumphos
 coeperat et Moschos manifesto invadere bello.
 Mars etiam rapidis innitens pronus habenis
 tela manu quatiebat ovans acerque cruento
 175 ore tonabat ovans. Iterum bella, horrida bella,
 Sarmatici ingeminant proceres regemque sequuntur,
 passuri Scythiae Coros Tanaimque nivalem.

Augurium belli

Cumque ingens campis exercitus iret apertis
 Plescoviam contra, augurio admirabile monstrum
 180 obiiicitur cunctorum oculis. Sol arduus undis
 auricomum caput occiduis submerserat, aequa
 partitus libra noctem lucemque, fereque
 prima quies ibat dono gratissima divum.

to, co przeznaczone, gdy Moskwa dłonie pokonane wyciągnie i karę za zbrodnię niepojętą poniesie. Pragnę, byś ty wówczas także mieczem pobłyskującym wywijał i wroga wspólnego od granic odepchnął. Oto nowy tymczasem wieków nastaje porządek: muszą wreszcie Sarmaci obce berło poznać i nowego króla. Ten, śmiały wyróżniając się czynami, wielce przodków przerośnie, ten miasta całe niezmiernymi dobrodziejstwami napelni. Wtedy odrodzi się szacunek dla sprawiedliwości, a prawa dawną odzyskają powagę. Takiego to Solona państwo zaznało pandiońskie – zacznij prawdę wydobywać z ciemności. Jakaż [w nim] pobożność i siła mocnego ducha spokojna, nieskora, by ze strachu choć zadrzeć lub łatwo zdziwić się tym, co nowe! Jakaż to moc talentu i wymowy prawidła! Posłowie odpowiedzi obawiać się będą. Och, a jakaż bije z oblicza przychyłność, jakaż okazałość, ilekroć wkraczać będzie z tarczą i od złota lśniący, w czerwieni piór, tak w szyszaku wysoki! O dobrze wiadomych opowiadam sprawach. Świadcami oba bieguny i tak bardzo szczęsne, przeradosne słońce, wielkie świata oko, które szczęśliwie oświecił te wydarzenia wspaniałe podczas wędrówki nad globem. Bo dzielny ów Jazon, tak nagle w nasze przybywając strony, królestwo i berło obiecanie przejmie, a państwo sarmackie wojowaniem umocni na nowo. O to się modlę i – jeśli umysł przewiduje prawdziwie – [tego się właśnie] spodziewam”.

Stefan, król polski

[171-177] Już Stefan zaczął zaiste dawne odnawiać triumfy i Moskali w otwartej atakować walce. Mars także, w pędzącym wychylony wozie, włócznią w dłoni z triumfem potrząsał, z triumfem grzmiał, krwawym dziki obliczem. Raz jeszcze wojny, te straszne wojny raz w raz sarmaccy mnożą panowie i w ślad postępują za królem; zimne wiatry scytyjskie i Don lodowaty znieść będą musieli.

Trzecia wyprawa króla polskiego przeciwko Moskalom

[178-199] Gdy przez pola odkryte potężna armia, na Psków się kierując, kroczyła, niczym wróżba zjawisko przedziwne przed oczyma wszystkim stanęło. Wyniosłe słońce, światło i noc podzieliwszy równo, całą w złotych lokach głowę pośród fal zanurzało zachodnich i sen pierwszy, najmiłszy, w darze od bogów już prawie nadchodził.

Zapowiedź wojny

Ecce colorata lucem iaculatus ab arce
 185 nocturnum flammis rutilantibus aethera cingit
 Iuppiter – exsiliunt nubes et fulgure claro
 astra nitent subitusque oculis ostenditur ignis,
 namque coruscanti profulgens aëre nimbus
 signa dare atque hic in fumo volitare favilla
 190 et medium ingenti caelum se scindere hiatu.
 Non secus, ac ventis si quando aestate coortis
 agricolae immittunt dispersa incendia silvis:
 correptis subito mediis extenditur omnis
 undique per latos acies Vulcania campos.
 195 Hic primum visus castris incumbere nimbus
 Sarmaticis et fax nitidas horrenda per auras
 emicuit Moschique repens se extendit in oras.
 Obstupuere animis et quid sibi talia monstra
 terrificaeque velint nubes, exquirere tentant.

Palatinus Vihensis

200 Tum mox Radivilo senior, cui maxima rerum
 verborumque fides, oculos ad sidera tollens:
 „Agnosco augurium – proclamat – et omnia laeta
 prospicio venerorque libens! Haec ira Ruthenos
 digna manet: meritas Moschus pro crimine poenas
 205 pendet et immani pro caede et sanguine fuso”.

*Lucullus, dux Romanorum
Bellum Mithridaticum*

Sic ubi Lucullus duro Mithridatica bello
 agmina fusurus campo iam staret aperto
 instructaque acie vexilla inferret in hostem,
 sanguinei rubuere poli nubesque corusca
 210 decidit et medium visum est discedere caelum.

Mox alius contra: „Nisi me mens provida fallit,
 Lucanam excipient maiora incendia cladem.
 Moschovias nova flamma domos absumet et hostem
 fatali perdet terrae Deus arbiter igni.

215 Sed bona fata tuum, dux praestantissime, natum,
 Christophorum, huc fortasse trahent, nam Martius illi
 ardor inest viresque animoso principe dignae.
 Hunc iam Moschovios video volitare per agros
 igne, fame, flamma, ferro: radiare secures
 iam video: iam Basilidem sibi quaerere tutas
 aspicio latebras: iam tecta incensa domosque,
 iam victum Boream, exarmato<s> iamque Triones

*Christophorus Radivilo
deorum fatiis
ad vastandam Moschorum
destinatus*

220

Oto Jowisz, błyskiem z mieniającego się nieba cisnąwszy, płomieniami krwawymi nocny przestwór otoczył – unoszą się chmury i gwiazdy czystym blaskiem jaśnieją, płomień niespodziewanie oczom się ukazuje, bo w skrzącym się powietrzu znaki daje chmura połyskliwa, a tuż, pośród dymu, iskra wlatuje i niebo na środku rozstępuje się otchłanią bezmierną. Nie inaczej, jak wówczas, gdy wiatry wzmagają się od upału i rolnicy rozniecają rozsiane po lasach pożary; środek pochłonawszy nagle, wszędzie po polach szerokich Wulkanowy rozciąga się zastęp. Ujrano, jak najpierw ta chmura nad polskim osiadła obozem i blask, co grozą przejmując, na czystym zamigotał przestworze, i po stronie Moskala rozciągnął się nagle. Zamarli [więc] i odkryć próbując, cóż zjawiska te i budzące strach chmury dla nich mogą oznaczać.

[200-210] Wtedy zaraz z Radziwiłłów starszy, którego czynom i słowom ufano najbardziej, wykrzykuje, wznosząc oczy ku niebu: „Rozumiem wróżbę i we wszystkim przewiduję pomyślność, i błagam o nią ochoczo! Ten słuszny gniew Rusinom jest przeznaczony: Moskal za zbrodnie, straszliwą rzeź i krew rozlaną zasłużoną karę poniesie. Tak kiedy Lukullus w czasie srogiej wojny Mityrydatesa miał rozgromić zastęp i stał już w otwartym polu, i uporządkowawszy szyki, na wroga skierował sztandary, krwią załśniły niebiosa i opadła skrząca się chmura, i ujrano, jak pośrodku niebo się rozstąpiło”.

[211-230] Wtem ktoś inny dodaje: „Jeśli mnie wieszczy zmysł nie zwodzi, większe pożary po Łuków upadku nastąpią. Nowy płomień pochłonie moskiewskie domostwa, a Bóg, ziemi władca, zgubnym ogniem wroga wytraci. Lecz losy szczęsne, o najjaśniejszy książę, aż tutaj syna twojego, Krzysztofa, może doprowadzą, bo żar w nim płonie marsowy i siły godne wodza zacnego. Już widzę, jakże śmiało na moskiewskich sobie polach poczyna, pałac, głodząc, rujnując i siekąc; już widzę, jak ostrza toporów błyskają; już Bazylię dostrzegam, jak szuka bezpiecznej dla siebie kryjówki; już popalone domostwa dostrzegam, Boreasza już pokonanego, już i Triony z wytrąconym orężem.

Wojewoda wileński

*Lukullus, wódz rzymski
Wojna z Mityrydatesem*

*Krzysztof Radziwiłł
woją bogów
przeznaczony
do zniszczenia Moskwy*

aspicio. Quis, dii superi, quis clamat in agris
Moschoviis? Miserac matres puerique senesque!

225 Cur adeo duplices tendunt ad sidera palmas
virgineusque fugit passis chorus ecce capillis?
Sic etiam philomela gemit, cum forte viator
implumes nido pullos detraxit – at illa
flet noctem ramoque sedens miserabile carmen
230 integrat et maestis late loca cantibus implet”.

*Deliberationes
de bello*

Postera vix primo lucis surgebat Eoo
Leucothoë et terras lustrabat lampade Phoebus,
cum Stephanus mediis belli de rebus in agris
consilium exquirat: sive armis parta tueri,
235 seu bellum finire manu, seu parcere sumptu
prosit et oblatae leges admittere pacis.

Regis oratio

„Nos – ait – o patrii cives gentisque Poloniae
egregii proceres, quos nostra palatia cernunt,
ereptas repetamus opes animosque viriles
240 sortiti, paribus viris mecum aerea scuta
induite et vestris detrudite finibus hostem!
Communi pro pace decet succurrere muris
tutarique suos cives et strenua bello
pectora crudelique animos opponere Marti.

245 Sentiat has Moschus vires et sanguine fraudes
et periura luat commissae crimina poenae.
Sunt etiam nobis generosae provida dextrae
fulmina, sunt diri stricto mucrone furores.
Nec me lenta iuvant ignavis otia regnis,

250 nec vis ulla premit. Didici tolerare labores
Sarmaticosque pati Scythico sub frigore Coros.
Ite recepturi, praedo quas abstulit, urbes:
aut vestris haec regna ruent stabuntve lacertis.
Sed tamen hostiles partito milite terras

255 invadamus et haud una regione moremur.

*Christophoro Radiviloni
Orschensis tractus
custodia demandatur*

Tu vero Radivilon<a>e spes inclita gentis,
Christophore, ergo dies ubi primos crastinus ortus
extulerit, celeres equitum duc praevius alas
exploraque locos et durae moenia terrae
260 insidiasque cave. Te defensore Vitepsum

*Bellum Plescoviae
infertur*

Orschaque nostra Borysthenias servetur ad undas.
Sed mihi Plescoviae longinquo hinc dissita tractu

Któż, o najwyżsi bogowie, któż to pośród pól woła moskiewskich? Nieszczęsne matki, dzieci i starcy! Dlaczegoż ku gwiazdom obie wyciągają dłonie, a dziewcząt gromada z włosom rozwianym umyka? Tak i słowik płacze, gdy przechodzień właśnie wybierze mu z gniazda pisklęta nieopierzone – lka przez noc całą i na gałęzi ciągle od nowa pieśń rozpoczyna żalona, i wszelkie miejsca wokół żalobnymi napelnia dźwiękami”.

[231-236] Ledwie po raz kolejny w świetle pierwszej Jutrzenki Biała Bogini wstawiała, a Febus ziemie oświecał pochodnią, kiedy [król] Stefan, w szczerym [obozując] polu, rady poszukiwał na wojnę: czy zdobycz zabezpieczyć orężem, czy wojnę siłą zakończyć, czy lepiej ulżyć wydatkom i ofiarowanego przyjąć warunki pokoju.

[237-271] „O wy – rzecze – obywatele ojczyzny i najznakomitsi przywódcy Polaków, których widują mego pałacu komnaty, upomnijmy się o dobra wydarte; dzielnym obdarzeni duchem, mężów, co ze mną są równi, w tarcze uzbrojcie spiżowe i z granic waszych wroga przegnajcie! W powszechnego obronie pokoju pod mury pośpieszyć należy, własnych obywateli obronić, dzielne piersi przeciwstawić wojnie, a ducha – okrutnemu Marsowi. Niech siłę tę Moskal odczuje, niech krwią zmyje zdrady i zbrodnie występne, co tak zasługują na karę. My wszak przezornie grom w zacej dzierzymy prawicy, a w ostrzu wyciągniętym gniew okrutny mieszka. Nie cieszą mnie gnuśne rozrywki i władanie leniwe, nic też mnie nie przymusza. Nauczyłem się znosić trudy i wichry cierpieć sarmackie mroźnego scytyjskiego klimatu. Ruszajcie odzyskać miasta, które zagarnął łupieżca: królestwa te dzięki ramion waszych sile albo upadną, albo też trwać będą. Teraz zaś, po wojska podziale, na wrogą nacierajmy ziemię i w jednym nie zwlekajmy miejscu. A ty, Radziwille Krzysztofic, znamienita rodu nadziejo, gdy dzień jutrzejszy pierwszym wschodem wstanie, poprowadź za sobą lotne kawalerii skrzydła, teren i obwarowania tej ziemi okrutnej spenetruj, wystrzegaj się [przy tym] zasadzek. Gdy tyś obrońcą, Witebsk i nasza Orsza ocaleją nad Dniepru falami. Ja postanowiłem tak długim oddalone stąd szlakiem

Narada wojenna

Przemowa króla

*Krzysztofowi Radziwiłłowi
powierzona zostaje opieka
nad traktem orszańskim*

Wojna dosięga Psków

moenia propositum est invicto obsidere vallo,
 namque adeo locus hic Livonis imminet agris.
 265 Quem si nostra manus felicibus occupet orsis,
 omne iter impediēt Moschis et finibus orae
 Livonae arcebit longe. Sin fata repugnent,
 obsessis dux magnus opem mox civibus addet
 atque aequo sese campo dabit et petet hostem.
 270 Nam pugnam aut aliquid iam dudum invadere magnum
 mens agitat mihi, nec placida contenta quiete est”.

*Christophorus Radivilo
 iter Moschicum
 suscipit*

Talia magnanimus princeps effatur et inde
 Christophorus contra: „Lussis parebimus ultro.
 Amplector praecepta lubens, sed figere eadem
 275 in regione gradum non est laudabile nobis.
Fata viam invenient Otia vana alii quaerant, mihi fortis in omnes
 est animus fati casus: perrumpere silvas,
 qua via nulla, viam facere et penetrare paludes.
 Maxime rex, sine abire tuum per rura fidelem
 280 hostica nec fortes remorare in pectore motus!”.

*Christophorus Radivilo
 in Moschorum
 An[no] 1581 die 1 Augusti*

Tum Stephanus: „Superi, quorum sub numine magna
 Sarmatia est, abiturumque tuum coeptumque secudent!
 I modo, qua virtus et te bona sidera ducunt,
 Audentes fortuna iuvat! Tibi parta trophaea
 285 prospicio et victo praegratulor hoste triumphum”.

Radivilo ergo suis iter indicitque iubetque
 signa sequi et patrias humeris aptare sagittas.
 Dicto omnes parent portasque animosa per omnes
 turba coruscatis effunditur obviam signis.
 290 Dux prior immisis, rapido velocior Euro,
 fertur equis cursuque attingit protinus uno,
 quas poscunt omnes votis communibus, oras.

Terra vetus iacet Euxino contermina Ponto
 Maeoticque undae, Scythiam dixere priores,
 295 Moschoviam nostri, populo vicina Polono,
 Sauromatas ultra longe porrecta sub axem
 Maenalium, assiduis tellus exusta pruinis,
 frugibus infelix, nam vix mansuescit arando,
 vix segetes longis flavescunt mensibus anni:
 300 nec genus hic Baccho, nec sunt sua nomina pomis,
 sed liquidi gregibus fontes et gramina campi
 et fetus ovium, et rodentes senta capellae
 dumeta, et vacuis armenta errantia silvis.

mury Pskowa niezdobytym wałem osaczyć, dotąd bowiem miejsce to polom zagraża inflanckim. Jeśli już na początku zająć [miasto] uda się nam szczęśliwie, wszystkie trakty dla Moskali staną się niedostępne i z dala będą ich trzymać od granic inflanckiej krainy. Lecz jeśli przeciwstawią się losy, wnet oblężonym wielki książe udzieli pomocy, na równym polu stanie i w przeciwnika uderzy. Dusza ma od dawna przecież zamyśla, by bitwę rozpocząć lub coś przedsięwziąć wielkiego, a miłym nie cieszy się wcale spokojem”.

[272-280] Te [słowa] wyrzekł wódz wspaniałomyślny, a Krzysztof na to z kolei: „Rozkazom z własnej poddamy się woli. Polecenia przyjmuję ochnoczo, lecz skierowanie w owe strony kroku nie jest dla nas chwalebne. Próżnego spokoju niech szukają inni, mego ducha przeznaczeniem we wszelkich przygodach jest dzielność: czy lasy przerąbać, czy drogę wytyczyć tam, gdzie nie ma drogi, czy przez bagna się przedrzeć. Królu najwyższy, pozwól twemu słudze przez wrogie ruszyć osady i dzielnych zapalów już nie więzić w sercu!”.

[281-285] Wtedy Stefan: „Niech bogowie, co w swej mocy wielką mają Sarmację, wyprawie twjej i przedsięwzięciu sprzyjają! Idź już, gdzie męstwo i dobre prowadzą cię gwiazdy. Szczęście sprzyja odważnym! Widzę już zdobyte przez ciebie trofea i zawczasu wieszuję nad wrogiem pobitym triumfu”.

[286-292] Radziwiłł poleca więc swoim wyruszyć, za sztandarami rozkazuje podążać, a do ramion strzały przytroczyć ojcowskie. Wszyscy poleceniu posłuszni, więc tłum wśród łopoczących proporców w uniesieniu wylewa się na zewnątrz przez bramy. Hetman na czele, cugli popuściwszy koniom, mknie naprzód szybciej niż Furus gwałtowny i prostym, jednostajnym szlakiem ku krainom podąża wspólną modlitwą pożądanym przez wszystkich.

[293-303] Pradawna istnieje kraina, co z Morzem Gościnnym graniczy i meockimi wodami, Scytią zwana przez przodków, przez nas – Moskwą, sąsiadka ludu polskiego, dużo dalej niż Sarmaci pod menalijskim rozciągnięta łukiem, ziemia nieustannym wytrawiona mrozem, nieplodna, bo po zaoraniu łagodnicze z trudem, z trudem zasiewy po miesiącach wielu płowej nabierają barwy; żadnych tu wina gatunków ni imion owoce nie mają, lecz [za to] dla stad przejrzyste strumienie i trawy na łąkach, i owiec obfitość, i kozy gryzące cierniste zarośla, i trzody, co po pustych błakają się lasach.

*Krzysztof Radziwiłł
kieruje się ku Moskwie*

*Przeznaczenie
znajdzie drogę*

*5 sierpnia 1581 roku
Krzysztof Radziwiłł
[kieruje się] ku Moskwie*

Gens fera, terribiles habitus et tristia visu
 305 corpora, mens duro numquam cessura labori,
 praeda – cibus, vinum – unda, Ceres – agrestia pruna.
 Hostis equo pollens longequae volante sagitta
 et studiis asper belli semperque recentes
 convecare iuvat praedas et vivere rapto.
 310 Longa referre mora est, quantas impune per agros
 Livonum ediderit strages, quot moenia planctu
 implevit, quot abductis sint orba colonis
 oppida, quot caesos tristi dimiserit Orco.
 315 Viderat haec dudum dux Radivilo inclitus armis,
 iam patriis gaudens depellere finibus hostem
 ereptasque urbes ultrice repossere bello.

*Lacus Luceius,
 per quem Duna fluit*

XII Augu[sti] 320

Vix erat ingressus princeps nemus ilice densum,
 cum mox magnanimos delecta pube manipulos
 disponit, qui prima aditus molimina tentent,
 proelia qui faciant et qui vestigia lustrent.
 Hic silvae occurrunt adituque carentia tesqua
 occiduacaeque obstant nebulosa cubilia noctis.
 Hic Dunas medios pulcherrimus irrigat agros
 perque locum ingentem sinuosis cursibus errat.
 325 Substitit hic ternisque parat coniungere flumen
 pontibus et totas peditum traducere turmas.
 Invia virtuti nulla est via! Silva recedit:
 quaque est difficilis, qua nulla est semita, tendunt
 perrumpuntque aditus et lamas frondibus explent.
 330 Vix princeps felix octo cum milibus amnem
 transierat saltuque altas perruperat undas,
 quando in conspectu Moschos habet arvaeque gentis
 culta tenet, patiens ubi vomeris ora satique
 terra ferax planoque Ceres et pabula campo.
 335 Sed Moschi totos impleri milite campos
 cernentes cupiunt subitas propellere vires
 Sarmaticae gentis primoque obstare periclo.
 Christophorus prior adversum sua mittit in hostem
 spicula, qua campos densa cinxere corona.
 340 lamque globi, iam tela volant rigidacque secures
 vibrantur. Subeunt miserae discrimina sortis
 Moschovii et missis pacem praeconib[us] orant

[304-316] Lud dziki, o strasznych obyczajach i przykrym dla oka wyglądzie, [jego] duch nigdy pod ciężką nie ugnie się pracą, to, co upolują – za pokarm służy, za wino – woda, za chleb – śliwki dzikie. Przeciwnik potężny, gdy walczy konno i strzałę wypuszcza z daleka, srogi w wojennej pasji, świeże łupy zawsze lubi gromadzić i chętnie żyje z rabunku. Długo by opowiadać, jakiego to spustoszenia bezkarnie dokonał w Inflantach, ileż twierdz płaczem napelnił, ileż po uprowadzeniu mieszkańców opustoszało miasteczek, iluż zabitych do Orku smutnego odesłał. Od dawna wiedział o tym Radziwiłł, wódz w [tylu] bojach wstawiony, i już cieszył się na wygnanie wroga z granic ojczy- stych, na odzyskanie miast przez mściwą wojnę wyrwanych.

[317-334] Ledwo książę wkroczył w gęsty las dębowy, wnet dzielne formuje oddziały z wybornej złożone młodzieży, które jako pierwsze nad drogi mają się trudzić przetarciem, wszczy- nać potyczki mają i śladów szukać uważnie. Tutaj ukazują się lasy i pustkowia bez dojścia, a na przeszkodzie staje chmurne łoże z zachodu nadchodzącej nocy. Tutaj Dźwina przepiękna środkiem pól się rozlewa i krętym biegiem po rozległym błąka się obszarze. Stał tu i trzema spiąć rzekę mostami, i wszystkie piesze zamierza przepawić oddziały. Dla cnoty bezdrożem żadna nie jest droga! Las ustępuje: gdzie ścieżka najbardziej jest nie- dostępna, gdzie jej wcale nie ma, [tam] dostęp wyrabują, gałę- ziami wypełniają mokradła. Ledwie z tysiącami ośmioma szczę- sny książę strumień przekroczył i w skok fale spiętrzone pokonał, kiedy dostrzegł Moskali i pola uprawne ich zajął, gdzie ziemia znosi lemiesz, gleba plonem żyzna, a na polach rozległych i zbo- że, i pasza.

*Jezioro Łukoje, przez
które przepływa Dźwina*

16 sierpnia

[335-344] Lecz Moskale, widząc, że pola wszystkie wojskiem się zapełniają, niespodziewane siły Sarmatów usiłują odeprzeć i czoła pierwszemu stawić zagrożeniu. Krzysztof w miejscu, gdzie [nieprzy- jacieli] pola gęstym wieńcem otoczył, pierwszy cisnął groty swoje we wroga, co stał mu naprzeciw. Już kule, już pociski latają, w ruch puszczzone groźne ostrza siekier. Poddają się Moskale rozstrzygnię- ciom nieszczęsnego losu i posłów wysławszy, błagają o pokój,

seque sub imperium Lituanae gentis ituros
promittunt certi pacto de foedere vitae.

345 Accipit hos animo princeps mitissimus aequo
atque usum belli. clemens. poenamque remittit.
„Tela tene. tu. miles! – ait. – Fas parcere victis
supplicibusque pio largiri foedere pacem”.

Christophorum stabili fortuna favore regebat.
350 Ille nihil cunctatus iter coeptumque laborem
continuat. damnine quid mora longior addat.
Dumque iterum antevolat reliquum dux impiger agmen.
obicitur nigro deformis gramine campus
iliciumque nemus dumis atque arbore densum.
355 Namque locum vastae complebant undique sentes.
perpetua<e> veluti saepes. Nec frondibus altis
ulla per ulvarum ducebat semita calles.
nec rapido calcanda palus caenosaque tellus
cornipedi et soleas non sustentura trementes.

360 Ergo viam sternunt incisus undique ramis
Lituaui fortes atque ulvas frondib[us] explent.
Sudor ibi per membra calet creberque recurrit
halitus et nulli mens occubat aegra labori.
Quid non inde lessa manus. quid strenua virtus
365 non audet? Quo non penetrat Mavortia pubes?
Fit via momento limusque excinditur omnis
strataque Lituanae deducit semita turmas.

Hannibal Maius opus. quam cum duras perrumperet Alpes
effuso solvens montem dux Poenus aceto

Xerxes 370 aut quando Europam Xerxes Asianque catena
vinxit et immensum constravit pontibus aequor!

*Filon et Herburdus
ad Radivilonem
veniunt* Nuntius interea Cimitam adventare Filonem
Herburdumque docet. Veteres ibi laetus amicos
Radivilo expectat. nemorum quasi carcere clausus.

375 Postquam convenere animis opibusque parati
illustres virtute viri et Mavortia bello
pectora. concordēs Moscho crudele minantur
excidium templumque adeunt arasque deorum
tangentes optant superos in coepta secundos.

Templum Pocrorium

*Deliberationes
de itinere* 380 Consultentque alacres. quae tandem prima capessant
moenia. quae hostem bello aggrediantur in oris.
distineantne omnes partito milite turmas

przysięgają pod władzę oddać się Litwinów, pewni, że życie ocala dzięki zawarciu układu.

[345-348] Najłagodniejszy książę przyjmuje ich ze spokojem i rezygnuje, laskawy, z wojennego zwyczaju i kary. „Wstrzymaj broń, żołnierzu! – powiada. – Godzi się pokonanych oszczędzić i mocą świętości przymierza błagającym pokój darować”.

[349-359] Nicustannie życzliwy los kierował Krzysztofem. On bez zwłoki najmniejszej marsz podejmuje i trud rozpoczęty, aby dłuższa mitręga szkody jakiejś nie przyczyniła. Gdy wódz niecierpliwy resztę oddziału po raz kolejny wyprzedza, ukazuje się pole czarną oszpecone trawą i las dębowy od drzew i zarośli gęsty. Miejsce to wszędzie bezładne pokrywały tarniny, na kształt ogrodzenia się ciągnąc. Wśród długich gałęzi przez leśny ostęp żadna ścieżka nie wiodła, a bagna i gleby błotnistej rączy koń nie mógłby nadepnąć, bo ziemia podków uderzeń nie dałaby rady wytrzymać.

[360-371] Dzielni zatem Litwini ścielą drogę konarami, co wszędzie wokół zostały ścięte, a gałązkami wypełniają mokradła. Pot łśni tam na ciele i oddech szybszy raz po raz powraca, a duch, chociaż znużony, nie poddaje się żadnemu trudowi. Na cóż nie poważy się zmęczone ramię, na cóż enota niezłomna? Gdzież to młodzież marsowa nie dotrze? Błyskawicznie droga powstaje, całe błoto znika, szeroka ścieżka litewskie wyprowadza zastępy. Większe to dokonanie, niż gdy wódz punicki, octem krusząc skalę, niewzruszone przełamywał Alpy albo gdy Kserkses łańcuchem Azję z Europą połączył, a bezkresne morze pokrył mostami!

*Hannibal
Kserkses*

[372-390] Posel w tym czasie oznajmia Filona Kmity i Haraburdy przybycie. Radziwiłł, zamknięty tam nieczym w leśnym więzieniu, z radością dawnych wyglądał przyjaciół. Skoro przybyli wsławieni dzielnością mężowie, serca marsowe na wojnie, w gotowości i dusze mający, i ekwipunek. Moskalowi zgubę okrutną zgodnie zapowiadają i do świątyni przychodzą, [gdzie] bogów dotknąwszy ołtarzy, proszą, aby niebianie sprzyjali im w tym przedsięwzięciu. Ptaków także się radzą, którzy to mury najpierw powinni zdobywać, na jakiej ziemi atakować wroga, czy podzieliwszy wojsko, oddziały rozciągnąć.

*Filon i Haraburda
przybywają
do Radziwiłła*

Cerkiew św. Pokrocy

Planowanie szlaku

atque vias cursusque secent et castra Scytharum
 diversi explorent, an iunctis viribus unam
 385 in partem tendant. Haec alternantibus <illis>
 visa prior tantis sententia rebus agendis:
 distinnisse hostem et ternos secuisse meatus.
 Pars una ad Boream flamma ferroque Ruthenos
 invadat, pars austrinas discedat ad oras,
 390 eoi vastet pars tertia limitis agrum.

*M. Aug[usti] –
 Boratinscus
 et Nosdrovatus
 vincuntur*

Extemplo Boratinscus adest comitatus et ipso
 Nosdrovato, qui Moschovias ductare phalanges
 consuerunt. Illi Scythicae dum robora gentis
 mirantur viresque suas et vincere gaudent,
 395 venturo ter mille viros contra ire Philoni
 iusserunt, ut in insidiis occumberet ille.

Radivilo admonitus ductu instinctuque deorum
 nocte sub obscura fraudem deludere fraude
 constituit. Campos postquam devenit ad istos,
 400 ipse animos firmat, dictis sociosque precatur:
 „Nunc, o lecta manus, validis instate lacertis,
 ite citi et subitas iam nunc propellite vires,
 ite citi et sumptis inimica expellite telis
 agmina. Certa erit in manibus victoria nostris!”
 405 Haec ait et supera aspectans convexa profatur:
 „Tu mihi, tu, Bellona, fave tuque, inclite Mavors,
 tu mihi sis pugnae princeps, tu rite secundes
 omnia et adversos mecum egrediaris in hostes!”

*Moschi
 ad fluvium Schelonia
 caeduntur*

Dixerat et Scythicas celeri mox impete turmas
 410 dividit. In mediis clamor sonitusque tenebris
 exoritur. Pereunt nullo discrimine Moschi
 nec duras possunt nostrorum vincere vires:
 pars cadit ense, alii rapidis merguntur in undis,
 pars fugiunt tutasque student intrare latebras.
 415 Ac veluti magno misceri murmure caelum
 emissamque hiemem cum prospicit undique pastor,
 excedit campo seseque sub arbore condit,
 omnis et agricola e campis omnisque viator
 diffugit et tutum petit a caeli imbribus antrum,
 420 sic et Moschovii trepida formidine ducti

w. 385 <illis> – popr. wyd. (za dopiskiem na egz. Ossol.); w druku brak (wers o niepełnej wartości metrycznej)

by drogi i szlaki odcięły, by w rozproszeniu scytyjskich wyszukiwały obozów, czy po sił połączeniu, w jedną stronę podążać. Gdy więc na przemian sprawy te rozważali, uznano, iż takie głównie podjąć należy działania: wroga rozdzielić i trzy drogi przejścia [mu] odciąć. Jedna część niech na północy ogniem i mieczem natrze na Rusinów, część niech ku ziemiom, co na południu, podąży, trzecia część niechaj pustoszy pola graniczne na wschodzie.

[391-396] Wtem Boratyński się zjawia, a przy nim sam Nosdrowaty – moskiewskim oni zwykle przewodzili oddziałom. Ci, skoro wojskiem scytyjskim i własnymi siłami się chlubią, ciesząc się [już] na zwycięstwo, przeciw Filonowi, co nadciąga, trzem mężów tysiącom rozkazali wyruszyć, by tamten poległ w zasadzce.

[397-408] Radziwiłł pod przewodnictwem i z natchnienia bogów mroczną osłonięty nocą podstęp okpić postanawia podstępem. Skoro więc na owe przedostał się pola, osobiście ducha umacnia i takimi do towarzyszy zwraca się słowami: „Teraz, wyborna drużyno, mocnym atakujcie ramieniem, ruszajcie pośpiesznie i siły te niespodziewane przepędźcie już teraz, ruszajcie pośpiesznie i broni dobywszy, wrogie przegnajcie oddziały. Zwycięstwo w rękach naszych pewne!”. To powiedziawszy, rzecze, ku górnemu spoglądając sklepieniu: „Ty mi, o ty, sprzyjaj, Bellono, i ty, Marsie przesławny, ty w walce mi bądź przewodnikiem, ty wspieraj szczęśliwie we wszystkim i wraz ze mną nacieraj na wroga, co stoi naprzeciw”.

[409-425] Skończył mówić i wnet błyskawicznym natarciem scytyjskie przełamał szeregi. Krzyki i łoskot podnoszą się pośród ciemności. Padają Moskale pokotem i naszych sił nieugiętych prze-moc nijak nie mogą: część pada od miecza, inni w wartkach pograżają się nurtach, część dzięki ucieczce do bezpiecznych stara się dotrzeć kryjówek. I jak gdy pasterz dostrzeże, że zewsząd po niebie głuchy pomruk się szerzy i zaczyna się nawałnica, uchodzi z pola i pod drzewem się kryje, a każdy rolnik i podróżnik każdy z otwartej umyka przestrzeni i groty szuka bezpiecznej od deszczów, co z nieba się leją, tak też Moskale, których strach dygoczący

*21 sierpnia
– Boratyński
i Nosdrowaty
zostają pokonani*

*Moskale
ponoszą klęskę
nad rzeką Szeloń*

		e statione sua patrias referuntur ad arces.
<i>Boratinscus occiditur</i>		Sed Boratinscus et hic rigido praecordia ferro transfixus crudelem animam miser expiravit.
<i>Nosdrovatus fugit</i>		Alter ad optatam pedibus petit ipse salutem
	425	Nosdrovatus, non fronte sua, sed tergore pugnans. Postquam clara dies primo surgebat Eoo lucem operasque ferens homini, iubet ocius ignem Radivilo incendi magnum. Mox castra Scytharum et clipeos gladiosque cremat currusque virosque.
<i>Castra Moschorum incenduntur</i>		Cumque Filone suo niveae bona carmina Lunae dicit et excelso sic farier incipit ore:
<i>Radivilonis rotam ad Lunam</i>	430	„Dum brumale riget glaciali frigore caelum nec mihi nota via est, nec praebent sidera lucem, nulla pedum video vestigia, nulla rotarum, 435 tu, veneranda poli regina, sequentib[us] astris conspicuas rutilo iam ducis in axe choreas et rosei nobis maculas ostendere vultus dignaris gladiosque tuo candore gubernas. Diva potens nemorum debellatrixque ferarum, 440 te duce in adversos feliciter ibimus hostes, quando repurgatis argentea nubibus exis! Diva, fave semperque tuos comitare ministros, ne mihi Moschoviae noceant contagia terrae neve ferant nobis obscurae incommoda noctes!”,
	445	Iamque recollectis Radivilo viribus ibat, victor ovans Moschi spoliisque animosus opimis, dignus, cui gladii, cui tanti pondera belli, dignus, cui rerum commendarentur habenae.
<i>XXI Augusti – Resovia rastatur</i>	450	Est regio Arctoum longe porrecta sub axem. Terra ferax illic Cereris cultuque beata fecundo segetum multisque habitata colonis. Resoviam dicunt Moschi. Celeberrimus illam Occa rigat, medios totiesque intersecat agros. Huc Radivilo ruens rapido velocior Euro 455 improvisus adest, rutila et circumdare flamma tectata iubet, magnis animosque hortatibus opplet. Tum vero facibus pubes accingitur atris: flamma furit passim, piccum fert umida lumen taeda et commixtam Vulcanus ad astra favillam –

z ich własnych wywiódł pozycji, do twierdz macierzystych wracają. Oto i sam Boratyński, gdy pierś mu zimne przeszło żelazo, duszę okrutną wyzionął, nieszczęśnik. A drugi Nodrowaty na nogach do upragnionego zmierzał ocalenia, nie twarzą w twarz walcząc, lecz odwrócony plecami.

[426-444] Skoro tylko z pierwszym dzień jasny podniósł się brzaskiem, niosąc ludziom i światło, i zwyczajne ich prace, szybko zleca Radziwiłł, by wielki ogień rozpalić. Wnet obóz Scytów i tarce, i miecze, i wozy, i mężów spopiela. Ze swym Filonem do śnieżnobiałej Luny modły kieruje, co mają mu szczęście zapewnić, i w uniesieniu tak mówić poczyną: „Gdy niebo zimowe od mrozu lodowatego kostnieje i drogi rozpoznać nie mogę, i gwiazdy światła nie dają, ni śladów stóp, ni kół śladów żadnych [też] nie dostrzegam, ty, nieba czcigodna królowo, już korowody prowadzisz na niebie czerwonym widoczne, a gwiazdy w ślad kroczą za tobą, i raczysz pokazać nam plamy na twarzy [swojej] różanej, i ostrza mieczy swoją kierujesz jasnością. Boska lasów władczyni, zwierząt dzikich pogromco, gdy ty [nami] dowodzisz, szczęście ruszymy na wroga, co stanął naprzeciw, skoro tylko wypłyniesz, srebrzysta, zza chmur, gdy się rozstąpią! Boska, sprzyjaj i zawsze sługom swoim pomagaj, by dotyk ziemi moskiewskiej krzywdy mi nie wyrządził ani by nocne mroczne nie stały się dla nas przeszkodą!”.

[445-448] Już dalej, siły zebrawszy, postępował Radziwiłł, triumfalny zwycięzca Moskale, dumny z łupów bogatych, godny, aby mu miecze, by mu wojny ciężar tak ważnej, by mu spraw kierowanie powierzyć.

[449-464] Jest kraina daleko pod niebem rozciągnięta północnym. Ziemia tam żyzna, obfita w płodną uprawę pól Cery, przez wielu zasiedlona mieszkańców. Rzewem nazywana przez Moskale. Nawadnia ją Oka przesławna i środek jej pól po wielokroć przecina. Tu właśnie Radziwiłł zjawia się niespodziewanie, od gwałtownego szybciej wpadając Eurusa, i nakazuje domy rdzawym otoczyć płomieniem, a serca gorącymi pobudkami napętnia. Wtedy i młodzież zbroi się w śmierć niosące pochodnie: ogień szaleje wszędzie, nawilgłe licywo światło niesie smoliste, a Wulkan iskrę z blaskiem gwiazd zmieszaną –

*Ginie Boratyński
Nodrowaty ucieka*

*Zamki moskiewskie
w płomieniach*

*Modlitwa Radziwiłła
do Luny*

*25 sierpnia
– spustoszone Rzew*

Rzeka Oka

Aetna 460 non aliter videas ardentem comminus Aetnam
immanem ruptis flammam expirare caminis
et late caelum rutilo subtexere fumo.

Pars fugiunt hostes, pars in certamina Martis
succedunt animasque in aperta pericula mittunt.

465 Sidera femineis ululant concussa querelis,
flent pueri et trepidis implentur planctibus agri.
Matres tela viris animumque irasque ministrant
hortanturque unaque ruunt. Iam clara ruinae
signa refert exorta dies caelumque videtur
470 gentibus adversum Moschis – patuere furores
nocturni Boreae vastantibus omnia flammis.

*Radivilonis oratio
ad suos*

Tunc dux praestantes animis audacibus omnes
alloquitur: „Nunc tempus – ait – tot funera gentis
Lituanae ulcisci meritasque reposcere poenas.

475 In manibus nostris haec est victoria. Abite,
ite citi et iam nunc rapite arma, et ducite praedas”.
Talia dicta dabat stimulosque in pectore vertit.
Non secus hic accensi equites, quam noctis in umbra
raptores si quando lupi, quos improba ventris,
480 nil non ausa, fero rabies exegit hiatu,
in stabula alta ruunt tenerosque ab ovilib[us] agnos
avellunt primasque acuunt in postibus iras.
Nec satiatus adhuc Moschorum sanguine cursu
ulterius celeri hostiles contendit in oras.

485 Urbs iacet in plano muris firmissima campo,
pulchra situ, rapidi quam fluminis unda subintrat
fossaque communit, pariesque e robore duro
et terra aggesta vivoque e caespite factus.
Planities circum peramoena et divite cultu
490 fertilibusque potens agris atque ubere glebae.

Urdomia

Urdomiam dixere Scythae. Huc etiam impiger agmen
dux Radivilo trahit subito, quem Rossicus albis
portat equus, bicolor, maculis. Tum Moschica pubes
tormenta expediunt seque exortantur in hostem.

495 Pars stricto obsidiant mucrone a<n>gusta viarum,
pars servant portas et duro Marte resistant.
It clamor totis per propugnacula muris.

w. 492 *Rossicus* – popr. wyd.: *Rossicus* – druk (bl.)

w. 495 *a<n>gusta* – popr. wyd.: *augusta* – druk (bl.)

nie inaczej z bliska Etna płonąca wygląda, gdy z pękniętych szczelin ogniem zionie potężnym i niebo rozległe czerwonym dymem zakrywa. Wróg już to ucieka, już to do marsowej przystępuje potyczki i na jawne naraża się niebezpieczeństwo.

Etna

[465-471] Gwiazdy odbijają echem kobiece zawrozenia, płaczą też chłopcy, okolicę drżącym napelniając łkaniem. Matki oręza, ducha i zawziętości nie skąpią, zachęcają [swych] mężów i z nimi wraz atakują. Już dzień, który wstaje, widoczne przynosi oznaki zniszczenia, a niebo ludom moskiewskim zdaje się przeciwnie, bo pośród płomieni, co wszystko pustoszą, ujawniły się nocne Boreasa szaleństwa.

[472-484] Wówczas książę przemówił do wszystkich śmiałym celujących duchem: „Nadszedł czas – rzecze – by pomścić litewskiego ludu tak wiele pochówków i słusznej domagać się kary. To zwycięstwo w naszych jest rękach. Wyruszajcie, ruszajcie śpiesznie i już teraz chwytajcie za broń, i gromadźcie łupy”. Takimi słowy przemawiał i serca zachętą poruszał. Nie inaczej jeźdźcy tutaj się rozpalili, niż kiedy w mroku nocy wilki żądne grabieży, które głód, co na wszystko się waży, nie do zaspokojenia, gwałtownym przesywa pragnieniem, na przestronne napadają koszary, delikatne od owiec odrywają jagniątka i już u wejścia wściekłość pomnażają pierwotną. Krwią Moskali dotąd nie nasyciwszy się [jeszcze], szybkim marszem dalej ku wrogim podążył krainom.

Mowa Radziwiłła do swoich

[485-497] Na rozległym obszarze leży miasto warownymi opasane murami; piękne ma położenie, wartkiej rzeki obmywa je fala, a ubezpiecza fosa i wał z mocnych pali, ziemi nawiezionej oraz świeżej darni. Wokół przeurocza rozciąga się równina, co siłę czerpie z bogactwa upraw, żyzności pól i płodności gleby. Scytowie Urdomą je nazywają. Tam właśnie hetman Radziwiłł bez zwłoki z wojskiem niespodziewanie nadciągnął, a niósł go koń rusiński, srokaty, w łaty białe. Wtedy moskiewska gromada maszyny wojenne wyciąga i do walki z wrogiem [już] się ochotczo zagrzewa. Część z mieczem dobytym czyha w dróg przewężeniach, część bram strzeże i w srogiej twardo opiera się walce. Krzyk poprzez przedpola po wszystkich niesie się murach.

Urdoma

- Hic primum obsessos praeconis voce moneri
 Lithaviae princeps iubet, ut ne sanguine certent,
 500 sed veniam pacemque orent et moenia dedant.
 Illi hostem fatuo contemnunt ore ferisque
 vocibus incessunt et dicto crimine pellunt.
 Tum princeps campum vallo praefigit acerno
 communitque locum, suggestoque aggere et uda
 505 castra coronat humo et circum munimina figit.
 Haud minus et Moschi flammantia tela fenestris
 emittunt iaculisque instant ac fulmina belli
 tormentis displosa rotant et molibus urgent
 saxa studentque suis depellere moenib[us] hostem.
 510 At tuba terrificis pulsat clamoribus arcem
 atque hinc Sarmaticae vibrant sclopeta catervae,
 illinc Lituani. Sed nil tamen omnibus actum
 tormentis, quoniam laterum compage tenaci
 materia et vivo retinebat caespite tela.
 515 Ductor ibi socios incendia poscit ovantes
 hortaturque viros Radivilo atque omnibus infit:
 „Ecquis erit iuvenum, flammam qui primus in urbem
 coniciat muroque faces immittat aperto?
 Mercedem ille feret! Sumptis agite undique flammis,
 520 instate et poenas periurae sumite gentis.
 Credite nunc omnes, quos lata Borysthenis unda,
 quos Maeotis alit, populos pendere propinquis
 in scopulis – uno tot proelia vincite tecto.
 Antiquum reparate decus molemque paternae
 525 Lithaviae fulcite humeris. Hic omnia campus
 vindicat, haec nobis pacem victoria firmat!.”
 Dixerat. Incensae subitis mox ignibus aedes
 ardebant late tabulataque turris anhelae
 pascebant flammae, sed virtus strenua Moschi
 530 Vulcanum in tectis cumulo superabat aquarum.
 Tum dux sollicitus terrae ima lacessere mandat
 scrutarique cavas caeca testudine turres
 et furtim effossa sub propugnacula terra
 serpere sulphureaque locum complere favilla.
 535 Haud mora Sarmaticae suffosso rure cohortes
 succedunt taciti muro caecoque subintrant
 Marte locum et fossas nigranti pulvere complent.

[498-514] Tutaj litewski książę rozkazuje najpierw, aby głosem posła obłączonych napomnieć: krwi w walce niechaj nie przelewają, lecz błagają o łaskę i pokój, a zamek dobrowolnie oddadzą. Oni, głupio wrogiem pogardzając, ostrymi zaczepiają słowami i przepędzają, zarzuciwszy zbrodnię. Wówczas książę wałem pole przegradza i teren klonowymi otacza balami. Tym, co zwieźć się udało, oraz ziemią wilgotną pierścień obozu otacza i dookoła wznosi umocnienia. Z nie mniejszym zapalem Moskale strzały płonące przez otwory w murze posyłają, wypuszczają pociski, wyrzutniami rozsądzone pioruny wojny miotają, za pomocą machin olbrzymich ciężkie spychają głazy i wroga od swoich odepehnać usilnie starają się murów. Trąby krzyk przeraźliwy w [mury] zamku bije: tutaj sarmackie ze strzelb mierzą oddziały, a tam z kolei Litwini. Żadna jednak wyrzutnia niczego nie zdołała dokonać, jako że obwarowań budulec – dzięki nierozwalnym spojeniom i darni świeżej – zatrzymywał kule.

[515-526] Wówczas to wódz Radziwiłł od towarzyszy, co okrzyki wznoszą, żąda wzniesienia pożarów, mężów zachęca i tak do wszystkich przemawia: „Czy ktoś wśród młodzieńców się znajdzie, kto pierwszy ciśnie żagiew do miasta i przez nicosłoniętą część muru wrzuci [do środka] pochodnie? Ten zaiste nagrodę zdobędzie! Wykorzystujcie ogień, gdzie tylko się da pozyskany, atakujcie, zakłamanemu karę wymierzcie ludowi. Uwiercie, iż teraz [los] wszystkich plemion, które nurt rozległy Dniepru i [Jezioro] żywi Meockie, zawisł na wzgórzach pobliskich – tak wiele bitew jednego miasta [zdobyciem] wygrajcie. Starożytną odzyskajcie świetność i podeprzyjcie ramionami wielki gmach litewskiej ojczyzny. To pole bitewne pomści wszystko, to zwycięstwo zapewni nam pokój!”.

[527-547] [Tak] przemówił. Ogarnięte ogniem budowle wzdłuż i wszerz rozpały się wkrótce, a świszczące płomienie syciły się wieży piętami, lecz Moskale męstwo obrotne obfitością wody ogień w budynkach przezwyciężało. Wówczas wzburzony książę każe pruć ziemi wewnątrzności i pod niewidoczną tarcz spojonych osłoną pod wieże podejść tunelem, skrycie na przedpole się wczolgać, tam, gdzie ziemię [już] wykopano, i miejsce to siarczanym wypełnić zarzewiem. Niezwłocznie sarmackie oddziały, podkop pod polem zrobiwszy, cicho pod mur podchodzą i walcząc w zapamiętaniu, wślizgują się na miejsce, a rowy czarnym wypełniają prochem.

Protinus abrupta terrarum mole sub auras
 erumpit rapidus flammanti spiritus igni
 540 sulphureoque omnem subvertit pulvere molem.
 Absiliunt laterum nexus tectique trementis
 vincula rupta labant disiectoque aggere culmen
 fumat et ingentem lato dedit ore fenestram.
 Illicet occultae vento spirante favillae
 545 accipiunt vires inopinaque flamma coruscat
 atque ignes totis miscent incendia campis
 Vulcanusque domos superat, furit aestus ad auras.

Turbati trepidare intus frustra que malorum
 optant effugium miseri retroque recedunt
 550 in partem, quae clade caret. Iam tota relucent
 moenia flamma ac horrendo trepidantque tumultu.
 Tum vero attoniti – fatorum in cardine summo,
 cum suprema dies urbem facibusque coruscis
 aequatura solo premerent incendia tures –
 555 scindunt dissensu vario: pars tradere vallum
 hostibus et victis descendere sedibus orant,
 pars incensae urbi supremam ferre salutem
 hortatur miseros. Dum sic variante tumultu
 scinditur incertum studia in contraria vulgus,
 560 flamma vorax totis collucet et undique campis
 urbsque hominesque simul igne absumuntur eodem.

Haud procul hinc rigido praecincti pectora ferro
 milia multa virum nostrorum fundere tentant
 agmen et immanes acuunt in pectore fraudes.
 565 Dumque adeo rapidis concurritur undique telis.
 terra tremit caelumque etiam intonat omne fragore,
 plurima perque vias dat miles corpora letho,
 tum Moschus captiva dedit victorib[us] arma
 sanguineasque manus post barbara terga revinctas
 570 praebuit et sero optavit pia munera pacis.
 Protinus hos circum falcatis ensibus omnes
 astant Sauromatae et crudeli vulnere truncant.
 Quis cladem tantam, quis caedem et funera turbae
 exanimis signare queat? Discrimine nullo
 575 Sauromata exsultat miscetque in sanguine manes.
 Non aliter tigris magnorum in strage iuvenum
 exsatiatque iras dentesque in caede fatigat

*Moschi caeduntur
 ad Urdomiam*

Zaraz gwałtowny podmuch płonącego ognia, ogromną masę oderwawszy ziemi, pod niebo wybucha i prochem siarczanym niszczy całą [tę] masę. Wałą się spoiwa na flankach, chwieją drgających budynków pęknięte wiązania, bucha dymem szczyt muru, kiedy nasyp został rozrzucony, i dziurę tworzy olbrzymią z wejściem szerokim. Przytłumione iskry od wiatru podmuchów natychmiast sił nabierają, płomień nieoczekiwanie się mieni, na całej przestrzeni ogień wzniecają pożary, pożoga pochłania domostwa, żar pod niebo szaleje.

[548-561] W popłochu śpieszą do środka i na próżno, nieszczęśliwi, spodziewają się schronienia przed zgubą, cofają się do miejsca od klęski wolnego. Już wszystkie obwarowania od ognia jaśnieją, zgiełkiem drgają przerażającym. Jak ogłuszeni – w kulminacyjnym momencie wydarzeń, gdy dzień ostatni – miasto, a pożary, co z ziemią równają [wszystko], połyskującymi żagwiemi dosięgły wieże – w bezładnej dzielią się niezgodzie: część błaga, by wrogom wał oddać obronny i ustąpić ze straconych pozycji, część nieszczęsnych zachęca, by miastu ogarniętemu pożarem ostatnie nieść ocalenie. Kiedy tak w zmiennym zamieszaniu tłum niepewny przeciwne dzielią zamiary, żarłoczny płomień zewsząd blaskiem całą równinę ogarnia, a miasto i ludzi ogniem tym samym trawi pospołu.

[562-580] Niedaleko stamtąd mnogie naszych tysiące, z pierśią hartownym przepasaną żelazem, oddział rozproszyć próbują i pomnażają w sercach podstępny straszliwe. Gdy nadto zewsząd śmigające uderzają pociski, ziemia się trzęsie i niebo też całe grzmotem rozbrzmiewa, a pośród uliczek żołnierz niejeden składa ciało w daninie śmierci, wtedy dopiero pokonany Moskal oręż przekazuje zwycięzcom, podaje krwią zbroczone ręce, z tyłu, na barbarzyńskich związane plecach, i o święty dar pokoju błaga zbyt późno. Zaraz wszyscy Sarmaci z zagiętymi tuż przystępują mieczami i sieczką, raniąc okrutnie. Któż klęskę tak wielką, któż rzeź i zagładę tłumy, już na pół żywego, zdołałby opisać? Sarmata każdy, bez różnicy, do boju się rwie i szczątki zmarłych we krwi miesza. Nie inaczej wszak tygrys w dorodnych byczków gromadzie gwałtowność nasycy, zęby trudzi w zbrodni,

*Moskale ponoszą klęskę
pod Urdomą*

atque famem sibi deesse dolet rabiemque nocendi,
 dum sua facta videt. Stagnant nigrantia tabo
 580 gramina et omnis humus profuso sanguine fumat.
 Interea Moschus vires contraxerat amplas,
 quam late regio patet, auxilioque Nogaeos,
 Volgam ultra exte<n>sos populos, ad bella vocarat
 praesidiisque etiam patrias muniverat arces
 585 ereptumque olim crudeli Marte Smolenscum
 Sarmatico regi. Concurrunt undique Neuri
 iussaque signa ferunt, quos aut Novogrodia pascit
 Voldameraeque urbes aut vastis Permia campis:
 Isteriique truces animis durique Pecerri:
 590 arcubus hi validi longeque volante sagitta,
 falcatis illi gladiis. It Ugulcus in armis
 et Basterna ferox et iniqua mente Vologdus.
 Fama volat passim, tanti praenuntia belli,
 et trepidas implet variis rumoribus urbes:
 595 Moschovios instare duces bellumque minari.
 Territus haud quidquam tantis conatibus ipse
 Radivilo tumidi superato flumine Volgae,
 Moschorum ulterius medios progressus in agros,
 tecta, domos villasque cremat, metit obvia ferro:
 600 non agris, non hic homini, non parcutur ipsis
 caesorumque bonis. Ixovum tempore eodem,
 civibus agrorum cultuque opibusque celebre,
 exustum est rapida longe volitante favilla.
 Basilides noctu, cum tanta incendia vidit,
 605 flevit et: „O – dixit – crudelia, parcite, fata,
 parcite neu totum mihi nunc subvertite regnum!“.
 Mox thalami sociam, natos comitesque fideles
 nocte sub obscura patrias relegavit ad arces
 longius infanda plenus formidine et aestu
 610 turgidus irarum. Tua nunc periuria defles,
 barbare dux? Seroque tibi medicina paratur.
 Tunc decuit metuisse tuis, cum numina caeli
 numinibusque sacras violasti saepius aras,
 cum – legum iustique simul pietatis et almae
 615 immemor – innocuo crudelem in sanguine dextram
 lavisti, tantis miserorum haud victe querelis.

*90 curiae nobilium,
 12 curiae magni ducis
 cremantur*

Ixovum incenditur

*Moschus
 ex Starica fugit*

a gdy czyn swój dostrzega, żal czuje, że i głód, i żądza mordu minęły. Sztywnięją trawy czerniejące posoką, ziemia cała krwią rozlaną paruje.

[581-595] Moskal w tym czasie, jak kraj szeroki, siły ściągnął znaczne: [Tatarów] Nogajskich, ludy rozciągnięte za Wołgą, do pomocy skrzyknął na wojnę, a zamki ojczyste i Smoleńsk, co go niegdyś w boju zazartym sarmackiemu wydarł królowi, wzmocnił strażnicami. Pośpieszają zewsząd Kozacy i rozkazem wyznaczone gromadzą oddziały, te, które żywi Nowogród lub włodzimierskie miasteczka, lub Perm na swych polach rozległych; Isteriowie o duszach okrutnych, Pecerrowie, co litości nie znają: ci mistrzami są luku i strzały posyłanej z daleka, tamci – szabli w kształt sierpa wygiętej. Zbrojny kroczy mieszkaniec Uglicza i Basterna dziki, i niespokojny Wołogda. Wszędzie wieść krąży, wielkiej wojny zwiastunka, i przerażone miasta pogłoskami rozmaitymi napelnia: że zbliżają się wodzowie moskiewscy i wojna wisi w powietrzu.

[596-603] Oto Radziwiłł, wysiłkami tymi w ogóle nieporuszony, pokonawszy nurt Wołgi wezbrany, wkracza dalej, w sam środek obszarów moskiewskich, pali domy, budynki i wsie, mieczem ścina, co na drodze stoi: nie oszczędza pól uprawnych ni ludzi, ni samego dobra zabitych. W owym [też] czasie Jelców, obywatelami, roli uprawą i bogactwami słynący, od iskry spłonął, co z oddali nadleciała gwałtownie.

[604-616] Gdy Bazyliida dostrzegł tak ogromne pożary, zalkał nocą i rzecze: „O losie, poniechaj, okrutny, poniechaj i całego mi teraz królestwa nie obróć w przynę!” . Zaraz także małżonkę i dzieci, i druhow wiernych pod mrocznej nocy osłoną znacznie dalej, do zamków ojczystych, odesłał, pełen strachu nie do wypowiedzenia i żarem gniewu nabrzmiały. Teraz, barbarzyńców wodzu, zamierzasz oplakiwać swe zdrady? Zbyt późno doprawdy przygotowano dla ciebie lekarstwo. Wtedy o bliskich obawiać się należało, gdy nieba nakazy i bogom poświęcone ołtarze tak często gwałciłeś, gdy – praw, sprawiedliwości i błogosławionego powinności poczucia niepomny – we krwi niewinnej okrutną zanurzyłeś prawicę, [o ty], co nie ulegasz nieszczęśników skargom żalonym tak wielu.

*Płonie
90 włości bojarów
i 12 wielkiego kniazia*

Jelców w ogniu

*Moskal
ucieka ze Stariicy*

*Daniel Mursa
fugit*

Undique dum nostri Moschis fugientibus instant,
nobilitate satus celebri, dilectus et ipsi
Basilidi, cuius proprium servare cubile,
620 principis arcanasque audire et reddere voces
consuerat, supplex nostrorum venit ad agmen
confestimque sui, non tam bene cognita nostris,
consilia explicuit domini tectasque retexit
insidias variosque dolos actusque nefandos.
625 Radivilo hunc placido accepit sermone bonoque
esse animo iussit, vitam et donavit inermi.

Rezovia

Postea Rezoviam Moschos latitare per urbem
certus eos rigidi dura ad certamina Martis
evocat hinc patriasque iubet defendere terras.
630 Dumque illi tutis nolunt exire latebris
et fugiunt gladios nostrorum, incenditur omnis
campus et omnis humus. Miseros tamen iste colonos
praecipue tetigit furor: hi capiuntur et una
clade ruunt, procul et patriis retrahuntur ab oris.

Mosaiscum, Chelma 635
– XXVII Augusti

Mox sed Mosaiscum contra Chelmamque vetustam
ipse suum convertit iter dux inclitus et se
magnanimis medium belli ductoribus infert,
contra hostes tantos contraque minantia fata
obiciens invictum animu[m] dextramque valentem.

Volga 640

Iamque iter emensi, qua flumine Volga sonoro
per virides errat sinuosis flexibus agros.

Huc patrio clamore ruunt, Mavortia plebes,
Lituani et curva pugnantes comminus hasta
loricati equites, superantes cursibus Euri

645

flamina, quos patrio dicunt sermone Cosacos.

Praecista

Selisarorum
XXX templa habuit
– 28 Augusti
devastatum

Hic Praecista vetus subiecto incenditur igni.
Quid Selisarorumque ingens, quid cetera dicam
oppida divitiis studiisque asperrima belli,
nunc aequata solo, celebrem cum nomine famam
650 amisere decusque suum? Nunc campus ibidem est,
oppida ubi quondam populis habitata fuerunt.

Terepeciani
caeduntur
– XXIX Augusti

Cladibus his tandem cum sese opponere Moschus
vellet et ingentes in pectore volveret iras,
ex Terepecio egressi denso agmine mille
655 boiarii, incincti pharetraque et cuspede acuta,
dum Geticas vibrant solito de more sagittas

[617-626] Gdy nasi zewsząd na czmychających nacierają Moskali, pewien wysoko i zacie urodzony, przez samego milowany Bazylidę, którego łoża pilnował, tajemnic panującego słu chał i radą zwykł mu służyć, jako błagalnik do naszego przybył oddziału i niezwłocznie plany swego pana, nie tak znów dobrze znane naszym, wyjawiał, a ponadto skryte odkrył zasadzki, podstępny rozmaite i czyny niegodne. Radziwił słowem łagodnym go przyjął, kazał dobrej być myśli, bezbronnemu życie darował.

*Ucieczka
Daniła Murzy*

[627-634] Potem, powiadomiony, że Moskale w mieście Rżów się kryją, na okrutny i twardy wnet bój ich wyzywa i ziemi ojczystej bronić rozkazuje. A gdy oni z bezpiecznych nie chcą wyjść kryjówek i unikają mieczy naszych, całe pole i każda piędź ziemi ogniem się zajmuje. Ten szal jednak szczególnie w nieszczę snych godzi mieszkańców: schwytyanych jedna gubi kłeska i da leko od ojczystych wleczeni są brzegów.

Rżów

[635-645] Wkrótce marsz swój na Możajsk i Chołm starodawny znamienity książę kieruje i pośród wodzów zacnych w sam środek zmagania wyrusza, tak wielu wrogom i losu zagrożeniom ducha, co niezłomny, i prawicę potężną stawiając naprzeciw. Już drogę przemierzali, gdzie Wołga nurtem szemrzącym wśród pól zielonych zakolami krętymi się błąka. Tutaj, z okrzykiem w mowie ojczystej na ustach, wypadają gwałtownie Litwini, gromada waleczna, i jeźdźcy opancerzeni, którzy zakrzywioną wręcz wojują spisą i prześcigają w galopie Eurusa podmuchy, w ojczy stym języku zwani Kozakami.

*Możajsk, Chołm
– 27 sierpnia*

Wołga

[646-651] Tutaj Przczystą pradawną ogień podłożony trawi. Czyż wielkie Sielżorowo, czyż pozostałe mam wymieniać mia sta, trudne do zdobycia za sprawą bogactwa i biegłości wojen nej, teraz z ziemią zrównane, kiedy to wraz z imieniem sławę utraciły wspaniała i [całą] swą świetność? Teraz pole rozciąga się tam, gdzie niegdyś ludne wznosiły się grody.

Przczysta

*Sielżorowo
miało 30 świątyń
– spustoszone
28 sierpnia*

[652-666] Gdy Moskal kłeskom tym chciał wreszcie się przeciwstawić, a w sercu gniew mu bulgotał bezmierny, tysiąc bojarów z Toropca w zwartym wymaszerowało szyku, z przypasany koczczanem i w ostre [uzbrojonych] groty, kiedy wedle zwyczaju getyckimi miotają strzałami

*Obrońcy Toropca
ponoszą kłeskę
– 29 sierpnia*

- et patriis cupiunt extrudere finibus hostem.
 Ipse etiam eximiae laudis succensus amore
 exploratque novas, veteres armatque cohortes,
 660 disponitque acies et praevius agmina ducit
 Radivilo et medios audacter fertur in enses.
 Hic in conflictu primo cecidere trecenti
Fabii Romani Moschovii, similes Fabiorum, namque paternis
 pro Laribus, pro coniugibusque arisque focusque
 665 audaces animas letho opposuere cruento.
 Diffugiunt alii, tutos intrantque receptus.
 4 Septem[bris]
 – Lacus Locoius,
 per quem Duna fluit,
 distans quinque
 miliaribus a Rezoria
Tanaïs et Borysthenes
inde originem habent
 670 Inde lacum ad magnum, gelidis uberrimus undis
 Volga suos Dunasque suos ubi suscipit ortus:
 „Iam – Radivilo inquit – fessum curate parumper
 corpus et assuetos iterum tolerate labores,
 o socii, o iterum sceleratam occidite gentem,
 nam regio Mosci flamma est vastanda corusca.
 Saepius in nostros armato milite fines
 irruit et quicquid Dunas allabitur undis,
 675 hoc sibi transcribit proprium. Pars tertia regni
 Sarmatici – praedonis ager. Quis funera fando
 explicet, immitis quae dat fera dextra tyranni?
 Quis Taranes, quis caede virorum immanior Hesus,
 quis tanta cum strage Thoas Maeothide in ora?
 680 Instat terrificus vivis, morientibus asper,
 virginibus raptor, thalamis obscenus adulter.
 Hanc igitur pestem, mecum hoc excindite monstrum!”
 Sic ait et veteris iam vix ad moenia Dobni
 delatus Scythicas ingenti strage cohortes
 685 delevit proceresque alios in carcere clausit,
 occiditque alios. Prisco Vitoldus in aevo
 condidit hic templum antiquum, memorabile, magnum,
 fons ubi perpetuas gelidus simul expuit undas.
 Religione loci tactus Radivilo sacratis
 aris thura dedit patrio et bona munera divo.
 9 Septembris 690 Inde Borysthenias Fillon rediturus ad urbes,
 ante manum, Radivile, tuam complexus, abivit.
 „Ergo – ait – hinc alias cogor discedere ad oras,
 quo mea me iam fata vocant regisque voluntas.
 695 Tu sed, amice, vale, nostri flos candide saeculi,
 vive diu caeloque sacrum caput altius infer.

i wroga z ojczystych pragną wyprzeć granic. Radziwiłł, rozpalony przeświecanej sławy pragnieniem, osobiście i nowe wypróbowuje oddziały, i dozbraja stare, szyki ustawia, na czele zastępy prowadzi, śmiało śpieszy w środek walki na miecze. Tutaj w pierwszym już boju trzystu padło Moskali, Fabiuszom podobnych, bo w obronie Larów ojczystych, w obronie małżonek, w obronie ołtarzy i ognisk domowych na śmierć krwawą zuchwale narazili dusze. W ucieczce rozbiegają się pozostali i bezpiecznego szukają schronienia.

[667-682] Potem nad szeroko rozlanym jeziorem, gdzie obfita falą lodowatą Wołga swój i swój Dźwina biorą początek, Radziwiłł powiada: „O towarzysze, przez chwilę dajcie ciałom zmęczonym odpocząć i ponownie zwyczajne podejmijcie trudy, ponownie śmierć zbrodniczemu zadajcie plemieniu, bo kraj Moskala migoliwym trzeba wypalić płomieniem. Często zbrojnie na nasze napadał granice i cokolwiek Dźwina obmywa falami, to sobie przypisywał na własność. Trzecia część sarmackiego królestwa polem rozboju się stała. Któż o mordach zdoła opowiedzieć okrutnego tyrana srogą zadanych prawicą? Kimże jest Taranes, kimże rzezią mężów Hesus jeszcze bardziej wstawiony, kimże Thoas – przelewem krwi nad Meotydy brzegami? Zbliża się straszliwy dla żywych, bezlitosny dla konających, dziewcząt porywacz, w komnatach niewieścich – sprośny cudzołożnik. Wraz ze mną przeto tę zarazę, tego potwora wytępcie!”

[683-690] Tak rzekł, a wkrótce potem zwrócił się ku murom starego Dubinia i klęskę straszliwą scytyjskim zadał oddziałom: część przywódców zamknął oto w więzieniu, a innych zgładził. W dawnych czasach Witold w miejscu tym, gdzie strugą nieustanną chłodne bije źródło, starodawną i godną pamięci, okazałą wybudował świątynię. Radziwiłł, miejsca świętością przejęty, złożył w ofierze bóstwu ojczystemu kadzidło i dary szczerne na uświęconych ołtarzach.

[691-698] A Filon, co powracał do miast naddnieprzańskich, zanim odszedł, dłoń twoją, Radziwille, uściśnął. „Zatem – rzecz – nad inne brzegi stąd wyruszyć muszę, gdzie moje już wzywają mnie losy i królewska wola. Ty, przyjacielu, jasny naszych czasów kwiecie, bądźź zdrow i żyj długo, głowę czcigodną wyżej wznos niż niebo.

Rzymscy Fabiusze

*4 września
– jezioro Łukoje, przez
które przepływa Dźwina,
oddalone od Rżewa
o pięć mil*

*Don i Dniepr
biorą stąd swój początek*

*9 września
– 200 strzelców
poległo*

*Świątynia i źródło
Witolda*

9 września

*17 września
– odłączył się Filon*

Semper honos nomenque tuum laudesque manebunt,
si tu pro patria casus superaveris omnes”.

24 Septembris
– Elias Pilgrimovius
ad regem ablegatus 700

Dixerat. Et contra dicta Radivilo salute
mox Pilgrimovium magni ad tentoria regis
ire iubet – celsis ubi surgit ad aethera pinnis
Plescovia et longa nunc obsidione tenetur –
atque ait: „Ante alios nobis carissime Elia,
per varios casus, per tot discrimina rerum,
705 quando tua est mihi nota fides, tu noster Achates,
iam toties rigidos animoso pectore in enses
irruis, egregius lethi contemptor et hostis,
i procul hinc dominumque meum regemque saluta
imperiumque illi felix vitamque beatam
710 ore precare humili nostros memoraque labores.
Ne tamen illustrem sine munere forsitan ad aulam
pervenias, captos Martis certamine Moschos
accipe et Augusto defer mea dona monarchae”.

300 Tartari occisi

Tum Pilgrimovius magna stipante caterva
715 egreditur mediosque viam facit ipse per hostes
et Scythicas confertim animas detrudit in Orcum.
Optatosque dies et mollia tempora fandi
observans, praecleara sui iam facta recenset
et curas domini. Orantem rex maximus audit
720 prompto animo alloquioque suo dignatur et almae
virtuti meritis laetus decernit honores.

Russa

Obolinscus

Interea Radivilo suos iterare labores
incipit et Russam premit obsidione vetustam.
Hic Obolinscus erat rerum praefectus, at ille
725 vincitur et miseris temerarius excidit ausis.
Illum Sauromates cursu teloque secutus
increpat his victor: „Nostrasne evadere, demens,
sperasti te posse manus? Nec conscia virtus
terruit audaces Lithavis opponere turmas?”.
730 Sic ait et manicae iniecit duo vincula capto.

Ussica civitas

Nec minus interea palantes aequore Moschos
Radivilo bellator agit captivaque ducit
agmina et Ussicae prope moenia fudit inermes
latronum turbas iterum. Porchovia clades
735 non memoranda mihi est. Diros, bona Musa, tumultus
dixisti satis. O atras, maestissima, clades,

Honor, imię twe i sława na wieki trwać będą, gdy dla ojczyzny pokonasz wszelkie przeciwności”.

[699-713] Skończył przemawiać. W odpowiedzi na życzenia zdrowia Radziwiłł wnet Pielgrzymowskiemu do namiotu potężnego króla rozkazuje podążać – gdzie Psków, od dawna już w uścisku oblężenia trzymany, ku niebu wyniosłymi wznosi się basztami – i rzecze przy tym: „Eliaszu, najdroższy nam ze wszystkich, ty nasz Achatesie, którego wierności wśród różnych wypadków, wśród niebezpieczeństw doświadczyłem tyłu, co często na ostre miecze dzielną piersią nacierasz, śmierci i wroga wzgardzicielu wyborny, udaj się stąd daleko, pozdrów mego pana i króla, módl się pokornie o szczęśliwe jego panowanie i życie radosne, a i o naszych także wspomnij czynach. Abyś jednak przypadkiem bez daru na dwór wspaniały nie przybył, zabierz pojmanych w walce marsowej Moskali i te dary moje złóż dostojnemu monarsze”.

*24 września
– Eliasz Pielgrzymowski
zostaje wysłany do króla*

[714-721] Wówczas to Pielgrzymowski, oddział liczny zebrawszy, rusza, przez sam środek wrogów drogę wyznacza i gromadnie dusze scytyjskie do Orkusa strąca. Mając na względzie dni upragnione i czas, o którym o ileż przyjemniej się opowiada, wylicza już czyny wspaniałe, ale i pana swojego zmartwienia. Najznakomitszy król proszącego słucha ochoczo, rozmową osobistą zaszczyca i – zadowolony – należne cnocie błogosławionej przyznaje honory.

300 Tatarów poległo

[722-730] Radziwiłł tymczasem ponownie wysiłki swe podejmuje i Russe oblężeniem uciska pradawną. Oboleński nad wszystkim pieczę tutaj sprawował, lecz został pokonany i z braku rozważi wśród starań przepadł nieszczęsnych. Zwycięski Sarmata, godząc w galopie pociskiem, takimi gromi go [słowy]: „Szaleńcze, czy się spodziewałeś, że zdołasz z rąk naszych umknąć? Nawet męstwa [naszego] świadomość wcale [cię] nie odstraszyła od wystawienia przeciw Litwinom szyków zuchwałych?”. Tak rzekł i parę kajdan niczym pęta pojmanemu nałożył.

*Russa
Oboleński*

[731-745] W tym czasie mężny Radziwiłł tym bardziej na Moskali wśród pustkowiecia krążących nastaje i pochwycone wieździe oddziały, a nieopodal murów Uski ponownie lotrów ciżbę nieuzbrojoną rozpędza. O kłęsce pod Porchowem wspominać nie trzeba. Dobra Muzo, dość już opowiedziałas o straszonym zamęcie. Muzo żałobna, przemilcz ponure nieszczęścia

Miejscowość Uska

Musa, sile et niveae tandem bona tempora pacis
 adfer: ego melius tum sanctae encomia pacis
 decantabo libens. Multis pax una triumphis
 740 est potior – migrent alium fera bella sub axem.
 Tu vero, Radivilonae lux splendida gentis,
 vive diu nostrasque tuo dignare Camenas
 aspectu et tenuem non aversare papyrus.
 O, mihi tam longe maneat pars ultima vitae,
 745 spiritus et, quantum sat erit tua dicere facta!

*Christ|ophorus| Radivilo
 ad Polociam
 cum Casparo Beccasio,
 qui Grod|nae| mortuus est
 Gabriel Beccasius occumbit*

Te quoque de celso iam capta Polocia muro
 in campis volitare suis conspexit et ipsi
 ad nomen trepidare tuum coepere Rutheni.
 Obsessisque omnes aditus cum claudere velles,
 750 fortis amicitiae dulci tibi foedere iunctus
 Beccasius tecum statione manebat eadem,
 Beccasius – laus Pannoniae non ultima terrae.
 Illius at fratrem generoso funere nuper
 abripuit magnos agitans Bellona tumultus,
 755 instar Alexandri rapidis cum cursibus urbem
 Plescoviam prior et muros invaderet altos.
 Praeterea gelidas Drissae currentis ad undas
 Soccolios ferro expugnasti atque ignib[us] atris.

*Christ|ophorus| Radivilo
 ad Soccoliam*

*Christ|ophorus| Radivilo
 ad Felicolucum*

Quid referam, quas tu curas, quos mente labores
 760 passus sis? Lucum rex noster Marte vetustum
 cum peteret, quoties tectis exclusus et atra
 nocte graves tuleris caeli, intractabiles, iras
 inter saxa iacens pernox sociusque ferarum
 montibus aut gelidis, aut horrifera speluncis?

*Ceropecion
 a Christo|phoro| Radivilone
 incendio evertitur*

765 Tu Ceropecion flammis crepitantibus amplum
 incendens Stygias tot milia multa sub umbras
 misisti, mediis victor generosus in armis.

Orlia

Orlia te vidit gladios vibrare coruscus,
 cum iam Livonum miseris saevires in oris.

*Christo|phorus| Radivilo
 Mikytae Trubesci
 exercitum
 30 000 hominum ducentis
 equitibus invadit*

770 Fraude potens multa, infandus plenusque minarum
 Trubescus, superum magnus contemptor et aequi,
 etiam se caedi spirans immane parabat,
 terribiles acuens animos irasque, manusque –
 qualis nocte lupus, quem dudum insana libido

i sprowadź nareszcie dobre czasy radosnego pokoju, a ja wówczas udatnie i chętnie pochwałę świętego pokoju wyśpiewam. Wszak pokój cenniejszy jest niż liczne zwycięstwa – niech wojny srogie pod inne nieba już się przeniosą. Ty zaś, wspaniała światłości Radziwiłłów rodu, żyj długo, a wiersze nasze zaszczyć razc swoim wejrzaniem i nie odwracaj papieru delikatnego. O, niechże życia cząstki ostatniej i tchu na tak długo zostanie, by na opowieść o czynach tych wystarczyło!

[746-758] Ciebie również zdobyty już Połock z wysokiego [zdołał] dostrzec muru, jak mkniesz po polach pobliskich, a Rusini na sam dźwięk imienia twego w popłoch zaczęli popadać. Gdy do oblężonych wszelki chciałeś zamknąć dostęp, Bekiesz, słodkim węzłem przyjaźni niezłomnej z tobą połączony, na tymże samym przebywał co ty posterunku, Bekiesz – nicostatni powód do chwały dla ziemi pannońskiej. A wszak nie tak dawno Bellona, wielkie zamieszanie wzbudzając, śmiercią szlachetną jego odebrała brata, gdy niczym Aleksander na miasto i mury Pskowa wyniosłe jako pierwszy gwałtownym galopem nacierał. Żelazem i ogniem, co dymi się czarno, Sokola też poskromiłeś mieszkańców nad lodowatym rwącej Dryssy nurtem.

[759-769] Cóż powiem o tych troskach, o trudach tych, jakie w sercu cierpiełeś? Gdy król nasz o Łuki walczył pradawne, ilekroć to dachu nad głową pozbawiony, gdy czarna noc zapadała, ciężki i przykry gniew nieba znosiłeś, wśród skał leżąc przez noc całą obok zwierza dzikiego pośród gór lodowatych lub grot, co zimnym dreszczem przejmują? Ty, rozległy Kierepeć trzeszczącymi paląc płomieniami, tyle tysięcy posłałeś w mroczne Styksu ciemności, zwycięzco [walczący] szlachetnie w samym środku szyków. Gdy już na nieszczęsnej inflanckiej srożyłeś się ziemi, widział cię Orzeł, jak mieczem wywijasz pobłyskującym.

[770-781] Trubecki, w zdradzie wprawiony niejednej, pełen pogroźek nie do wymówienia, bezczelny bogów wzgardziciel i sprawiedliwości, dysząc ciężko, także na rzeź się szykował, myśli pobudziwszy straszne i gniewy, i pięści – jak wilk, co nocą o czezej gardzieli się błąka, którego dotąd nienasycona żądza

*Krzysztof Radziwiłł
pod Połockiem
wraz z Kasprem Bekieszem,
który zmarł w Grodnie*

Ginie Gabriel Bekiesz

*Krzysztof Radziwiłł
pod Sokolem*

*Krzysztof Radziwiłł
pod Wielkimi Łukami*

*Kierepeć
ogniem zniszczony
przez Krzysztofa Radziwiłła*

Orzeł

*Krzysztof Radziwiłł
nacierają konno
na wojsko
prowadzącego 3000 ludzi
Nikity Trubeckiego*

775 faucibus errantem siccis exercet edendi,
cum caulas videt et balatus haud procul audit,
incassum fremit ac rictus frustratur hiantes –
ille tuum sensit ferrum et captiva reliquit
780 ad regem placuit cum Prussis bella gerentem.

Mikyta Romanovicus

Romanovicus fortunam expertus eandem est.
Haec et plura etiam pulchras Chrononis ad undas
dicemus grata recubantes solis in umbra.
Tumque triumphantem Stephanum et victricia bella
785 fusius Aonio Phoebo aspirante canemus.
Hactenus innumeris suppressa Livonia curis,
libera nunc nostri regis bona scepra veretur.
Moschus at hinc Scythicum procul, o procul, actus in orbem
serpere discit humi caudamque remittere supplex.
790 Sic variat fortuna suis mutabilis alis!

strawy dręczy, gdy zagrody dostrzega i w pobliżu słyży beczenie, warczy daremnie i paszczę na próżno rozwiera – tak on poczuł twoje żelazo i wielu jeńców tobie pozostawił, lecz wkrótce do króla, co z Prusami wojnę prowadził, ostatecznie odesłać ich postanowiłeś. Romanowicz tegoż samego losu doświadczył.

Nikita Romanowicz

[782-790] I o tych, i o innych [dokonaniach] wielu opowiemy, nad pięknym nurtem Niemna w przyjemnym spoczywając cieniu. Wtedy i Stefana, co triumfy święci, i wojny zwycięskie przy aońskiego wsparciu Feba będziemy opiewać obszerniej. Infanty, bezmiernymi aż dotąd przygniecione troskami, teraz wolne, z wciąż dobre rządy pod berłem króla naszego uznają. Moskal daleko, o jakże stąd daleko, w scytyjskiej wiodąc życie krainie, po ziemi uczy się czołgać i ogon podwijać pokornie. Tak oto zmienny los na swoich odwraca się skrzydłach!

KOMENTARZE

KOMENTARZ EDYTORSKI

I. WYKAZ ZNAKÓW I SKRÓTÓW PRZYJĘTYCH W EDYCJI

1. Znaki edytorskie i skróty w transkrypcji i komentarzach

< > – nawiasy kątowe w tekście utworu sygnalizują ingerencje wydawcy, zarówno koniektury, jak i emendacje

[ ] – nawiasami kwadratowymi w tekście łacińskim oznaczono rozwinięcia skrótów, a w polskim przekładzie numerację wersów oraz dopowiedzenia uściślające tłumaczenie

bł. – lekcja uznana przez wydawcę za błędną
popr. wyd. – poprawka wydawcy

2. Skróty oznaczające poszczególne części *Hodoeporicon Moschicum*

A – *In arma... Christophori Radivilonis*

H – *Hodoeporicon Moschicum...*

3. Skróty najczęściej cytowanych źródeł i opracowań (w przypadku rękopisów i starodruków cytaty przytaczano w transkrypcji; w uzasadnionych sytuacjach zmieniano też transkrypcję i interpunkcję, cytując współczesne edycje)

KOCHANOWSKI, *Jezda* – Jan Kochanowski, *Jezda do Moskwy*, [w:] tenże, *Dzieła polskie*, opracował J. Krzyżanowski, Warszawa ¹²1989, s. 639-652.

LOTICHIUS, *Eleg.* 5 – Petrus Lotichius Secundus (Peter Lotz), *Poemata doctrinae, eruditione, virtute et sapientia praestantis viri P. Lotichii Secundi Solitariensis, quae passim edita, hoc libello comprehensa et nunc primum ista forma expressa sunt*, Lipsiae-Antverpiae [1561], *Elegiarum liber primus*, s. 11-15: *Ad Lunam, cum noctu interfaceret Elegia V.*

PONTANO, *Urania* – Iovianus Pontanus (Giovanni Pontano), *Urania, sive de stellis*, [w:] tenże, *Opera*, (Venetiis 1513), k. 2-108.

RYMSZA, *Akroama* – Andrzej Rymsza, *DEKETEROS AKROAMA, to jest Dziesięćroczna powieść wojennych spraw...*, Wilno 1585; cyt. [za:] *Andrzeja*

Rymczy „*Dziesięćroczna powieść wojennych spraw...*” (1555). wydali W. Rzepka, A. Sajkowski. [w:] *Miscellanea staropolskie 4*. Wrocław 1972. s. 121-223 („Archiwum Literackie”, t. XVI).

RYMSZA. *Emblema* – Andrzej Rymsza, *Emblema in arma Illustrissimi Principis ac Domini, D[omi]ni Christophori Radwili...*, tamże. k. A₁v; cyt. [za:] tamże. s. 133.

VIDA – Marco Girolamo Vida

Christ.lib. – *Christiados libri*. [w:] tenże. *Opera*. Antverpiae 1578. s. 191-374.

Paul.apost. – *Divo Paulo Apostolo*. [w:] tenże. *Opera*. Lugduni 1581. s. 133-151.

WIDEBRAND. *Palamedia* – Friedrich Widebrand (1532-1585), *Palamedia, sive Encomium straminis*: <http://www.uni-mannheim.de/mateo/camena/del6/deliciae6.html#dell0034> (dostęp: 26.08.2011).

4. Skróty dotyczące literatury starożytnej i średniowiecznej

ANSELM. *Hym.secund.* – *Anselmus Cantuariensis* (św. Anzelm z Canterbury).

Hymnus secundus in diversis Beatae Dei Genitricis cantandus solemniter

APOLL.OD. – *Apollodorus Atheniensis* (Apollodor z Aten). *Bibliotheca* (Biblioteka)

APUL. *Met.* – *Lucius Apuleius* (Apulejusz). *Metamorphoses* (Metamorfozy)

APPEND. *VERG.* – *Appendix Vergiliana* (Dodatek do Wergiliusza)

Catalept. – *Catalepton* (Drobiazgi)

Cul. – *Culex* (Komar)

Eleg.Mec. – *Elegiae in Maecenatem* (Elegie na Mecenasą)

AUG. *Quaest. Hept.* – *Aurelius Augustinus* (św. Augustyn). *Quaestiones in Heptateuchum* (Problemy w Siedmioksięgu)

CAES. *Gall.* – *Gaius Iulius Caesar* (Cezar). *Comentarii de bello Gallico* (Pamiętniki o wojnie galijskiej)

CATULL. – *Gaius Valerius Catullus* (Katullus). *Carmina* (Pieśni)

CIC. – *Marcus Tullius Cicero* (Cyceron)

Epist. – *Epistulae* (Listy)

ad fam. – *ad familiares* (do znajomych)

CLAUD. – *Claudius Claudianus* (Klaudian)

Bell.Gild. – *De bello Gildonico* (Wojna z Gildonem)

Bell.Goth. – *De bello Gothico* (Wojna z Gotami)

Cons.Stilich. – *De consulatu Stilichonis libri tres* (O konsulacie Stylichona ksiąg trzy)

Paneg.Honor.Aug.IV – *Panegyricus de quarto consulatu Honorii Augusti* (Panegiryk na czwarty konsulatus Honoriusza Augusta)

Paneg.Honor.Aug.VI – *Panegyricus de sexto consulatu Honorii Augusti* (Panegiryk na szósty konsulatus Honoriusza Augusta)

Paneg.Prob.Oly. – *Panegyricus dictus Probino et Olybrio consulibus / Panegyricus de consulatu fratrum Anicii Probinus et Anicii Hermogeniani Olybrii* (Panegiryk na konsulatus braci Anicjusza Probinusa i Anicjusza Hermogeniana Olybriusza)

- CURT. – *Quintus Curtius Rufus* (Kurzjusz Rufus), *Historiarum Alexandri Magni libri decem* (Historia Aleksandra Wielkiego w dziesięciu księgach)
- EPICED.DRUSI – *Epicedium Drusi* (Pieśń żałobna na śmierć Druzusa)
- GELL. – *Aulus Gellius* (Aulus Gellius), *Noctes Atticae* (Noce attyckie)
- HDT.Hist. – *Herodotus* (Herodot), *Historiae* (Dzieje)
- HOM. – *Homerus* (Homer)
- Il.* – *Ilias* (Iliada); przekład: Homer, *Iliada*, przełożyła K. Jeżewska, wstępem i przypisami opatrzył J. Łanowski, Warszawa ¹⁽⁵⁾2005 („Biblioteka Antyczna”)
- Od.* – *Odyssea* (Odyseja)
- HOR. – *Quintus Horatius Flaccus* (Horacy); przekład: Horacy, *Dzieła wszystkie*, przełożył, wstępem i komentarzem opatrzył A. Lam. Warszawa ²1996 („Libri Mundi”)
- Ars* – *De arte poetica epistula ad Pisones* (O sztuce poetyckiej list do Pizonów; *Epist.* 2:3)
- Carm.* – *Carmina* (Pieśni)
- Epist.* – *Epistulae* (Listy)
- IL.LAT. – *Ilias Latina* (Iliada łacińska)
- IUV. – *Decimus Iunius Iuvenalis* (Juwenalis), *Saturae* (Satyry)
- LACT.Fals.rel. – *Lucius Caelius Firmianus Lactantius* (Laktancjusz), *De falsa religione* (O fałszywej wierze)
- LIV. – *Titus Livius* (Liwiusz), *Ab Urbe condita* (Dzieje Rzymu od założenia miasta); przekład: Tytus Liwiusz, *Dzieje od założenia miasta Rzymu (wybór)*, przełożył i opracował W. Strzelecki, Wrocław ²1955 („Biblioteka Narodowa”, Seria II, nr 77)
- LUCAN. – *Marcus Annaeus Lucanus* (Lukan), *Pharsalia. Belli civilis libri decem* (Farsalia. Dziesięć ksiąg o wojnie domowej); przekład: Marek Anneusz Lukanus, *Wojna domowa*, przełożył i opracował M. Brożek, Kraków 1994 („Biblioteka Przekładów z Literatury Starożytnej”, nr 9)
- LUCR. – *Titus Lucretius Carus* (Lukrecjusz), *De rerum natura* (O naturze wszechrzeczy); wydanie fragmentów: *Fragmenta in aliis scriptis servata*, [w:] tenże, *De rerum natura*, ed. J. Martin, Leipzig 1969, s. 281-282 („Bibliotheca Teubneriana”).
- MART. – *Marcus Valerius Martialis* (Marcjalis), *Epigrammaton libri* (Epigramy); przekład: Marcjalis, *Epigramy. Wybór*, tłumaczył i wstępem opatrzył S. Kolodziejczyk, Warszawa 1998
- OV. – *Publius Ovidius Naso* (Owidiusz)
- Am.* – *Amores* (Pieśni miłosne)
- Ars* – *Ars amatoria* (Sztuka kochania); przekład: Owidiusz, *Sztuka kochania*, przełożyła, wstępem i przypisami opatrzyła E. Skwara, Warszawa 2008 („Biblioteka Antyczna”)
- Epist.* – *Epistulae / Heroïdes* (Listy / Heroïdy); przekład: Owidiusz, *Heroïdy*; przekład, słowo wstępne, komentarz i przypisy W. Markowska, Kraków 1986

Fast. – *Fasti* (Kalendarz poetycki)

Ib. – *Ibis* (Ibis)

Met. – *Metamorphoses* (Metamorfozy / Przemiany); przekład: Owidiusz, *Metamorfozy*, przełożyli A. Kamińska (ks. I – ks. IX, w. 175), S. Stabryła (ks. IX, w. 176 – ks. XV), opracował S. Stabryła, Wrocław 21996 („Biblioteka Narodowa”, Seria II, nr 76)

Pont. – *Epistulae ex Ponto* (Listy z Pontu)

Rem. – *Remedia amoris* (Lecarstwa na miłość)

Trist. – *Tristia* (Żale)

PETRON. – *Gaius Petronius Arbiter* (Petroniusz), *Satyricon* (Satyrykon)

PHAEDR. – *Gaius Iulius Phaedrus* (Fedrus), *Fabulae* (Bajki)

PLAUT. – *Titus Maccius Plautus* (Plaut)

Asin. – *Asinaria* (Ośla komedia)

Persa – *Persa* (Pers)

Truc. – *Truculentus* (Gbur)

PLIN. VII – *Gaius Plinius Secundus Maior* (Pliniusz Starszy), *Naturalis historia* (Historia naturalna)

PLUT. – *Plutarchus* (Plutarch)

Vitae parallelae (Żywoty równoległe)

Luc. – *Lucullus* (Lukullus)

PROP. – *Sextus Propertius* (Propertjusz), *Elegiarum libri* (Elegie)

SALL. *Cat.* – *Gaius Sallustius Crispus* (Salustiusz), *De coniuratione Catilinae* (O sprzysiężeniu Katyliny)

SEN. – *Lucius Annaeus Seneca* (Seneka Młodszy)

Dialogorum libri duodecim (Dialogi)

Prov. – *Ad Lucilium de providentia* (O łagodności)

Epist. – *Epistulae morales ad Lucilium* (Listy moralne do Lucylusza)

Nat. quaest. – *Naturales quaestiones* (Problemy przyrody)

Tragoediae

Agam. – *Agamemnon* (Agamemnon)

Herc.f. – *Hercules furens* (Herkules szalejący)

Herc.O. – *Hercules Oetaeus* (Herkules na Ecie)

Med. – *Medea* (Medea)

Oct. – *Octavia* (Oktawia)

Oed. – *Oedipus* (Edyp)

Phaedr. – *Phaedra* (Fedra)

Troad. – *Troades* (Trojanki)

SIL. – *Tiberius Catius Asconius Silius Italicus* (Sylizusz Italikus), *Punica* (Opowieść o wojnie punickiej)

STAT. – *Publius Papinius Statius* (Stacjusz)

Ach. – *Achilleis* (Achilleida)

- Silv.* – *Silvae* (Sylwy); przekład: Stacjusz (Publius Papinius Statius), *Sylwy*, z języka łacińskiego przełożył i komentarzem opatrzył M. Brożek, Wrocław 1996 („Biblioteka Przekładów z Literatury Antycznej”, t. 32)
- Theb.* – *Thebais* (Tebaida); przekład: Publiusz Papinusz Stacjusz, *Tebaida. Epopeja bohaterska w dwunastu pieśniach*, przełożył, wstępem i komentarzem opatrzył M. Brożek, Kraków 1996 („Polska Akademia Umiejętności. Biblioteka Przekładów z Literatury Starożytnej”, nr 10)
- SUET. – *Gaius Suetonius Tranquillus* (Swetoniusz)
Vitae caesarum (Żywoty cesarów)
Aug. – *Divus Augustus* (Boski August)
- TIB. – *Albius Tibullus* (Tibullus), *Elegiae* (Elegie)
- VAL.FLAC. – *Gaius Valerius Flaccus* (Waleriusz Flakkus), *Argonautica* (Wyprawa Argonautów)
- VERG. – *Publius Vergilius Maro* (Wergiliusz)
Aen. – *Aeneis* (Eneida); przekład: Publius Vergilius Maro, *Eneida*, przełożył i opracował Z. Kubiak, Warszawa 1987 („Bibliotheca Mundi”)
Ecl. – *Eclogae* (Eklogi / Bukoliki); przekład [w:] *Sielanka rzymska*, przełożył i opracował J. Sękowski, Warszawa 1985, s. 17-56
Georg. – *Georgica* (Georgiki); przekład: Publiusz Wergiliusz Maro, *Georgiki*, przełożyła i objaśniła A.L. Czerny, Warszawa 1956

Cytaty biblijne [za:] *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, adiuv. B. Fischer OSB, I. Gribomont OSB, H.F.D. Sparks, W. Thiele, rec. R. Weber OSB, t. 1-2, Stuttgart ³1985; przekład: *Biblia, to jest Księgi Starego i Nowego Zakonu, na polski język według łacińskiej Biblijej... na wielu miejscach z pilnością poprawiona i figurami ozdobiona...* [tzw. Biblia Leopoldy], Kraków: M. Szarfenberger, ³1577. Oznaczenia ksiąg biblijnych, skróty i lokalizacje [za:] *Biblia Tysiąclecia*, Poznań ³1983.

Hbr – List świętego Pawła apostoła do Żydów

5. Skróty nazw bibliotek

Ossol. – Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu
 PAN Gdańsk – Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk

II. OPIS ŹRÓDEŁ

A – **pierwsza edycja z 1582 r.:** [w ozdobnej ramce; kursywa:] *HODO-EPORICON MOSCHICVM* / [antykw:] *ILLVSTRISSE* = / *MI PRINCIPIS AC DOMI* / [kursywa:] *NI: DOMINI CHRISTOPHORI RADI- / WILONIS, DVCIS IN BIRZA ET DV- / binga, Castellani Trocenfis, Vicecancellarij & campidu- / ctoris in magno Ducatu Lituaniae, Capitanei Bo- / rifsouienfis & Solecenfis &c.*

/ *Scriptum* / A Francisco Gradouio. / [ozdobnik drukarski] / [antykwa:] VII.NAF / [kursywa:] *Typis Illustriss. Principis ac Domini D. Nicolai Raduui- / Ionis, Palatini Vilnensis &c. &c.* - / Per Danielelem Lancicium. / Anno. D. 1552. - +°.
K.nlb. 18. sygn. [A²] B-E⁴.

Tekst poprzedzony jest wierszem (k. [A₂]r-v) *In arma Illustrissimi Principis ac Domini, D[omini] Christophori Radivilonis*. Zachowały się dwa egzemplarze tego wydania: we wrocławskim Ossolineum (Ossol. XVI.Qu.1877) oraz w Bibliotece Miejskiej w Gdańsku (PAN Gdańsk 817.8.2/adl.). Wydawca dysponował mikrofilmem Biblioteki Narodowej w Warszawie nr 4107, sporządzonym na podstawie egzemplarza przechowywanego we Wrocławiu, a także zeskanowaną wersją tegoż egzemplarza.

B – druga edycja z 1582 r.: [antykwa:] HODOEPORICON MOSCHICVM / ILLUSTRISSIMI / PRINCIPIS AC DOMI= / NI: DOMINI CHRISTOPHORI / RADIVILONIS, DVXIS IN BIRZA / & Dubinga, Castellani Trocensis, Vicecancel- / larij & Campiductororis in Magno Ducatu / Lituaniae, Capitanei Boriffouienfis / & Solecensis, &c. / *Scriptum* / A Francisco Gradouio. / [ozdobnik drukarski] / VII.N.E / In Officina Ioannis Kartzani. / Anno Domini 1582.

Na podstawie wydania przyjęto druk A.

Wydawca, mimo podejmowania wielu usilnych starań, nie dotarł do odnotowanej przez Estreichera (XVII 319) edycji, która ukazała się w drukarni Jana z Karcan również w roku 1582. Jedyne zachowane egzemplarze tego wydania znajdują się obecnie w Kijowie, w Narodowej Bibliotece Historycznej Ukrainy (Національна Історична Вібліотека України / National History Library of Ukraine).

III. ZASADY TRANSKRYPCJI

Interpunkcja

Interpunkcja w tekście łacińskim została zmodernizowana i dostosowana do zasad obowiązujących obecnie.

Grafia

Pisownię wyrazów łacińskich wyrównano do normy przyjętej przez *Słownik łacińsko-polski* (red. M. Plezia).

Zgodnie zatem z formami *Słownika* ujednolicono pisownię wyrazów zawierających oboczności *ae* || *oe* (np. *coelum* → *caelum*) oraz *ti* || *ci* (np. *ocium* → *otium*, *nuncius* → *nuntius*), a także *y* || *i* (np. *sylvae* → *silvae*, *incline* → *inclite*, *hiyemem* → *hiemem*, *ocvus* → *ocius*, *clypeos* → *clipeos*); przysłówek *unquam* zapisywano jako *umquam*; czasownik *exultat* jako *exsultat*, *exaltatque* jako *exsultatque*; przymiotniki *pulcrum* jako *pulchrum*, *humida* jako *umida*; rzeczownik *cathena* jako *catena*; imiesłowy *saciatum* jako *satiatum*, a *commistum* jako *commixtum*. Uproszczone dyftongi rozwinięto do formy pełnej (np. *queque* → *quaeque*, *secula* → *saecula*, *preconib.* → *praeconibus*), a hiperpoprawne uproszczono

(np. *infaelix* → *infelix*, *foemineis* → *femineis*). Uzupełniono braki geminat (np. *Iupiter* → *Iuppiter*, *supressa* → *suppressa*, *imittunt* → *imittunt*, *agrediantur* → *aggrediantur*). Konsekwentnie w miejsce *j* wydawca wprowadzał *i*, a w miejsce *u* spółgłoskowego – *v*.

Pozostawiono formy: *lubens*, *comprehendere* i *arcubus*, a także *queis* (= *quibus*).

Uwagi te nie dotyczą nielicznych nazw własnych, w których przypadku zachowano pisownię przekazaną w druku (np. *Borystenis*, ale *Borysthenius*; *Nicoleos* obok *Nicolaus*; *Radivilonis* obok *Radivilonis*). Pojedynczą formę z rdzeniem *Lithua-* wyrównano do przeważających form z rdzeniem *Litua-*, z kolei dwukrotnie tylko pojawiające się formy z rdzeniem *Litar-* ujednolicono do form z rdzeniem *Lithar-*. Formy z rdzeniem *Mosche-*, *Mosc-* oraz *Moscho-* i *Mosch-* wyrównano do *Moscho-* i *Mosch-*.

Pisownię rzeczownika *deus* wydawca stosował według powszechnej dziś praktyki.

Całkowicie pominięto występujące w druku wyróżnienia, a zgodnie z obowiązującą w Serii konwencją tylko nazwy własne i nowe zdania rozpoczynają się od majuskuły.

Marginalia przyporządkowano poszczególnym wersom zgodnie z ich treścią, nie zawsze idąc za drukiem, w którym o miejscu marginaliów często decydowały względy wyłącznie techniczne. Przesunięcia nigdy jednak nie są większe niż 3 wersy.

OBJAŚNIENIA

In arma... Christophori Radivilonis

Utwór ten jest klasycznym stemmatem, jakich w ramie wydawniczej dawnych druków w drugiej połowie XVI w. zaczęło pojawiać się coraz więcej. Treść wiersza oparta została na elementach widocznych w herbie własnym Krzysztofa Radziwiłła, złożonym z godeł jego przodków: ojca Mikołaja Radziwiłła Rudego (h. Trąby), matki Katarzyny Tomickiej (h. Łódzia), babki ze strony matki – Barbary Potulickiej (h. Grzymała) oraz babki ze strony ojca – Barbary Kolanki (h. Junosza). Znamienne, że podobny utwór znajduje się także w ramie wydawniczej *ΔΕΚΕΤΗΡΟΣ ΑΚΡΟΑΜΑ* Andrzeja Rymśy, jest on jednak krótszy i odnosi się tylko do jednego z motywów heraldycznych widocznych w godle herbu; zob. RYMSZA, *Emblema*:

Subvolat ut gravibus Iovis armiger altius alis
Atque ferit pennis sidera celsa suis.
Sic tua te virtus et gloria nubibus aequat,
Christophore, o Litavi firma columna soli.
Tempus erit, quando coelesti sede receptus,
Splendidus luna soleque sidus eris.

Wznosi się wyżej od ciężkich ptaków, niczym giermek Jowisza, a swoimi skrzydłami uderza w odległe gwiazdy. Tak twoja cnota i chwała zrównują cię z niebiosami. Krzysztofie, o silna podpora litewskiej ziemi. Nastanie czas, gdy przyjęty do niebiańskiej siedziby, staniesz się gwiazdą jaśniejszą od słońca i księżyca.¹

---

¹ Przekłady nieujęte w cudzysłów, o ile nie zaznaczono inaczej, są autorstwa Bartłomieja Czarskiego, autorzy pozostałych tłumaczeń wymienieni zostali w „Wykazie znaków i skrótów”, s. 80-83.

Więcej podobieństw do stemmatu poprzedzającego *Hodoeporicon Moschicum* znajdujemy w *proemium Jezdy do Moskwy* Jana Kochanowskiego. Można się nawet zastanowić, czy fragment ten nie nawiązuje do panegirycznego wiersza Gradowskiego i w pewnym sensie nie pełni funkcji stemmatu, który nie znalazł się w ramie wydawniczej; por. KOCHANOWSKI, *Jezda*, w. 1-14:

Jako więc orzeł młody, na gnieździe wysokiem
Siedząc, za ojcem patrza niespuszczonym okiem,
Kiedy albo wysoko buja pod obłoki,
Albo prędki zwierz goni i drapieżne smoki,
Aż się i sam za czasem wylecieć ostraszy,
A oto na cień jego wszystkie rodzaj ptaszy
I polne uciekają stada, ten, swej broni
Jeszcze nieprawie świadom, bez obrazy goni,
Skrzydłami pogładzając po grzbiecie pirzchliwym,
A potem zajuszony i sam żywie żywym:
Tak ty przypatrując się ojcowskiej dzielności,
O zacny Radziwille, z napirwszej młodości
Myśliłeś zawsze sławy domowej poprawić
I o miłą ojczyznę śmiecie się zastawić.

w. 1 *lovis armiger* // *giermek Jowiszza* – orzeł często określany jest w ten sposób w łacińskiej poezji epickiej, ponieważ w wyobrażeniu starożytnych podawał Jowiszowi pioruny będące orężem boga; por. np. VERG. *Aen.* 5,255; OV. *Met.* 15,386; SIL. ITAL. 10,108.

w. 2-4 *altivolans celeres praevolat inter aves, / enecat ut cervos, ut nescia fulmine tangi / cumque fero semper bella dracone gerit* // *latając wysoko, lotne ptactwo przegania, jak nęka jelenie, jak nie zna uderzenia pioruna i ze srogim smokiem zawsze walki toczy* – podane przez Gradowskiego przymioty i cechy orla znaleźć można np. u Pliniusza Starszego; por. PLIN. *NH* 10,15. 17:

Aquilarum pinnae mixtas reliquarum alitum pinnas devorant. Negant unquam solam hanc alitem fulmine exanimatam: ideo armigeram lovis consuetudo iudicavit. [...] Primo et secundo generi non minorum tantum quadripedum rapina, sed etiam cum cervis proelia. Multum pulverem voluntatu collectum insidens cornibus excutit in oculos, pinnis verberans, donec praecipitet in rupes. Nec unus hostis illi satis: est acrior cum dracone pugna multoque magis anceps, etiamsi in aëre.

Pióra orla wymieszane z piórami innych ptaków pochłona je. Mówi się, że jest to jedyny ptak, który nigdy nie został zabity piorunem: ze względu na

tę właściwość uważa się go za giermka Jowisza. [...] Zdobyczą pierwszego i drugiego gatunku [orla] są nie tylko mniejsze czworonogi, lecz toczy on także walki z jeleniami. Zebrawszy w czasie lotu dużo piachu, siada mu na rogach i sypie do oczu, a skrzydłami uderza, dopóki ten nie wpadnie na skały. Jeden przeciwnik mu nie wystarcza: sroższą walkę prowadzi ze smokiem, a jej rozstrzygnięcie jest znacznie mniej pewne, i ona toczy się w powietrzu.

Motyw walki orla ze smokiem może nawiązywać również do herbu Księstwa Moskiewskiego, na którym przedstawiony jest św. Jerzy zabijający smoka. Zabieg ten miałby wymiar propagandowy i sytuował Krzysztofa Radziwiłła jako przeciwnika równego carowi Iwanowi IV Groźnemu.

cumque fero ... dracone – por. *OV.Met.* 9,65: „cumque fero movi linguam stridore bisulcam” („i syczę głośno językiem rozdwojonym”).

w. 5 *laudabile nomen // imię ... słynie* – por. *IUV.* 11,22.²

w. 6 *cuius et a terris surgit ad astra decus // chwata jego z ziemi aż do gwiazd się wznosi* – por. *SIL.IIAL.* 4,744: „surgebat ad astra”; 7,94: „decus, quo tollis ad astra”.

w. 7 *Omnia portantem tu fers in pectore Christum // Nosisz w sercu wszystko utrzymującego Chrystusa* – Chrystus jako *omnia portans* określany jest w tradycji hymnicznej; por. *ANSELM.Hymn.secun.*, w. 15-16: „Ave sponsa insponsata / omnia portantem portans” (Witaj, oblubienico niezaręczona, nosząca w sobie Tego, który nosi wszystko). Źródłem tego określenia może być Hbr 1,3:

[...] qui cum sit splendor gloriae et figura substantiae eius portansque omnia verbo virtutis suae purgationem peccatorum faciens sedit ad dexteram Maiestatis in excelsis.

„[...] który będąc jasnością chwały i kształtem istności jego i nosząc wszystko słowem swojej, oczyszczenie grzechów czyniąc, siedzi na prawicy majestatu na wysokości”.

fers in pectore – por. *LUCAN.* 6,205: „ferens in pectore”.

w. 8 *Illius auspicio nomen et omen habes // pod Jego opieką twoje imię i los szczęśliwy* – por. *IUV.* 4,125: „omen habes”; *PLAUT.Asin.* 374: „cum auspicio nomen”; *Persa* 624: „nomen atque omen”. Gradowski nawiązuje do etymologii imienia „Krzysztof” (gr. *Christóphoros* = *Christós* – ‘Chrystus’ + *phérein* – ‘nosić’), które można tłumaczyć jako ‘noszący Chrystusa’ bądź ‘noszący w sobie Chrystusa’.

² Cytatów nie przytaczano w przypadku, gdy brzmiały identycznie jak tekst Franciszka Gradowskiego.

w. 9 *Hoc duce non // Gdy On wodzem ni* – por. *OV.Fast.* 6,458: „*Hoc duce nec*”.

fulmen caeli // piorun z nieba – por. *LUCR.* 1,489.

w. 10 *non tibi vis belli dura nocere potest // ni moc wojny ponura nie mogą ci krzywdy wyrządzić* – por. *OV.Am.* 1,14,41: „*nec tibi vis morbi nocuit*” (ani nie zaszkodziła ci choroba).

w. 11 *fama per orbem // sława ... po świecie* – por. *LUCAN.* 4,574.

w. 13 *abit cursu // na szlak żeglowny wyrusza* – por. *OV.Met.* 9,152: „*in cursus animus varios abit*” („różne miała pomysły”).

w. 14 *per medios hostes sic etiam ire soles // tak ty w sam środek zwykłeś wrogów wkraczać* – por. *VAL.FLAC.* 1,438: „*tu medios gladio bonus ire per hostes*” (ty, [Eurytosie], wprawiony we wkraczaniu pomiędzy wrogów); *OV.Met.* 8,88: „*per medios hostes*”; *Epist.* 19,66: „*semper abire soles*” („zawsze i Ty odchodzisz”).

w. 23 *Iam te Musa mori vetat // Muza nie pozwoli ci zginąć* – por. *IIOR.Carm.* 4,8,28: „*Musa vetat mori*”.

w. 24 *Carmen amat quisquis, carmine digna gerit // Każdy, kto pieśń miłuje, pieśni godnych dokonuje czynów* – por. *CLAUD. Cons.Stilich.* 3,6; *OV.Met.* 5,345: „*carmine digna est*”.

w. 25 *o patriae sidus venerabile gentis // gwiazdo starożytnego rodu czcigodna* – por. *OV.Pont.* 3,3,2: „*O sidus Fabiae... gentis*”.

w. 26 *vive diu // żyj długo* – por. *APPEND.VERG.Eleg.Mec.* 2,27: „*vive diu, mi care*”.

w. 27 *Tua facta manebunt // Twoje czyny przetrwają* – por. *EPI-CED.DRUSI* 351: „*tua facta notamus*” (podziwiamy twoje dokonania); por. także niżej, II 697 i obj.

w. 30 *Calliope // Kalliope* – jedna z dziewięciu Muz, opiekunka poezji epickiej. Gradowski, przywołując ją w stemmacie, zapowiada nastroj i treść *Hodoeporiconu* poprzez wpisanie swojego poematu w nurt literatury bohaterskiej.

HODOEPORICON MOSCHICUM

Tytuł: *DUCIS IN BIRZA ET DUBINGA // KSIĘCIA NA BIRZACH I DUBINKACH* – Radziwiłłowie tytuł książąt na Birzach i Dubinkach (tzw. linia kalwińska) otrzymali w roku 1547 od cesarza Ferdynanda I Habsburga, co potwierdzone zostało na mocy aktu unii lubelskiej w roku 1569.

CASTELLANI TROCENSIS // KASZTELANA TROCKIEGO – Krzysztof Radziwiłł urząd kasztelana trockiego sprawował od roku 1579.

VICECANCELLARII ET CAMPIDUCTORIS IN MAGNO DUCATULITUANIAE // PODKANCLERZEGO I HETMANA POLNEGO WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO – podkanclerzym litewskim został w roku 1579, a hetmanem polnym litewskim w 1572.

CAPITANEI BORISSOVIENSIS ET SOLECENSIS // STAROSTY BORYSOWSKIEGO I SOLECKIEGO – starostą borysowskim Radziwiłł był od roku 1577, a soleckim (woj. sandomierskie) od 1578.

w. 1 *Tantane vos tenuit rerum fiducia, Moschi // Czy taka was, Moskale, pewnośc ogarnęła* – por. VERG. *Aen.* 9,188: „cernis, quae Rutulos habeat fiducia rerum” („Widzisz, jak pewni siebie są Rutule”).

w. 5 *En rerum fatique vices // Oto zmiana biegu wydarzeń i kolei losu* – prawdopodobnie aluzja do wojen, które bez większego powodzenia Litwa i Polska toczyły z Wielkim Księstwem Moskiewskim. Gradowskiemu może chodzić szczególnie o walki z lat 1558-1570, w wyniku których Litwa utraciła na rzecz Moskwy wschodnią część Inflant z kilkoma zamkami, biskupstwo dorpackie, wschodnią część Estonii, Połock oraz część ziemi witebskiej (z zamkami Ozierzyszczce i Uświat). Walki wznowiono w roku 1575 wraz z inwazją Iwana IV Groźnego na Inflanty. W pierwszej fazie wojny Moskwa odnosiła sukcesy i zajęła znaczną liczbę zamków inflanckich. Przebieg starć uległ jednak zmianie w wyniku stanowczego działania Stefana Batorego, który oficjalnie wypowiedział Moskwie wojnę w roku 1579. Działania militarne Rzeczpospolita prowadziła jednak już wcześniej i do tego czasu udało się odbić kilkanaście zagarniętych zamków.

w. 7-8 *Tuos cinge aggere muros, / tela nova, lapsas aevo circumpice sedes // Umocnij swe mury nasypem, odśwież pociski, dokładnie przejrzyj zębem czasu nadgryzione forty* – por. VERG. *Aen.* 9,43: „castra modo et tutos servarent aggere muros” („niech strzegą jeno obozu i murów, / za okopami bezpieczni”); STAT. *Theb.* 2,699-700: „cinge aggere portas / tela nova, fragiles circum inspice muros” („otocz bramy miasta, / odśwież pociski, wiekiem osłabłych dopatruj, ty, murów”).

w. 10 *multiplica peditum turmas equitumque catervas // pomnóż oddziały piechoty i kawalerii zastępy* – por. CLAUD. *Cons. Stilich.* 105: „turmas equitum peditumque catervas”.

w. 12 *iusta in proelia // na tej tak słusznej wojnie* – por. AUG. *Quaest. Hept.* 6,10:

Lusta autem bella ea definiri solent, quae ulciscuntur iniurias, si qua gens vel civitas, quae bello petenda est, vel vindicare neglexerit, quod a suis inprobe factum est, vel reddere, quod per iniurias ablatum est.

Mianem „wojen sprawiedliwych” zwykle określane są te, które mszczą niesprawiedliwości, kiedy jakiś lud bądź państwo, z którym należy toczyć walkę, albo nie chce odplacić za wyrządzone przez swoich obywateli niedziwości, albo [nie chce] zwrócić tego, co niesprawiedliwie zabrano.

Idea „wojny sprawiedliwej” na ziemiach polskich rozwinięta została m.in. przez Stanisława ze Skalbmierza w jego traktacie *De bellis iustis* (Kraków 1400-1413), poruszającym temat wojny Królestwa Polskiego z Zakonem Krzyżackim.

Gradowski tłumaczy zatem, że ponieważ działania wojenne prowadzone przez Krzysztofa Radziwiłła Pioruna i Stefana Batorego mają charakter *iustum bellum*, Bóg pozostaje po ich stronie.

w. 13 *Sussa // Suszę* – Susza, drewniany zamek niedaleko Witebska, wzniesiony przez Iwana IV w czasie walk, jakie toczono w latach 1558-1570. Suszę zdobyto szturmem i spalono podczas kampanii połockiej (1579); wówczas to w ręce wojsk polsko-litewskich wpadł okazały arsenał.

Soccolla // Sokół – drewniany zamek usytuowany w widłach rzek Dryssy i Nyczy, wzniesiony przez Iwana IV około roku 1566, podczas wojny litewsko-rosyjskiej. W 1579 r. zburzyły go wojska polsko-litewskie dowodzone przez hetmana Mikołaja Mieleckiego.

Polocia // Połock – miasto leżące u ujścia Połoty do Dźwiny. W 1563 r., podczas wojny litewsko-rosyjskiej, zdobył je Iwan IV Groźny, który rozkazał wówczas utopić w Dźwinie wszystkich połockich Żydów. Połock odzyskały wojska polsko-litewskie 29 sierpnia 1579 r., którym w zdobyciu obsadzonej 6000 żołnierzy twierdzy bardzo przeszkadzały ulewne deszcze, uniemożliwiające wzniesienie pożarów i zmniejszające skuteczność ostrzału armatniego. Ostatecznie złe nastroje wśród obrońców zdecydowały o kapitulacji. Batory polecił odbudowę twierdzy i obsadził ją polską załogą.

w. 14 *Uswatum // Uświat* – miasto leżące około 320 km na południowy wschód od Pskowa. Iwan IV w roku 1567 zbudował tu twierdzę, zdobytą przez Stefana Batorego 16 sierpnia 1580 r. Do wyprawy na Uświat doszło podczas kampanii wielkoluckiej.

Velisumque // Wielisz – miasto nad Dźwiną, około 130 km na północ od Smoleńska. W roku 1536 zdobyły je wojska moskiewskie, po czym wybudowano tu nową twierdzę. Wielisz odzyskał 3 sierpnia 1580 r. Jan Zamoyski, a była to jego pierwsza samodzielna misja podczas wojen o Inflanty. Polska piechota, która szturmowała zamek, ubrana była na czarno na znak żałoby po zmarłej żonie dowodzącego kanclerza.

Lucumque // Łuki – mowa o Wielkich Łukach, mieście i twierdzy położonej nad rzeką Łować. Drewniane miasto usytuowane pod twierdzą wojska polsko-litewskie spaliły, by nie dawało jej osłony w trakcie oblężenia. Atak rozpoczął się 1 września 1580 r. Obrońcy poddali się już po pięciu dniach, jednak w wyniku pożarów zajął się arsenał, co doprowadziło do wybuchu, który rozsadził całą twierdzę. Zginęło wówczas około 200 Polaków i Węgrów, a także większa część załogi moskiewskiej. Stefan Batory rozkazał jednak odbudować umocnienia.

w. 15 *Nevela // Newel* – miasto położone nad jeziorem o tej samej nazwie, oddalone o około 240 km na południowy wschód od Pskowa. W 1562 r. zdobyły je wojska moskiewskie. Stefan Batory odbił Newel w roku 1580; oblężenie twierdzy prowadził Michał Dorohostajski, wojewoda połocki. Do Rzeczypospolitej powrócił jednak dopiero w 1619 r. na mocy rozejmu w Dywulinie.

Zavolociaque // Zawołoc – drewniana twierdza, zbudowana w roku 1534 przez mieszkańców Nowogrodu Wielkiego nad Jeziorem Bystrym. Jej mury umocnił później Iwan IV, tak że miejscami osiągały one wysokość 10 m. Do Zawołoci wkroczył Jan Zamoyski w 1579 r., po tym jak załoga skapitulowała na sam widok ruszającego do szturmowania wojska.

w. 19-20 *Namque solent superi, quos ad fata aspera rerum / sorte trahunt, casus his indulgere secundos // Przecież zwykle bogowie szczęśliwie zdarzają przypadki tym, których wiodą losem ku wydarzeń niepomyślnemu splotowi* – myśl mówiąca o tym, że bogowie zsyłają materialne powodzenie tym, których czekają nieszczęścia, wyraził Seneka (SEN.Prov. 1,4,6). Podobny morał wynika również z przekazanej przez Herodota historii o pierścieniu Polikratesa (HDT 3,41-42).

fata aspera – por. VERG.Aen. 6,882; OV.Pont. 3,6,14; STAT.Theb. 1,173-174 (także 1,196: „aspera sors”); CLAUD.Paneg.Honor.Aug.VI 282-283: „aspera fati / sors”.

casus ... secundos – por. LUCAN. 7,246: „casus audax spondere secundos” („[I myśl] wróżąca sobie śmiało szczęśliwy rozwój wypadków”).

w. 22 *dulces ... Camenae // słodkie ... Kameny* – por. HOR.Epist. 1,19,5; APPEND.VERG.Catalept. 5,12.

Camenae – bóstwa italskie, pierwotnie cztery nimfy źródlane, wieszczki. Kameny utożsamiono z Muzami i wtedy stały się synonimem poezji.

w. 23 *illustri de stemmate natum // z ... rodu świetnego* – por. STAT.Silv. 5,2,23: „de stemmate longo”.

w. 24 *Christophorum // Krzysztofa* – mowa o Krzysztofie Radziwille Piorunie, synu Mikołaja Rudego. Reprezentował kalwińską, birzańską linię Radziwiłłów, której protoplastą był jego ojciec. Przydomek zyskał dzięki sposobowi prowadzenia wojny. Ukoronowaniem jego kariery wojskowej była buława hetmana wielkiego litewskiego (1589). Krzysztof Radziwiłł jest bohaterem kilku poematów relacjonujących przebieg walk o Inflanty.

w. 25 *qui in bello pars magna fuit cuique horror in armis // on to na wojnie odegrał wielką rolę zaiste i strach sieje w walce* – por. LUCAN. 7,101: „belli pars magna”; 7,275: „pugnae pars magna”; STAT.Theb. 11,32: „cui... horror in armis”.

w. 27 *hostem petere et victricib[us] armis // i ku wrogowi zwycięskim [potrafi] sięgać orężem* – por. LIV. 22,46,5: „petere hostem”; IL.LAT. 153: „victricibus... armis”.

w. 28-29 *olli prisca animi virtus gentisque superstes / sanguis // w nim siła ducha pradawna, wspaniała krew rodu* – por. SALL.Cat. 2,3,2: „animi virtus”; STAT.Theb. 10,238-9: „virtus gentisque superstes / sanguis”.

w. 30 *Nicoleos // Mikołaj* – Mikołaj Radziwiłł Rudy, brat królowej Barbary Radziwiłłówny, ojciec Krzysztofa, wybitny wódz i propagator kalwinizmu na Litwie, w latach 1553-1566 oraz 1576-1584 był wielkim hetmanem litewskim, od 1550 r. wojewodą trockim, od 1566 – wileńskim. Wsławił się kilkoma zwycięstwami w walkach z Moskwą, m.in. pod Czaśnikami nad Ułą (1564; zob. niżej, obj. do II 43-44, 85 oraz 261) oraz pod Wenden (1578).

w. 30-31 *quo iustior alter / non fuit // nikt odeń bardziej nie był prawy* – por. VERG.Aen. 1,544-545: „quo iustior alter / nec pietate fuit” („nie znajdziecie / sprawiedliwszego, niżli on, w zbożności”); Ov.Met. 1,321: „non illo melior quisquam nec amantior aequi” („Nie było człowieka lepszego niż on, bardziej miłującego sprawiedliwość”).

w. 34-35 *Non, mihi si linguae centum sint oraque centum, / ferrea vox, omnes possim comprehendere caedes // Nawet gdybym miał sto języków, ust sto i głos też żelazny, nie zdołałbym ująć w słowa wszystkich [tych] kłesk* – por. LUCR. frg 1: „mihi si linguae centum sint oraque centum, aerea vox”; VERG.Aen. 6,625-626: „non, mihi si linguae centum sint oraque centum. / ferrea vox, omnis scelerum comprehendere formas” („[Sybilla] Choćbym języków sto, warg sto, żelazny / głos miała, wszystkich bym kształtów złoczynstwa / nie ogarnęła”).

w. 36 *hostiles ... per agros // na ziemiach nieprzyjacielskich* – por. STAT.Theb. 12,209.

w. 37 *haud ... superatus in armis // sam ... na placu boju niepokonany* – por. *IL.LAT.* 320: „superatus ab armis”.

mediis ... in armis // na placu boju – por. *VERG.Georg.* 2,283; oraz niżej, H 95 i 767.

w. 38-39 *Sigismundus ... / ... Augustus // Zygmunt August* – od 1529 r. wielki książę litewski, od 1549 król Polski, ostatni męski władca z dynastii Jagiellonów. Jednym z jego sukcesów politycznych była unifikacja ziem Królestwa Polskiego oraz Wielkiego Księstwa Litewskiego w wyniku zawarcia unii lubelskiej (1569), co doprowadziło do powstania Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Za panowania Zygmunta Augusta doszło do tzw. I wojny północnej (1563-1570), a działania militarne miały na celu zdobycie przez Rzeczpospolitą panowania nad Bałtykiem (*dominium Maris Baltici*). Zakończyła się ona jednak bez konkretnego rozstrzygnięcia. Walki Batorego w Inflantach stanowiły kontynuację tego konfliktu.

w. 38 *sceptra teneret // dzierżył berto* – por. *OV.Fast.* 4,265: „sceptra tenebat”; *SEN.Herc.O.* 604: „sceptra tenes”; *LUCAN.* 1,47: „sceptra tenere”.

w. 39 *capta Polocia // Połock zdobyty* – Iwan IV Groźny zdobył Połock w 1563 r.

w. 40 *rerum dominos // panów świata* – por. *VERG.Aen.* 1,282 (= *SUET. Aug.* 40,5); *OV.Pont.* 2,2,12; *MART.* 14,124,1.

w. 41 *Borysthenis male terretur ab armis // często tchórzliwie drżata ze strachu przed borysteńskim orężem* – mowa zapewne o Tatarach. *Borysthenes* to starożytna nazwa Dniepru, tak samo nazywała się także kolonia założona w VII p.n.e. przez mieszkańców Miletu w pobliżu ujścia rzeki do Morza Czarnego. Z czasem mianem tym zaczęto określać również tereny wokół greckiej *polis*. Gradowski odnosi ów termin do mieszkających w XVI w. na tych obszarach plemion tatarskich (Chanat Krymski).

w. 42 *incensus miro virtutis amore // cnoty umiłowaniem rozpalony niezwykłym* – por. *CATULL.* 64,253: „incensus amore”; *VERG.Aen.* 2,343: „incensus amore”; 3,298: „miroque incensum pectus amore” („z całego serca”).

w. 43-44 *pro lege atque aris et pro patriaue salute / arma movet // w obronie prawa, ołtarzy i dla ocalenia ojczyzny chwytą za oręż* – mowa o wyprawie z czasów wojny litewsko-rosyjskiej (1558-1570) i świętym zwycięstwie wojsk polsko-litewskich nad Ułą (1564). Mikołaj Radziwiłł wraz z Grzegorzem Chodkiewiczem, prowadząc 4000 jazdy, rozbili

moskiewskie wojsko liczące około 30 000 żołnierzy. Podczas pościgu zginęło około 10 000 żołnierzy wroga, poległ także dowodzący wówczas Moskalami książę Piotr Szujski, prawdopodobnie zabity w trakcie ucieczki przez okolicznych chłopów (zob. niżej, obj. do II 94). Gradowski, zgodnie z założeniami gatunku, jakim jest panegiryk, podkreśla tu rolę Mikolaja Rudego, całkowicie pomijając udział Grzegorza Chodkiewicza.

w. 44 *notisque ... terris // przez dobrze znane krainy* – por. SIL.ITAL. 16.276.

w. 45-46 *quo non illustrior alter / aeratas agitare acies // od którego nikt wspanialej opancerzonych szyków nie pędzi* – por. VERG. *Aen.* 6.164-165: „quo praestantior alter / aere ciere viros” („który nie miał równych sobie / w budzeniu mężów”).

w. 48 *laxas ... permittere habenas // cugle rozluźnione popuszcza* – por. SEN. *Phaedr.* 31-32: „laxas... / mitte habenas”.

w. 50 *magnis equitum peditumque catervis // konnych i pieszych oddziałami wieloma* – por. STAT. *Teb.* 12.657: „innumeris peditumque equitumque catervis”; CLAUD. *Cons. Stilich.* 105: „turmas equitum peditumque catervas”.

w. 51 *ad pugnam ... lacessit // zachęca do walki* – por. LIV. 2.45.3: „lacessere ad pugnam”; VERG. *Aen.* 5.429: „pugnamque lacessunt”.

misso praecone // przez posła – por. LIV. 37.32.13: „praeconibus... missis”; por. także niżej, II 342.

w. 52 *disparibus concurrere telis // z nierówną potykać się siłą* – por. VERG. *Georg.* 1.489: „paribus concurrere telis”; *Aen.* 11.117: „concurrere telis”; OV. *Met.* 13.275: „concurrere telis”.

w. 53-54 *pauci vincere multos / forte queant // czy trafem jakimś nie liczni wielu zdolają pokonać* – por. LIV. 23.43.9: „pauci plures vincere”. Odniesienie do różnicy w liczebności sił, jaką dysponowały obie strony podczas bitwy pod Czaśnikami nad Ulą; por. wyżej, obj. do II 43-44.

w. 55 *victricibus / ... armis // zwycięskim ... orężem* – por. *ILLAT.* 153.

w. 56 *ductor ovans // wódz ucieszony* – por. VAL. FLAC. 1.485; por. także niżej, II 446 i obj. Mowa tu dosłownie nie tyle o triumfie, ile o owacji (*ovatio*), nagrodzie niższej rangą niż triumf. Owację obchodzono skromnie i przyznawano zazwyczaj wtedy, gdy wojna toczyła się przeciw wrogowi „niegodnemu” (np. niewolnikom bądź piratom) lub nie została wypowiedziana w sposób formalny. Oczywiście Gradowski posługuje się tym terminem w przenośni.

obvia signa // chorągwie naprzeciw – por. SIL.ITAL. 16.80.

w. 57 *dictis animos confirmat amicis // jednak ducha przyjaznymi umacnia słowami* – por. LIV.44,45,9: „animos confirmaret”; CAES.Gall. 1,33,1: „animos verbis confirmavit”.

w. 58 *o magnanimi, Mavortia corda, ministri // zacni towarzysze i serca marsowe* – por. SIL.ITAL. 4,807: „magnanimi metuens immitta corda mariti” (łękając się srogiego serca wspaniałego małżonka).

Mavortia – zob. niżej, obj. do H 406.

w. 59 *nunc animis opus egregiis et pectore firmo // teraz zadanie, które podjąć trzeba duchem wzniosłym i piersią, co niezachwiana* – por. VERG.Aen. 6,261: „nunc animis opus, Aenea, nunc pectore firmo” („o, teraz, Eneasz, trzeba / odwagi, teraz niezłomnego ducha!”).

w. 60 *Haec est illa dies ... optata // Oto nastał ów dzień, o który modliłem się* – por. PLAUT.Persa 773-774: „optatus hic mihi / dies”; CATULL. 68,152: „haec atque illa dies”; OV.Fast. 2,195: „haec fuit illa dies”; 4,379: „haec – ait – illa dies”; 6,713: „haec est illa dies”; Trist. 5,3,1: „illa dies haec est”; LUCAN. 7,254: „haec est illa dies mihi”; MART. 7,21,1: „haec est illa dies”; STAT.Silv. 3,2,127: „ergo erit illa dies”.

w. 61 *sanguine poenas // krew ... i ... karę* – por. VERG.Aen. 7,595. 766; 9,422; 10,617; 11,592; LUCAN. 4,805; SIL.ITAL. 6,299.

w. 62 *Nulli ex hoste metus // Nikt nie powinien obawiać się wroga* – por. STAT.Theb. 10,34.

nec tanta potentia ferri // i broń ... nie aż tak potężna – por. OVMet. 3,328: „tanta potentia plagae” („Jeżeli taka jest moc ciosu”).

w. 63 *nostro de vulnere sanguis // i z naszych ran krew* – por. SIL.ITAL. 11,394.

w. 64 *nil desperandum Christo duce et auspice Christo // nie trzeba tracić nadziei, gdy Chrystus nam przewodzi i udziela wsparcia* – por. HOR.Carm. 1,7,27: „nil desperandum Teucro duce et auspice Teucro”. Naśladowająca sformułowanie Horacego fraza funkcjonowała (anonimowo) jako dewiza szczególnie popularna w kulturze i heraldyce anglosaskiej. Wykorzystał ją m.in. niemiecki humanista Reinhold Lorichius Hadamarius, nadając taki tytuł (*Nil desperandum CHRISTO duce et auspice CHRISTO. DE COELO*) jednemu z utworów zamieszczonych w zbiorze zagadek *Aenigmatum libri III* (Francoforti 1545).

w. 67-68 *sociis edicit: signa sequantur / atque animos armis aptent pugnaeque parent se // i towarzyszom polecił, by za sztandarami w ślad podążyli, ducha sposobili ku walce i do boju byli gotowi* – por. VERG.Aen.10,258-259: „sociis edicit, signa sequantur / atque animos

aptent armis pugnaeque parent se” („upomina druhów, / aby czekali na jego rozkazy, / przysposobiwszy się i nastroiwszy / serca do walki”).

w. 69 *Classica pulsa // trąby* – por. TIB. 1,1,4.

et rauco cornua bombo // a rogi głuchym odgłosem – por. VERG. *Aen.* 8,2: „rauco strepuerunt cornua cantu” („chrapliwą wrzawą / zagrzmiąły rogi”).

w. 70 *pugnae signum // znak ... do bitwy* – por. SIL.ITAL. 9,32.

raptis concurritur armis // po zdobyciu broni dochodzi do starcia – por. SIL.ITAL. 17,126: „raptis exercitus armis”.

w. 71 *Nunc iaculum excusso rotat hostica turba lacerto // Teraz wroga gromada pociski miota, naprężając ramię* – por. STAT.Theb. 10,7+5: „nunc iaculum excusso rotat in sublime lacerto” („to ciska w górę wólczenią z rozmachem ramienia”).

w. 72 *nunc volucris torquet lethalia vulnera plumbo // teraz mknący ołów w śmiertelne wkręca się rany* – por. STAT.Theb. 10,7+4: „nunc spargit torquens volucris nova vulnera plumbo” („to błyskawicznym ołowiem miota, nowe siejąc rany”).

w. 73-74 *Cornua nunc equitum, cuneos nunc Marte pedestres / propellunt // Teraz dźwięk rogów do zwarcia popycha, teraz i jazdy; i piechurów kolumny* – por. STAT.Theb. 10,7+0: „cornua nunc equitum, cuneos nunc ille pedestres” („to skrzydła jeźdźców, to kliny piechoty”).

w. 75-77 *Multa virum Radivilo neci dat funera iamque / semineces calcant multos atque agmina crure / proterit aut rapidas fugientibus ingerit hastas // Trupy wielu mężów Radziwiłł śmierci wydaje i już deptce pólżywych tak wielu, piętą rozgniata szeregi albo prędkie pociski miota w uciekających* – por. VERG. *Aen.* 12,328-330:

Multa virum volitans dat fortia corpora leto.

Seminecis voluit multos, aut agmina curru

proterit, aut raptas fugientibus ingerit hastas.

Mknąc, wiele mocnych ciał mężów po drodze

strąca w śmierć, wielu tratuje pólżywych

i miazdzy całe szeregi kołami.

i chwytą dzięć za dzięć, i ciska

w uciekających.

(przekład Z. Kubiak)

w. 78 *Ac velut in segetem cum flamma furentibus austris / incidit aut veniens montano e vertice, torrens // Jak ogień, wiatrem gnany gwałtownym, wpada na pola bądź ze szczytu góry staczając się i paląc* – por. VERG. *Aen.* 2,30+ : „in segetem veluti cum flamma furentibus Austris / incidit aut rapidus montano flumine torrens” („Tak się dzieje, kiedy / wściekłością wichru niesione płomienie / ogarną zboże albo gdy wezbrana / rzeka z urwistej spadająca góry”); 7,567: „vertice torrens”.

w. 80-81 *disicit ... / agmina // szeregi ... roztrąca* – por. VAL.FLAC. 3,162.

w. 82-84 *Iam vaga palantes fuga volvit ubique Ruthenos, / nec iam aut hostiles turmas ferrumque cruentum / sustinuisse queunt // Wszędzie już w bezładnej ucieczce rozproszeni krążą Rusini, nie są już w stanie wrogich szyków i krwią ociekającego powstrzymać żelaza* – por. STAT. Theb. 11,21-22: „At vaga palantes campo fuga volvit Achivos. / Nec iam hostes turmae aut ferrum mortale timetur” („Rozproszonych spycha z placu boju uciezka. / Lękają się. Nie wrogich oddziałów, ni śmiertelnego żelaza”).

w. 85 *Milia multa virum clade hac periisse feruntur // Powiadają, że w owym pogromie mężów wiele tysięcy poległo* – bitwa nad Ułą stała się ważnym punktem w polityce propagandowej Radziwiłłów. Jej znaczenie i rangę podkreślało kilku poetów, m.in. Andrzej Rymsza, a jeszcze wcześniej (Wilno 1582) Jan Radwan w poemacie epickim *Radivillias* (księga III). Gradowski przypomina zwycięstwo Mikołaja Rudego, by zbudować więź między pokoleniami Radziwiłłów, ponieważ czyny wojenne Krzysztofa ukazywane są jako kontynuacja chlubnej tradycji i dziedzictwo bohaterskiego ojca – jest to część zabiegu heroizacji obu postaci.

w. 88 *Marte fatigatum // bojem znudzony* – por. VERG.Aen. 7,582: „Martemque fatigant”; SIL.ITAL. 7,125; 15,118: „Marte fatigat”.

w. 91-92 *Pulveris ac tubicen nubem speculatus ab alto / aggere iam // A trębacz, co z wysokiego muru chmurę pyłu dostrzegł* – por. CLAUD. Bell.Goth. 477-478: „pulveris ambiguum nubem speculamur ab altis / turribus” (z wysokich wież wypatrujemy dwuznacznej chmury pyłu); LUCAN. 5,523-524: „ab alto / aggere iam”; SIL.ITAL. 14,666: „ab alto / aggere”.

w. 92-93 *tutos Moschis in castra receptus / suadebat // doradzał Moskalom za wały odwrót bezpieczny* – por. STAT.Theb. 11,52: „suadebatque fugam et tutos in castra receptus”.

Moschis – autor dość konsekwentnie mieszkańców Wielkiego Księstwa Moskiewskiego nazywa *Moschi*, wyróżniając ich z szerszego grona Rusinów, których określa mianem *Rutheni*. Zdarza się jednak, że termin *Ruthenus* stosuje również wobec przedstawicieli strony moskiewskiej; por. H 56.

Gradowski opisuje odwrót wojsk moskiewskich. Niedobitki armii Piotra Szujskiego po bitwie nad Ułą schroniły się za murami Połocka, natomiast druga armia, dowodzona przez kniazia Wasyla Sieriebranego, na wieść o klęsce wycofała się na granicę litewsko-moskiewską.

w. 94 *Suscus* // *Szujski* – książę Piotr Iwanowicz Szujski, wódz i zarządca wielu ziem w Wielkim Księstwie Moskiewskim, sprawował m.in. urząd zarządcy Pskowa i Połocka. Przypisywano mu duży talent wojskowy. Po przegranej bitwie nad Ulą jego ciało znaleziono z przestrzeloną lub odciętą głową w jednej ze studni. Zwłoki księcia przewieziono do Wilna, gdzie Szujski został pochowany z należnymi honorami. Jego synem był Iwan Piotrowicz Szujski, dowódca obrony Pskowa, gdy twierdzącę oblegał Stefan Batory.

w. 95 *mediis ... in armis* // *pośród boju* – por. wyżej, obj. do II 37, oraz niżej, II 767.

w. 97 *Serebrinus* // *Sieriebranny* – Wasyl Siemonowicz Sieriebranny, moskiewski książę i dowódca, uczestniczył m.in. w zdobyciu Kazania (1552) i Połocka (1563). Po klęsce Szujskiego nad Ulą wycofał się z dowodzonymi przez siebie oddziałami do Smoleńska, a pod jego komendą znajdowało się wówczas około 50 000 żołnierzy. Decyzja ta doprowadziła do przerwania moskiewskiej wyprawy na Mińsk i Nowogródek.

w. 98 *Basilus* // *Bazylyda* – mowa o Iwanie IV Groźnym, synu Wasyla III, władcy moskiewskim, który jako pierwszy koronował się na cara Wszechrusi (1547). Prowadził bardzo ekspansywną politykę wobec sąsiadów. Za jego panowania do Państwa Moskiewskiego przyłączone zostały: Kazań, Astrachań i Zachodnia Syberia. Atakując państwo Kawalerów Mieczowych i zdobywając w roku 1558 Dorpat oraz Narwę, faktycznie rozpoczął wojny inflanckie, których kontynuację stanowiły kampanie Stefana Batorego.

Gradowski posługuje się tu imieniem *Basilus* ('Wasyl'), choć w dalszych partiach tekstu używa określenia *Basilides* ('Bazylyda / Wasylowicz'). Być może poeta się myli i nie chodzi mu o Iwana IV, ale właśnie o Wasyla III, jego ojca, ten jednak w czasie bitwy pod Czaśnikami już nie żył, zmarł bowiem 4 grudnia 1533 r.

w. 100-101 *Ipse Borysthenius ripa pater extulit alta / herbosum caput // Sam ojciec Dniepr przy brzegu wysokim głowę wynurzył od wodorostów zieloną* – por. VERC.*Georg.* 4,351-352: „*Arethusa... / ...summa flavum caput extulit unda*”.

Borysthenius ... pater – Borysthenes, bóstwo mieszkające w nurtach Dniepru i władające Scytią. Był ojcem Thoasa, władcy Taurydy. Dniepr przepływa w okolicach Orszy, miasta, które służyło za punkt koncentracji wojsk księcia Sieriebrannego. Gradowski, wprowadzając postać bóstwa rzecznego, bezpośrednio nawiązuje do tradycji homeryckiej; por. np. HOM.*Il.* 21,211-215.

w. 102 *Siste gradum! // Zatrzymaj się!* – por. VERG *Aen.* 6,465; SIL. ITAL. 10,367.

w. 105 *vitreum caput occulit undis // niczym szkło przezroczył w falach ukrył głowę* – por. VERG *Aen.* 7,759: „vitrea te Fucinus unda” („i toń przejrzysta Fucynu”).

w. 106 *Ille pedem retro tulit // [Sieriebranny] podał tyły* – por. PHAEDR. 2,1,6: „rettulit retro pedem”.

w. 106-107 *vallata petivit / moenia, praecelsis instructam collibus arcem // wprost ku umocnionym skierował się murom, ku twierdzy na wzgórzach strzelistych wzniesionej* – mowa o Smoleńsku, do którego wycofał się Sieriebranny po klęsce wojsk moskiewskich nad Ułą. Smoleńsk odpadł wcześniej od Wielkiego Księstwa Litewskiego, ale został zdobyty w 1514 r., a następnie przyłączony do Moskwy w rezultacie rozejmu, jaki zawarto na zasadzie *uti possidetis* w roku 1522, po dziesięcioletniej wojnie litewsko-moskiewskiej (1512-1522). W granicach Rzeczypospolitej znalazł się ponownie dopiero po zdobyciu twierdzy w roku 1611 przez Stanisława Żółkiewskiego. Po trzech latach Sieriebranny powrócił z armią i również został pokonany, podobnie jak wcześniej Piotr Szujski, pod Czaśnikami (1567). Wojskami polsko-litewskimi dowodził wówczas książę Roman Sanguszko, wojewoda braclawski.

w. 108-109 *nocturno lumina somno / declinans // oczy do snu, co z nocą się zjawia, przymykał* – por. VERG *Aen.* 4,185: „nec dulci declinat lumina somno” („a sen błogi nigdy / powiek nie stuli”).

w. 109 *melior quoniam pars acta diei // jako że znaczna część dnia już minęła* – por. VERG *Aen.* 9,156.

w. 112 *roseis Aurora quadrigis // Aurora czworokonnym różanym ... zaprzęgiem* – por. VERG *Aen.* 6,535. Opis Jutrzenki wjeżdżającej na kwadrydze na nieboskłon to kolejne nawiązanie do tradycji eposu homerowego. Podobnie postępował Jan Kochanowski, który wykorzystywał wschody i zachody słońca jako punkty zwrotne narracji; por. KOCHANOWSKI, *Jezda*, w. 385-386: „Nazajutrz, kiedy słońce z morza wychadzało, / Twoje wojsko z okopu swego się ruszało”.

w. 114 *Matura iam luce dies revoluta ruebat // Już pełnię światła na ziemię dzień pędził powracający* – por. VERG *Aen.* 10,256-257: „interea revoluta ruebat / matura iam luce dies” („A już ulewę dostalego światła / dzień się na ziemi szerzył”).

w. 116 *corpora, per campos ferro quae fusa iacebant // ciała ... co powalone żelazem zalegały na polach* – por. VERG *Aen.* 11,102.

w. 118 *corpora terrae* // *ziemi ciała* – por. VERG *Aen.* 11.22; OV *Met.* 14.206; SIL.ITAL. 1.674.

w. 120-121 *confusaeque onerant ingentem caedis acervum / nec numero, nec honore ullo gravis aggere terrae* // *i stos ogromny po bezładnej rzezi, ni porządkiem nie kierując się, ni tytułami żadnymi, kopcem ciężkiej ziemi przywala* – por. VERG *Aen.* 11.207-208: „*cetera confusaeque ingentem caedis acervum / nec numero nec honore cremant*” („Inne, zmieszana stertę wielkiej rzezi, / nie policzone, nie uczczone palą”); 11.212: „*tepidoque onerabant aggere terrae*” („Nad nimi / kopiec gorącej ziemi usypali”).

w. 122-124 *Hic matres miseraeque nurus, hic cara sororum / pectora maerentum puerique parentibus orbi / dirum exsecrantur bellum* // *Tu matki i synowe nieszczęsne, tu drogie serca siostr zasmuconych i osieroceni przez rodziców chłopcy wojnę wyklinają ponurą* – por. VERG *Aen.* 11.215-217.

w. 125 *miseri lamenta colunt* // *lamenty wznoszą przepętleni żalością* – por. STAT. *Theb.* 12.45: „*amant miseri lamenta*”.

w. 126 *primo Martem comitatus in aevo* // *od lat najmłodszych Marsa towarzyszył* – por. SIL.ITAL. 15.595: „*floruerat primo clarus pugnator in aevo*” (w młodości zyskał sławę jako wojownik).

w. 127 *luce coruscus* // *blaskiem ... lśniący* – por. SIL.ITAL. 13.640: „*luce corusca*”.

w. 128 *Christophorus lateri patris coniunctus* // *Krzysztof ... u boku ojca przebywał* – obecność młodego Krzysztofa Radziwiłła u boku ojca podczas bitwy nad Ulą ma być zapowiedzią jego przyszłych triumfów, których opis stanowi główną część poematu Gradowskiego. Podobna zapowiedź pojawia się także w *Jezdzie do Moskwy* – tam młody bohater otrzymuje buławę Piotra Szujskiego, co ma wrożyć osiągnięcie przez niego w przyszłości urzędu hetmana: por. KOCHANOWSKI, *Jezda*, w. 61-64:

Do tego przyłożono Szujskiego buławę,
A to już wrózka była na hetmańską sprawę.
Takiś natenczas dary, zacny Radziwiłło,
I pochwałę w dzielności i w swej odniósł siłę.

w. 130 *talesque ... dedit ore loquelas* // *i tak wzniośle przemówił* – por. VERG *Aen.* 5.842: „*funditque has ore loquelas*” („i rzecze jego [tj. Forbasa] ustami”); VIDA, *Christ.lib.* 5.918: „*tales dabat ore loquelas*” (przemówił takimi słowy).

w. 132 *care parens // Drogi ojciec* – por. VAL.FLAC. 2,293; STAT.Theb. 3,710.

w. 132-134 *sub te tolerare magistro / militiam et grave Martis opus, tua cernere facta / assuescam, primis et te venerabor ab annis // z takim nauczycielem przywyknę znosić służbę wojskową i ciężkie Marsa rzemiosło, a twoje czyny podziwiać i od lat czcić cię będą najmłodszych* – por. VERG.Aen. 8,515-517: „sub te tolerare magistro / militiam et grave Martis opus, tua cernere facta / adsuescat, primis et te miretur ab annis” („[Ewander do Eneasza o swoim synu Pallasie] Niechże pod twoją ręką się nauczy / wojennych trudów, twardej Marsa sprawy, / a widząc czyny, niech od lat najpierwszych / podziwia ciebie”).

w. 135 *Cui genitor contra // A ojciec mu na to* – por. SIL.ITAL. 3,570: „et contra genitor”.

w. 135-136 *Gentis clarissima nostrae / lumina // O, rodu naszego najjaśniejsze światło* – por. VERG.Georg. 1,5-6: „clarissima mundi / lumina” („najjaśniejsze świata / pochodnie”).

w. 136 *fortibus ausis // śmiałyymi czynami* – por. VERG.Aen. 9,281; SIL.ITAL. 1,151; 3,179.

w. 138 *Sic itur ad astra! // Tak ku gwiazdom się kroczy!* – por. VERG.Aen. 9,641.

w. 139 *Si aeternos venerere deos // Jeśli bogów szanujesz wieczystych* – przejaw antykizacji treści *Hodoeporiconu*. Odwołania do politeistycznej religii pogańskiej nie były rzadkie nie tylko w epice renesansowej, ale i w całej literaturze tego okresu. Takie zabiegi miały jednak wyłącznie charakter formalny i podkreślały więź z antyczną tradycją. Motyw przywołania wątków pogańskich jest obecny także w wielu innych staropolskich utworach epickich; por. KOCHANOWSKI, *Jezda*, w. 177-178:

Roku zasię drugiego Janusz twarz obrócił.

A Mars wszystkie furyje na Moskwę wywrócił.

si Martia bella // jeśli ... wojny marsowe – por. HOR.Ars. 402: „in Martia bella” („na bój marsowy”).

w. 141 *clarescit vulnere virtus // zajaśnieje poprzez rany cnota* – por. GELL. 18,11: „virescit vulnere virtus” (cnota w ranie wzrośnie w siłę).

w. 142 *Namque erit illa dies, quam // Nadejdzie bowiem ów dzień, który* – por. STAT.Theb. 8,206: „iamque erit ille dies, quo”.

w. 143 *fata vices volvent // kiedy los zmiany ześle kolejne* – por. VERG.Aen. 3,375-376: „sic fata deum rex / sortitur volvitque vices, id

vertitur ordo” („[Helenus do Eneasza] takie ci wyznaczył losy / król bogów, tak on toczy koło przemian, / w takich obrotach”): STAT.*Theb.* 9.78: „vices ac fata revolvens” („i rozważaniem kolei [wojny] i losów [pociesza]”).

w. 1+3-1+5 *et tempora Parcae / debita complebunt, cum victas Moschia palmas / tendet // i Parki wypełnią to, co przeznaczone, gdy Moskwa dłonie pokonane wyciągnie* – por. VERG.*Aen.* 9.107-108: „et tempora Parcae / debita complerant, cum” („Przepowiedzianych czasów dopełniły / Parki, gdy”); SIL.*ITAL.* 17.635: „victas tendens Carthago ad sidera palmas”.

Parcae – w mitologii rzymskiej boginie przeznaczenia utożsamiane z greckimi Mojrami; wymieniano trzy Parki: Nonę, Decimę i Mortę.

Moschia – terminu tego używa poeta (jako *pars pro toto*) na określenie Wielkiego Księstwa Moskiewskiego, które w czasach Iwana Groźnego rozciągało się od obszarów Wielkiego Księstwa Litewskiego po zachodnią Syberię, granicząc na południu z Chanatem Krymskim.

w. 1+6 *gladios ... vibrare coruscos // mieczem pobłyskującym wywijaj* – por. II 768.

w. 1+8 *novus saeculorum nascitur ordo // nowy ... wieków nastaje porządek* – por. VERG.*Ecl.* 4.5: „magnus ab integro saeculorum nascitur ordo” („więc na nowo porządek wieków się odradza”).

w. 1+9-150 *Sauromatae tandem peregrinum agnoscere sceptrum / cogentur regemque novum // muszą wreszcie Sarmaci obce berło poznać i nowego króla* – mowa o Stefanie Batorym, drugim królu elekcyjnym, następcy Henryka Walezego. Batory z pochodzenia był Węgrem, a w chwili elekcji księciem siedmiogrodzkim. Na polski tron wstąpił w roku 1575, doszło jednak wówczas do podwójnej elekcji, wcześniej bowiem senat obrał na króla Maksymiliana II Habsburga, czemu przeciwne były masy szlacheckie, na których czele stał Jan Zamoyski. Władcą został ostatecznie Stefan Batory, który zaprzysiągł *pacta conventa*, obiecując przy tej okazji odzyskać ziemie wcześniej odebrane Rzeczypospolitej przez Moskwę, co stało się jedną z przyczyn opisywanych przez Gradowskiego wydarzeń. Działania Stefana Batorego można podzielić na trzy etapy: kampanię połocką (1579), kampanię wielkołucką (1580) oraz kampanię pskowską (1581-1582). Wyprawa Krzysztofa Radziwiłła Pioruna doszła do skutku w trakcie owej ostatniej kampanii.

w. 153-155 *priscamque resument / canitiem leges. Talem sensere Solonem / res Pandioniae // a prawa dawną odzyskają powagę. Takiego to Solona państwo zaznało pandiońskie* – por. CLAUD.Paneg.Honor.Aug.IV 505-508: „priscamque resumunt / canitiem leges... / ... Talem sensere Solonem / res Pandioniae”.

Solonem – Solon, ateński polityk, mąż stanu i poeta, przeprowadził w swojej *polis* daleko idące reformy, odegrał także ważną rolę podczas wojny Aten z Megarą o kontrolę nad wyspą Salaminą (stuwersowa elegia jego autorstwa [frg. 1-3 (2)], zatytułowana *Salamina*, którą napisał potajemnie, bo za wzywianie do walki groziła kara śmierci, nauczył się jej na pamięć i udając szaleństwo, wygłosił wobec tłumu, odniosła pożądaną skutek, gdyż Salaminę zdobyto). Solon uważany jest także za jednego z siedmiu mędrców. Porównanie Bato-rego do Solona ma wyrażać nadzieję, że król w takim samym stopniu odmieni losy Rzeczypospolitej, jak uczynił to grecki prawodawca w przypadku Aten. Poeta nie myśli raczej o reformie systemu prawnego, lecz o triumfach militarnych i odzyskaniu utraconych przez Wielkie Księstwo Litewskie ziem.

res Pandioniae – mowa o Atenach. Okres panowania mitycznego Pandiona, syna Erichthoniosa, był dla państwa względnie szczęśliwy (APOILOD. 3,14,7 – 15,1). Poeta, określając w ten sposób Rzeczpospolitą, nie tylko wykazuje się erudycją, lecz także podąża za wzorem Klaudiana. Por. także niżej, obj. do H 227.

w. 156-162 – Gradowski, wychwalając nowego króla, zwraca uwagę na wiele jego cech. Ten panegiryczny fragment zbudowany jest zgodnie z klasyczną zasadą, by chwalić zarówno przymioty ciała, jak i ducha. Wytyczne mają rodowód starożytny i sformułowane były już przez Izokratesa oraz Cyncerona. Dla autorów nowożytnych najważniejszy jest jednak Pryscjan z Cezarei, którego teoretycy panegiryzmu oraz autorzy pochwalnych tekstów uważali za autorytet.

w. 160 *grata voluptas // jakaż ... przychylność* – por. OVArs. 1,347; 2,687.

w. 163 *Non ignota loquor // O dobrze wiadomych opowiadam sprawach* – por. VERG.Aen. 2,91: „haud ignota loquor”.

alter et alter // oba – por. HOR.Epist. 1,10,4.

w. 164 *nimumque beatus // przeradosne* – por. LUCAN. 8,843.

w. 165 *sol, oculus mundi // słońce ... świata oko* – por. LOTICHIUS, *Eleg.* 5,78; OVMet. 4,228: „mundi oculus”; por. także HOM.II. 3,277; Od. 11,109; 12,323.

w. 167 *Iason // Jazon* – grecki heros, przywódca Argonautów, którzy wyprawili się do mitycznej Kolehidy (obszary dzisiejszej Gruzji), by zdobyć złote runo. Z jednej strony porównanie Batorego z Jazonem może być uzasadnione daleką podróżą, jaką odbył ten pierwszy, by objąć polski tron, z drugiej zaś – odnosić się do prowadzonych przez niego wojen z Moskwą. Państwo Moskiewskie lokowano na rubieżach ówczesnego świata, więc wyprawę wojenną w tamte rejony można było porównać do dalekiej podróży Argonautów.

w. 169 *Sarmaticasque simul bellando restituet res // a państwo sarmackie wojowaniem umocni na nowo* – por. VERG.Aen. 6,8+6: „cunctando restituis rem” („państwo... zwłoką nam ocalasz”). Jest to być może aluzja do *pacta conventa*, jakie Batory zaprzysiągł w 1576 r. w Meggeszu. Przyrzekł wówczas m.in., że odzyska ziemie zagrabione przez Wielkie Księstwo Moskiewskie.

w. 170 *Hoc precor // O to się modłę* – por. LUCAN. 5,787; TIB. 1,3,93. *si quid veri mens augurat – opto // jeśli umysł przewiduje prawdziwie – [tego się właśnie] spodziewam* – por. VERG.Aen. 7,273.

w. 171 *veteres ... triumphos // dawne ... triumfy* – por. LUCAN. 1,121; 8,733.

w. 173-175 – wprowadzenie postaci Marsa, który opowiada się po stronie polsko-litewskiej, jest kolejnym nawiązaniem do tradycji home-ryckiej; por. np. HOM.II. 5,850-853.

w. 173 *pronus habenis // w ... wychylony wozie* – por. SIL.II.ITAL. 16,406.

w. 174 *tela manu quatibat // włócznią w dłoni ... potrzęsał* – por. VERG.Aen. 12,442: „telum immane manu quatians” („potężną włócznią wymachuje”).

w. 174-175 *cruento / ore // krwawym ... obliczem* – por. OVMet. 11,395-396.

w. 175 *bella, horrida bella // wojny, te straszne wojny* – por. VERG.Aen. 6,86.

w. 177 *Scythiae // scytyjskie* – Scytia, historyczna kraina geograficzna, którą zamieszkiwały plemiona Scytów, obejmowała dzisiejsze

tereny Kazachstanu, południowej Rosji oraz Ukrainy. Terminem tym poeta określa ziemie północne, a przede wszystkim Państwo Moskiewskie. Scytia dla poetów nowofacińskich oznaczała zwykle obszar najbardziej oddalony na północ.

Coros // wiatry – *Corus* to bóstwo gwałtownego wiatru, wiejącego z północnego zachodu; jego greckim odpowiednikiem jest *Skíron*. Pierwotnie *Corus* nie uchodził za boga wiatru na równi z Boreaszem czy Zefirem, ale za demona, męskiego towarzysza Harpii. Tutaj oznacza po prostu zimne, północne wiatry, z jakimi w powszechnym wyobrażeniu można się zetknąć w Państwie Moskiewskim, utożsamionym przez poetę ze Scytią.

Tanaümque // Don – rzeka ta nie znajdowała się na szlaku wypraw Batorego, ponieważ jednak płynie przez obszary mitycznej Scytii, Gradowski wykorzystał ją na oznaczenie kierunku północnego i najdalejszych rubieży zamieszkanego świata.

w. 178 *Cumque ingens campis exercitus iret apertis // Gdy przez pola odkryte potężna armia, na Psków się kierując, kroczyła* – por. VERG *Aen.* 9,25: „*lamque omnis campis exercitus ibat apertis*” („Oto już cały przez otwarte pola / ciągnął się pochód”).

w. 179 *Plescoviam // Psków* – jedno z najstarszych miast na Rusi, założone prawdopodobnie w X/XI w. Pierwotnie Psków był stolicą Rzeczypospolitej Pskowskiej (1348-1510), lecz z czasem został uzależniony od Wielkiego Księstwa Moskiewskiego, a wreszcie do niego przyłączony za panowania Wasyla III, ojca Iwana IV Groźnego. Miasto stało się celem trzeciej i ostatniej wyprawy Stefana Batorego podczas wojen o Inflanty. W tym czasie była to jedna z najpotężniejszych twierdz moskiewskich. Oblężenie trwało od 8 września 1581 do 6 lutego 1582 r., choć przerwano je w wyniku zakończenia działań wojennych i podpisania rozejmu w Jamie Zapolskim (15 stycznia 1582).

augurio admirabile monstrum // niczym wróżba zjawisko przedziwne – por. VERG *Aen.* 5,523: „*augurio monstrum*”; SIL.ITAL. 17,595: „*monstrum admirabile*”.

w. 181-182 *aequa / ... libra // podzieliwszy równo* – por. SEN *Herc.f.* 844: „*libra... aequa*”.

w. 183 *prima quies ibat // sen pierwszy ... nadchodził* – por. OVMet. 8,83: „*prima quies aderat*”.

dono gratissima divum // najmiłszy; w darze od bogów – por. VERG.Aen. 2.269: „dono divum gratissima”.

w. 185-187 *nocturnum flammis rutilantibus aethera cingit / Iuppiter – exsiliunt nubes et fulgure claro / astra nitent subitusque oculis ostenditur ignis // Oto Jowisz, błyskiem z mieniącego się nieba cisnąwszy; płomieniami krwawymi nocny przestwór otoczył – unoszą się chmury i gwiazdy czystym blaskiem jaśnieją, płomień niespodziewanie oczom się ukazuje* – por. STAT.Theb. 10.373-375:

Sic tibi nocturnum tonitru malus aethera frangit

Jak kiedy Jowisz gniewny niebo nocne piorunem

rozedrze.

Iuppiter, absiliunt nubes et fulgore claro

odskakują ciemności i w jasnej błyskawicy

astra patent, subitusque oculis ostenditur orbis.

niebo widnieje i nagle świat się ukazuje oczom.

(przekład M. Brożek)

w. 189 *in fumo volitare favilla // pośród dymu, iskra wzlatuje* – por. VERG.Aen. 5.666: „respiciunt atram in nimbo volitare favillam” („widzą, jak kłębi się czarny, popielny / dym”).

w. 190 *medium ... caelum se scindere // niebo na środku rozstępuje się otchłanią bezmierną* – por. VERG.Aen. 6.583: „magnum rescindere caelum”.

w. 191-197 – opis tajemniczego zjawiska, które interpretowane jest jako wróżba (*prodigium*), to jedno z wielu miejsc w poemacie nawiązujących do epickiej konwencji; por. np. HOM.II. 13.821-823.

w. 191-194 *Non secus, ac ventis si quando aestate coortis / agricolae immittunt dispersa incendia silvis; / correptis subito mediis extenditur omnis / undique per latos acies Vulcania campos // Nie inaczej, jak wówczas, gdy wiatry wzmagają się od upału i rolnicy rozniecają rozsiane po lasach pożary; środek pochłonawszy nagle, wszędzie po polach szerokich Wulkanowy rozciąga się zastęp* – por. VERG.Aen. 10.405-408:

ac velut optato ventis aestate coortis

A jak w lecie,

dispersa immittit silvis incendia pastor.

gdy upragnione wiatry się nareszcie

zbudziły, tu i tam po lesie pasterz

ogień rozpala i nagle się zajmą

correptis subito mediis extenditur una

przeźrenie między nimi, i płomienny

horrida per latos acies Vulcania campos.

szyk się Wulkana rozłogiem szerokim

i nieprzerwanym rozciąga.

(przekład Z. Kubiak)

Powyższe porównanie ma przede wszystkim charakter literacki, choć może odwoływać się także do doświadczenia wypalania lasów pod pastwiska lub pola uprawne.

acies Vulcania – zob. niżej, obj. do II 458-459.

w. 198 *talia monstra // zjawiska te* – por. MART. 9,7,6.

w. 200-201 *cui maxima rerum / verborumque fides // którego czynom i słowom ufano najbardziej* – por. VERG *Aen.* 9,279-280: „tibi maxima rerum / verborumque fides” („[Askaniusz do Euryjalusa] twoim najmocniej zaufam / czynom i słowom”).

w. 201 *oculos ad sidera tollens // wznosząc oczy ku niebu* – por. OVMet. 15,570: „ad caelum oculos... tollens”.

w. 204 *meritas ... poenas // zasłużoną karę* – por. OVFast. 4,239; LUCAN. 5,158; SIL.ITAL. 4,643.

w. 205 *sanguine fuso // krew rozlaną* – por. LUCAN. 2,158. 439; 4,278; 6,250. 310; STAT.Theb. 2,87.

w. 206-207 *Sic ubi Lucullus duro Mithridatica bello / agmina fusurus // Tak kiedy Lukullus w czasie srogiej wojny Mitrydatesa miał rozgromić zastęp* – odwołanie do III wojny mitrydatejskiej (74-66 p.n.e.), podczas której wojskami rzymskimi dowodził Lucjusz Licyniusz Lukullus (*Lucius Licinius Lucullus*; 117-56), wódz i polityk, stronnik Sulli, jeden z najbogatszych Rzymian swoich czasów, mecenas sztuk i nauk, wykwintny smakosz („lukullusowe uczy”). W starciach z królem Pontu Mitrydatesem VI Eupatorem (132-63, panował w latach 120-63) odniósł wiele zwycięstw, jednak w wyniku niezadowolenia żołnierzy i reform skierowanych przeciwko publikanom zmuszony został do przerwania działań wojennych (ostatecznie wojnę zwycięsko zakończył Pompejusz). Gradowski nawiązuje tu do cudownego zjawiska, jakie miało nastąpić we Frygii w trakcie kampanii przeciwko Mitrydatesowi; por. PLUT.Luc. 8,6.

w. 207 *agmina ... campo iam staret aperto // stał już w otwartym polu* – por. VERG.Georg. 2,280: „campo stetit agmen aperto” („gdy w otwartej przystanie równinie / wojsko w szyku bojowym”).

w. 210 *medium visum est discedere caelum // i ujrzano, jak pośrodku niebo się rozstąpiło* – por. VERG *Aen.* 9,20: „medium video discedere caelum” („widzę, jak się rozstępuje / niebo”).

w. 211 *Nisi me mens provida fallit // Jeśli mnie wieszczzy zmysł nie zwodzi* – por. OVMet. 7,712: „quodsi mea provida mens est” („lecz jeśli umiem przyszłość odgadywać”); SIL.ITAL. 16,88-89: „aut me / praescia mens fallit” (albo wieszczzy zmysł mnie zwodzi).

w. 212 *Lucanam ... cladem // po Łuków upadku* – Wielkie Łuki ostatecznie zostały zdobyte 6 czerwca 1580 r.; por. wyżej, obj. do H 14.

w. 213 *nova flamma // Nowy płomień* – por. PROP. 4,6,29.

w. 215 *bona fata // losy szczęsne* – por. MART. 9,56,10.

w. 216-217 *Martius ... / ardor // żar ... marsowy* – por. SIL.ITAL. 10,217.

w. 218-223 – zapowiedź głównej treści poematu. Poeta w formie wróżby streszcza przyszłe wydarzenia, stosując kolejny konwencjonalny zabieg epicki; por. wizje Eneasza podczas podróży z Sybillą po Podziemiu (VERG.*Aen.* 6,268nn).

w. 220 *Basilidem // Bazylidę* – mowa o Iwanie IV Groźnym. Bazyli-da (por. formy typu Atryda, Heraklida) to patronimikon urobiony od imienia ojca pierwszego cara Wszechrusi – Wasyla III; por. wyżej, obj. do II 98.

w. 220-221 *quaerere tutas / ... latebras // szuka bezpiecznej ... kryjó-wki* – por. SIL.ITAL. 4,332: „*tutas petit... latebras*”.

w. 222 *iam victum Boream, exarmato <s> iamque Triones // Boreasza już pokonanego, już i Triony z wytrąconym orężem* – por. CLAUD.*Cons.Stilich.* 226-227: „*sine caede subactus / servitio Boreas exarmatique Triones*” (Boreasz bez walki zmuszony do posłuszeństwa i Triony, którym wytrącono oręż).

Boream – z natury gwałtowny i nieokiełznany Boreasz to uosobienie wiatru północnego. Tutaj oznacza siły Północy, które będą musiały ulec Krzysztofowi Radziwiłłowi Piorunowi.

Triones – termin ten dosłownie oznacza ‘woły’ i odnosi się do konstelacji Wielkiego Wozu; w formie *septemtriones* (‘siedem wołów’, czyli gwiazd Wielkiego Wozu) oznacza Północ. Tutaj, podobnie jak w przypadku Boreasza, symbolizuje Północ, czyli Państwo Moskiewskie pokonane w przyszłości przez Radziwiłła.

w. 224 *Miserae matres puerique senesque! // Nieszczęsne matki, dzieci i starcy!* – por. SIL.ITAL. 6,366: „*matres puerique senesque*”; PLAUT.*Truc.* 448-449 oraz SEXT.*Theb.* 7,503: „*miserae matres*”.

w. 225 *duplices tendunt ad sidera palmas // ku gwiazdom obie wyciągają dłonie* – por. VERG.*Aen.* 1,93: „*duplicis tendens ad sidera palmas*” (‘ku gwiazdom odwrócone dłonie / wznosząc’); SIL.ITAL. 15,561: „*geminas tendens ad sidera palmas*”.

w. 226 *virginisque fugit passis chorus ecce capillis // dziewcząt gromada z włosiem rozwianym umyka* – por. OV.*Epist.* 6,89: „*passis distincta capillis*” (o nieprzewiązanych włosach); *Ars* 3,709: „*passis furibunda capillis*” (‘szalona... a włos ma rozwiany’); *Met.* 7,257: „*passis Medea capillis*” (‘Medea z rozpuszczonym włosiem’); 8,107: „*passis furibunda*

capillis” („potargawszy włosy”); *Fast.* 5,453: „passis Acca capillis”; *Trist.* 1,3,43: „passis adstrata capillis”.

w. 227 *philomela* // *słowik* – Filomele, córka Pandiona, siostra Prokne, została uwiedziona i zgwałcona przez swego szwagra Tereusa, króla Daulis. Tereus, po tym jak uwiódł Filomełę, obciął jej język, by nie mogła go zdradzić przed swoją siostrą Prokne. Filomele wyhaftowała więc całą historię i w ten sposób opowiedziała o nieszczęściu, jakie ją spotkało. Obie siostry postanowiły się zemścić i zabiły syna Tereusa, Itysa, którego potem podały ojcu do zjedzenia. Bogowie pomogli siostronom uniknąć gniewu Tereusa i zamienili je w ptaki: Filomełę w jaskółkę, a Prokne w słowika (APOLLOD. 3,14,8) lub Filomełę w słowika, a Prokne w jaskółkę (OVMet. 6,424-674). W okresie Renesansu mit popularyzowała także emblematyka.

w. 228-230 *implumes nido pullos detraxit – at illa / flet noctem ramoque sedens miserabile carmen / integrat et maestis late loca cantibus implet* // *wybierze mu z gniazda pisklęta nieopierzone – tka przez noc całą i na gałęzi ciągle od nowa pieśń rozpoczyna żalostną, i wszelkie miejsca wokół żałobnymi napętnia dźwiękami* – por. VERG.Georg. 4,513-515:

amissos quaeritur fetos. quos durus arator

observans nido implumis detraxit; at illa
flet noctem ramoque sedes miserabile carmen
integrat et maestis late loca questibus implet.

[...] oplakuje skony
nagich piskląt, gdy rolnik zdradnie przyczajony
z gniazda je porwał, matka przez całą noc płacze,
na gałęzi bez przerwy zawodzi rozpaczę,
szeroko się rozdzwania jej skarga wśród głuszy.
(przekład A.L. Czerny)

w. 231-232 *Postera vix primo lucis surgebat Eoo / Leucothoë // Ledwie po raz kolejny w świetle pierwszej Jutrzenki Biała Bogini wstawiała* – por. VERG.Aen. 3,588: „postera iamque dies primo surgebat Eoo” („już się dzień nowy budził pierwszym brzaskiem”).

primo ... surgebat Eoo – por. H 426.

Eoo – Eos / Aurora, bogini zorzy porannej, tutaj pojawia się jako poetyckie, metonimiczne określenie wschodu słońca.

Leucothoë – bogini morza, przemieniona w bóstwo siostra Semele, Ino, która została w ten sposób ocalona przed gniewem Hery; por. np. HOM.Od. 5,333nn.

w. 232 *terras lustrabat lampade Phoebus // Febus ziemie oświecał pochodnią* – por. VERG.Aen. 4,6: „postera Phoebea lustrabat lampade terras” („już... / ...oświecała [tj. Jutrzenka] ziemię / pochodnią Feba”).

Phoebus – Feb to jeden z przydomków Apollona jako boga światła i Słońca (gr. *phoibos* – ‘błyszczący, jaśniejący’); tutaj przywołany jako poetyckie określenie Słońca.

w. 233-234 *mediis ... in agris // w szczerym ... polu* – por. LUCAN. 6.47: „mediis... agris”.

w. 234 *parta tueri // zdobyć zabezpieczyć* – por. OVArs 2.13.

w. 235 *seu bellum finire manu // czy wojnę siłą zakończyć* – por. VERG.Aen. 11.116: „si bellum finire manu” („jeśli chce rozstrzygnąć wojnę / przemocą”).

seu parcere sumptu / czy lepiej ulżyć wydatkom – por. CIC.Fam. 16.4.2: „te rogo, sumptu ne parcas” (proszę cię, ażebyś nie szczydził wydatków).

w. 236 *oblatae leges ... pacis // ofiarowanego ... warunki pokoju* – por. VERG.Aen. 4.618: „leges pacis iniquae” („prawom pokoju niesprawiedliwego”); OVEpist. 7.156: „pacis leges”.

w. 239 *ereptas ... opes // dobra wydarte* – por. OVPont. 4.7.26.

animosque viriles // dzielny ... duchem – por. STATAch. 1.259.

w. 240 *viris* – można podejrzewać, że intencją autora było zamieszczenie tu rzeczownika *viribus*.

w. 241 *detrudite finibus hostem // z granic ... wroga przegnać* – por. VERG.Aen. 7.469: „detrudere finibus hostem” („niech wyprą wrogów z granic”).

w. 242 *Communi pro pace // W powszechnego obronie pokoju* – por. LIV. 29.12.8: „de pace communi”.

w. 243 *tutarique suos cives // własnych obywateli obronić* – por. SEN.Phaedr. 619: „regna tutari”.

w. 245-246 *Sentiat has Moschus vires et sanguine fraudes / et periura luat commissae crimina poenae // Niech siłą tę Moskal odczuje, niech krwią zmyje zdrady i zbrodnie występne, co tak zasługują na karę* – por. STATheob. 10.586-587: „ego sanguine fraudes / et periura luam regalis crimina noxae” („[bo dla czegóż] ja mam krwią płacić za podstępne / i wiarołomne zbrodnie królewskiej przewiny”).

w. 247-248 *Sunt etiam nobis generosae provida dextrae / fulmina, sunt diri stricto mucrone furores // My wszak przezornie grom w zaczęj dźierzymy prawicy; a w ostrzu wyciągniętym gniew okrutny mieszka* – por. STATheob. 10.485-486: „sunt et mihi provida dextrae / omina et horrendi stricto mucrone furores” („bo i ja wróżbę mam – w swojej prawicy – / przewiduję mieczów zdobytych szal straszny!”).

w. 249 *Nec me lenta iuuant ignavis otia regnis // Nie cieszą mnie grusne rozrywki i władanie leniwe* – por. MART. 12,68,5: „otia me somnusque iuuant” („chcę się wyspać, w kąt rzucić robotę”).

w. 250 *nec vis ulla premit // nic też mnie nie przymusza* – por. VERG.Aen. 12,203: „nec me vis ulla”.

Didici tolerare labores // Nauczyłem się znosić trudy – por. OVMet. 9,289; 15,121; LUCAN. 9,588: „monstrat tolerare vapores, non iubet” („uczył ich, nie zmuszał, żar znosić”).

w. 251 *Sarmaticosque pati Scythico sub frigore Coros // i wichry cierpieć sarmackie mroźnego scytyjskiego klimatu* – por. CLAUD.Paneg.Prob.Oly. 132: „Sarmaticosue pati medio sub frigore Coros”.

sub frigore – por. VAL.FLAC. 7,230.

w. 252-253 *Ite recepturi, praedo quas abstulit, urbes: / aut vestris haec regna ruent stabuntve lacertis // Ruszajcie odzyskać miasta, które zagarnął łupieżca: królestwa te dzięki ramion waszych sile albo upadną, albo też trwać będą* – por. CLAUD.Bell.Gild. 458-460:

Ite recepturi, praedo quem sustulit, axem ereptumque Notum: caput insuperabile rerum aut ruet in vestris aut stabit Roma lacertis.

Idźcie odzyskać krainę, którą odebrał łupieżca, utracone Południe; niezwykczona stolica świata, Rzym, albo runie, albo wesprze się na waszych

ramionach.

vestris ... lacertis – por. OVEpist. 1,47.

w. 254-255 *partito milite terras / invadamus // po wojska podziale, na ... nacierajmy ziemię* – por. SIL.ITAL. 5,380-381: „milite lecto / invadit” (zaatakował wybranym oddziałem).

w. 256 *spes inclita gentis // znamienita rodu nadziejo* – por. SIL.ITAL. 2,342: „spes et fiducia gentis” (pewna nadziejo rodu).

w. 257-258 *ubi primos crastinus ortus / extulerit // gdy dzień jutrzejszy pierwszym wschodem wstanie* – por. VERG.Aen. 4,118-119.

w. 258 *celeris equitum duc praevious alas // poprowadź za sobą lotne kawalerii skrzydła* – por. STAT.Theb. 5,691: „volucres equitum praevertat alas” („[świeża wieść] wyprzedziła szybkich jeźdźców”).

Możliwe, że Gradowski mówi tu o oddziałach husarii, która w czasach Batorego miała charakter jazdy lekkiej i dopiero powoli zaczynała stosować cięższe uzbrojenie. Towarzysze husarscy według własnego uznania mogli używać skrzydeł do odstraszenia przeciwnika. Mocowano je wówczas zwykle przy siodle. Element ten, wbrew dzisiejszym wyobrażeniom, nie był jednak konieczny, co poświadcza m.in. ówczesna ikonografia.

w. 259 *exploraque locos // teren ... spenetruj* – por. SIL.ITAL. 4,90: „explorare locos”.

duvae moenia terrae // obwarowania tej ziemi okrutnej – por. *OV.Met.* 14,82: „nova moenia terrae”; *SIL.ITAL.* 12,425: „moenia terrae”.

w. 260 *Vitepsum // Witebsk* – miasto pierwotnie należące do Księstwa Połockiego, w 1320 r. włączone zostało do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Od roku 1503 stolica województwa. Stąd 5 sierpnia 1580 r. rozpoczął wyprawę Krzysztof Radziwiłł, który 22 października dotarł pod oblężony Psków. Wojska hetmana polnego przebyły wówczas około 1400 km.

w. 261 *Orschaque // Orsza* – miasto nad Dnieprem u ujścia Orszycy. W granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego znalazło się w roku 1520. Pod Orszą w XVI w. stoczono dwie ważne bitwy. W 1514 r. hetman wielki litewski Konstanty Ostrogski pobił Iwana Czeladnina, a straty moskiewskie szacowano na kilkanaście tysięcy poległych. Doprowadziło to do zerwania sojuszu antyjagiellońskiego i zwołania zjazdu wiedeńskiego w 1515 r. Do drugiej bitwy doszło w roku 1564 (częściej określa się ją mianem bitwy pod Czaśnikami bądź bitwy nad Ułą; por. wyżej, obj. do H 43-44).

w. 264 *Livonis ... agris // inflanckiej krainy* – Inflanty to kraina historyczna leżąca nad Dźwiną i Zatoką Ryską. O politycznym wyodrębnieniu tego obszaru zdecydowało istnienie Zakonu Kawalerów Mieczowych, którego posiadłości wyznaczyły granice przyszłych Inflant. W roku 1561 wielki mistrz Zakonu, Gotthard Kettler, poddał ziemie zakonne królowi Zygmuntovi Augustowi i od tej pory Inflanty stały się trzecią częścią Rzeczypospolitej jako wspólne lenno Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Akt ten wywołał jednak roszczenia innych sił, co stało się zarzewiem serii konfliktów zbrojnych, w które angażowały się Rzeczpospolita, Wielkie Księstwo Moskiewskie, Szwecja oraz Dania.

w. 268 *dux magnus // wielki książę* – por. *IUV.* 4,145. Termin ten oznacza tu wielkiego księcia, czyli Iwana IV. Strona polsko-litewska nie uznawała tytułu cara, jakiego Iwan Groźny używał od roku 1547.

w. 269 *aequo sese campo dabit // na równym polu stanie* – por. *VERG.Aen.* 9,56: „non aequo dare se campo” („nie chcieli stanąć / w otwartym polu”).

w. 270-271 *Nam pugnam aut aliquid iam dudum invadere magnum / mens agitat mihi, nec placida contenta quiete est // Dusza ma od dawna przecież zamyśla, by bitwę rozpocząć lub coś przedsięwziąć wielkiego, a miłym nie cieszy się wcale spokojem* – por. *VERG.Aen.* 9,186-187:

aut pugnam, aut aliquid iam dudum invadere magnum

mens agitat mihi, nec placida contenta quietest.

Od dawna serce mnie podżega do walki albo do wielkiego czynu.

a zadowolić się spokojem nie chce.

(przekład Z. Kubiak)

w. 272 *Talia ... effatur // Te [słowa] wyrzekł* – por. VERG. *Aen.* 10,523; VAL. FLAC. 4,740: „*effatur talia*”.

w. 273-274 *Iussis parebimus ultro. / Amplector praecepta lubens // Rozkazom z własnej poddamy się woli. Polecenia przyjmuję ochoczo* – por. CLAUD. *Bell. Gild.* 328-329: „*iussis... parebitur ultro. / Amplector praecepta libens*”.

w. 278 *qua via nulla // gdzie nie ma drogi* – por. OVMet. 11,336.

w. 280 *in pectore motus // zapałów ... w sercu* – por. STAT. *Theb.* 1,125: „*sub pectore motus*”.

w. 281-282 *Superi, quorum sub numine magna / Sarmatia est // Niech bogowie, co w swej mocy wielką mają Sarmację* – por. VERG. *Aen.* 9,247: „*di patrii, quorum semper sub numine Troia est*” („*Naszycy ojców bogi, / których moc czuwa nad Troją niezmienna*”).

w. 284 *Audentes fortuna iuvat! // Szczęście sprzyja odważnym!* – por. VERG. *Aen.* 10,284; OVMet. 10,586: „*Audentes deus ipse iuvat*”.

w. 285 *victo ... hoste // nad wrogiem pobitym* – por. LUCAN. 7,310.

w. 287 *signa sequi // za sztandarami ... podążać* – por. PROP. 3,12,2.

aptare sagittas // strzały przytroczyć – por. VERG. *Aen.* 10,131. Fraza ta może odnosić się do uzbrojenia husarii w czasach Batorego, kiedy to, obok pistoletów, częstym elementem ekwipunku tej jednostki był łuk refleksyjny.

w. 288-289 *portasque animosa per omnes / turba coruscatis effunditur obvia signis // więc tłum wśród topoczących proporców w uniesieniu wylewa się na zewnątrz przez bramy* – por. CLAUD. *Bell. Goth.* 483-484: „*portas secura per omnes / turba salutatis effunditur obvia signis*” (przez wszystkie bramy wylał się bezpieczny tłum, naprzeciw niosącym ocalenie sztandarem).

obvia signis – por. LUCAN. 1,6.

Kolorowe proporce przywiązane do kopii były ważnym elementem uzbrojenia husarii. Ich migotanie podczas szarży służyło zdezorientowaniu przeciwnika.

w. 290-291 *Dux prior immissis, rapido velocior Euro, / fertur equis // Hetman na czele, cugli popuściwszy koniom, mknie naprzód szybciej niż Eurus gwałtowny* – por. CLAUD. *Paneg. Prob. Oly.* 106-107: „*Iam simul emissis rapido velocior Euro / fertur equis*”.

velocior Euro – por. VERG. *Aen.* 8,223; 12,733; SIL. ITAL. 2,173; STAT. *Theb.* 6,521: „*ocior Euro*”.

Euro – uosobienie wiatru wschodniego. Eurus miał gwałtowną naturę i był popędliwy, stąd służył poetom za punkt odniesienia przy opisywaniu dużych prędkości.

w. 291-292 *protinus uno, / quas poscunt omnes votis // prostym, jednostajnym ... wspólną modlitwą pożądanym przez wszystkich* – por. CLAUD. *Paneg. Prob. Oly.* 109-110: „protinus uno, / quem poscunt”; VERG. *Aen.* 11.362: „poscimus omnes”; VAL. FLAC. 3.601: „reposcere votis”.

w. 293 *Euxino contermina Ponto // z Morzem Gościunym graniczy* – por. OV. *Met.* 4.90: „gelido contermina fonti” („rosnąca nad chłodnym strumieniem”).

w. 294 *Scythiam dixere priores // Scytią zwana przez przodków* – por. OV. *Pont.* 3.2.45: „Est locus in Scythia – Tauros dixere priores” (w Scytii jest miejsce, które przodkowie nazwali Taurydą).

w. 296 *longe porrecta // rozciągnięta* – por. STAT. *Silv.* 3.3.102.

w. 297 *Maenaliū // menalijskim* – przymiotnik ten dotyczy właściwie peloponeskiej krainy Arkadii (zwanej tak od góry Majnalos, gdzie znajdowały się ulubione pastwiska bożka Pana), jednak często jest także epitetem Kallisto, córki Lykaona, króla tej krainy. Kallisto była ulubienicą Artemidy, ale za romans z Zeusem została zamieniona w niedźwiedzicę i przeniesiona na sklepienie niebieskie, gdzie stała się gwiazdozbiorem Wielkiej Niedźwiedzicy, a słowo zaczęło oznaczać także Północ; por. np. OV. *Fast.* 3.192.

assiduis tellus exusta pruinis // ziemia nieustannym wytrawiona mrozem – por. SIL. ITAL. 1.257: „flammiferis tellus radiis cum exusta dehiscit” (gdy popękała wypalona ognistymi promieniami ziemia).

w. 298 *frugibus infelix, nam vix mansuescit arando // niepłodna, bo po zaoraniu lagodnieje z trudem* – por. VERG. *Georg.* 2.239: „frugibus infelix ea, nec mansuescit arando” („zbóż nie lubi i orka jej nie ulagodzi”).

w. 299 *mensibus anni // miesiącach* – por. VERG. *Georg.* 1.64.

w. 300 *nec genus hic Baccho, nec sunt sua nomina pomis // żadnych tu wina gatunków ni imion owoce nie mają* – por. VERG. *Georg.* 2.240: „nec Baccho genus aut pomis sua nomina servat” („jabłka odziera z chwaly oraz wina szkodzi”).

Baccho – Bakchus to inne imię Dionizosa, zdaniem wielu badaczy lidyjskiego pochodzenia, używane szczególnie w poezji oraz misteryjnych i orgiastycznych formach kultu tego boga. Bóg wegetacji i wina był synem Zeusa i śmiertelnej kobiety, Semele. W poezji często jego imię określa

metonimicznie wino bądź winorośl i w takim też znaczeniu posłużył się nim również Gradowski (por. niżej, II 306: *Ceres* – ‘chleb’).

w. 301 *sed liquidi gregibus fontes et gramina campi // lecz [za to] dla stad przejrzyste strumienie i trawy na łąkach* – por. VERG. *Georg.* 2.200: „non liquidi gregibus fontes, non gramina deerunt” („zdroje czyste i trawę trzody znajdą wszędzie”).

gramina campi – por. HOR. *Carm.* 4.1.39: „per gramina Martii / campi” („przez murawy na Marsowym / polu”); 4.7.1: „redeunt iam gramina campis” („i wraca już trawa na pola”).

w. 304 *Gens fera // Lud dziki* – por. OV. *Trist.* 3.10.5: „fera gens”.

w. 306 *Ceres // za chleb* – rzymska bogini plonów i urodzaju, utożsamiana z grecką Demeter. Tutaj metonimicznie oznacza jeden z podstawowych pokarmów – chleb (por. wyżej, II 300: *Bacchus* – ‘wino’).

w. 307 *Hostis equo pollens longeque volante sagitta // Przeciwnik potężny; gdy walczy konno i strzałę wypuszcza z daleka* – OV. *Trist.* 3.10.55.

w. 308 *et studiis asper belli // srogi w wojennej pasji* – por. VERG. *Aen.* 1.14: „studiisque asperrima belli” („zażarcie żądna wojny”); por. także niżej, II 648.

w. 308-309 *semperque recentes / convectorum iuvat praedas et vivere raptum // świeże łupy; zawsze lubi gromadzić i chętnie żyje z rabunku* – por. VERG. *Aen.* 7.7+8-7+9; 9.612-613: „semperque recentis / comportare iuvat praedas et vivere raptum”.

w. 310 *Longa referre mora est // Długo by opowiadać* – por. OV. *Met.* 13.205; *Fast.* 1.492.

w. 310-311 *quantas impune per agros / Livonum ediderit strages // jakiego to spustoszenia bezkarnie dokonał w Inflantach* – por. VERG. *Aen.* 9.526-527: „quas ibi tum ferro strages, quae funera Turnus / ediderit” („jaką żelazem tam rzeź sprawił Turnus”); 9.784-785: „tantas strages impune per urbem / ediderit” („bezkarnie / ma szerzyć takie spustoszenie w mieście”); LIV. 30.42.6: „impune in agros eorum”.

w. 311-312 *quot moenia planctu / implevit // ileż twierdz płaczem napelnił* – por. STAT. *Theb.* 11.361-362: „magno prius omnia planctu / implet” („najpierw więc wszystko wielkim napelniła / jękiem”).

w. 313 *quot caesos tristi dimiserit Orco // iluż zabitych do Orku smutnego odesłał* – por. VERG. *Aen.* 9.527: „quem quisque virum demiserit Orco” („i kogo każdy z wojujących mężów / zepchnął do Orku”); 9.785: „primos tot miserit Orco”.

w. 314 *dux Radivilo inclitus armis* // Radziwiłł, wódz w [tylu] bojach wstawiony – por. VERG. *Aen.* 6.479: „hic inclutus armis” („rozgłośny orężem”).

w. 315 *iam patriis gaudens depellere finibus hostem* // już cieszył się na wygnanie wroga z granic ojczyzny – por. SIL. *ITAL.* 13.95: „sum-moto patriis a finibus hoste” (wyгнаwszy wroga z ojczyzny).

w. 317 *nemus ilice densum* // w gęsty las dębowy – por. OV. *Fast.* 6.9: „nemus arboribus densum”.

w. 318-319 *magnanimos delecta pube maniplos / disponit* // dzielne formuje oddziały z wybornej złożone młodzieży – por. CLAUD. *Bell. Gild.* 429-430: „praecipuos electa pube maniplos / disponit” (sformował najlepsze oddziały złożone z wybornej młodzieży).

w. 320 *qui vestigia lustrant* // śladów szukać uważnie – por. VERG. *Aen.* 11.763: „vestigia lustrat” („przemierza jej tropy”).

w. 321 *Hic silvae occurrunt* // Tutaj ukazują się lasy – por. LUCAN. 3.363: „occurrunt silvae”.

adituque carentia tesqua // i pustkowiec bez dojścia – por. OV. *Met.* 3.226: „adituque carentia saxa”.

w. 322 *occiduaeque obstant nebulosa cubilia noctis* // a na przeszkodzie staje chmurne tożę z zachodu nadchodzącej nocy – por. STAT. *Theb.* 10.84: „Stat super occiduae nebulosa cubilia noctis” („a stoi powyżej mglistych przybytków nocy na zachodzie”).

w. 323 *Dunas ... pulcherrimus* // Dźwina przepiękna – autor zła-mał zasadę określającą rodzaj gramatyczny rzek jako żeński; por. także H 452-453. Dźwina miała swoje źródła na wyżynie Wałdaj, a uchodziła do Bałtyku w Zatoce Ryskiej. W roku 1577 stała się naturalną granicą ekspansji moskiewskiej, na którą odpowiedź stanowiły kolejno kampanie połocka, wielkołucka i pskowska. Krzysztof Radziwiłł najpierw przemieszczał się wzdłuż rzeki, po czym przekroczył ją, według daty marginalium wydania Daniela z Łęczycy (podstawy naszej edycji), 6 sierpnia 1580 r.

w. 326 *totas peditum traducere turmas* // wszystkie piesze ... przeprować oddziały – por. LUCAN. 9.400: „peditum praecedere turmas” („na czele pieszych”).

w. 327 *Invia virtuti nulla est via!* // Dla cnoty bezdrożem żadna nie jest droga! – por. OV. *Met.* 14.113.

w. 328 *quaque est difficilis, qua nulla est semita* // gdzie ścieżka najbardziej jest niedostępna, gdzie jej wcale nie ma – por. OV. *Met.* 3.327:

„quaque est difficilis, quaque est via nulla” („przez drogi trudne do przebycia lub tam, gdzie nie ma w ogóle drogi”).

w. 330 *octo cum milibus // z tysiącami ośmioma* – wydaje się, że oddział Krzysztofa Radziwiłła był mniej liczny. Na późniejszym etapie wyprawy, po połączeniu z jednostkami dowodzonymi przez Filona Kmitę i Michała Haraburdę, zagon liczył około 6000 jazdy.

w. 333 *patiens ubi vomeris ora // gdzie ziemia znosi lemiesz* – por. VERG. *Georg.* 2,223: „patientem vomeris”.

w. 334 *terra ferax // gleba ... żyzna* – por. OVMet. 1,314; Am. 2,16,7.

w. 335 *totos impleri milite campos // pola wszystkie wojskiem się zapelniają* – por. VERG. *Aen.* 3,400: „obsedit milite campos” („wojskiem / obsadził pola”); SIL.ITAL. 1,125: „Aetolos late consterni milite campos cerno” (widzę pola etolskie w całości pokryte wojskiem).

w. 338nn. – poeta rozpoczyna opis pierwszych działań zaczepnych, do jakich przystąpił Krzysztof Radziwiłł. Polegały one głównie na paleniu wsi i gospodarstw, nie doszło natomiast do żadnego poważniejszego starcia, co może sugerować treść *Hodoeporiconu*. Opis początku wyprawy Pioruna w *Jeździe do Moskwy* wygląda następująco (KOCHANOWSKI, *Jezda*, w. 207-212):

[...] już twoje namioty

Za Dźwiną widać i twe niezwalzone roty.

Tam, mijając głębokie jezioro Łukoje,

Przez które ma pośrodkiem Dźwina ścieżki swoje.

Puścilesz lud w zagony, a wnet dymy wstały

Gęste ku niebu, a wsi budowne gorzały.

w. 339 *campos densa cinxere corona // pola gęstym wieńcem otoczył* – por. VERG. *Aen.* 10,122: „rara muros cinxere corona” („nieszczelnym wieńcem opasują obóz”); LUCR. 2,606; LUCAN. 1,321; STAT. *Theb.* 2,227: „cinxere corona”.

w. 342 *missis ... praeconib[us] // postów wystawszy* – por. wyżej, obj. do H 51.

w. 343 *sub imperium Lituanæ gentis ituros // pod władzę oddać się Litwinów* – poeta wyraźnie odróżnia Litwinów od innych nacji. Warto zaznaczyć, że Litwinami właśnie są żołnierze, którymi dowodzi Radziwiłł, a także on sam. To akcentowanie narodowości może wynikać z faktu, iż poemat Gradowskiego miał charakter okolicznościowy i służył politycznym oraz propagandowym celom rodu Radziwiłłów, którym zależało na zachowaniu odrębności Wielkiego Księstwa Litewskiego od Korony.

w. 3+4 *pacto de foedere* // *dzięki zawarciu układu* – por. LUCR. 5.14+3: „pacto foedere”.

w. 3+6 *atque usum belli ... poenamque remittit* // *rezygnuje ... z wojennego zwycięstwa i kary* – por. LUCAN. 4.36+: „atque usus belli poenamque remittit”.

w. 3+7 *Tela tene, tu, miles!* – *ait* // *Wstrzymaj broń, żołnierzu!* – *powiada* – por. LUCAN. 4.273: „Tela tene iam, miles – ait”.

Fas parcere victis // *godzi się pokonanych oszczędzić* – por. SIL.ITAL. 14.673: „sic parcere victis”.

w. 350 *nilhil cunctatus* // *bez zwłoki najmniejszej* – por. SEN. *Epist.* 1.76; CURT. 5.6.

w. 351 *dammine quid* // *szkody jakiejś* – por. PLAUT. *Asin.* 182: „quid damni”.

mora longior // *dluższa mitręga* – por. IUV. 2.167.

w. 352 *reliquum ... agmen* // *resztę oddziału* – por. CURT. 5.13.

w. 353 *obicitur nigro deformis gramine campus* // *ukazuje się pole czarną oszpecone trawą* – por. STAT. *Theb.* 10.5: „panditur immenso deformis sanguine campus” („opróżnia się plac boju krwią niezmierną zalany”).

w. 354 *nemus dumis atque arbore densum* // *las dębowy od drzew i zarośli gęsty* – por. OV. *Fast.* 6.9: „nemus arboribus densum”.

w. 356 *Nec frondibus altis* // *Wśród długich gałęzi* – por. OV. *Met.* 10.91: „non frondibus... altis”.

w. 357 *ducebat semita* // *ścieżka ... wiodła* – por. SIL.ITAL. 15.102: „perducit semita”.

w. 362-363 *Sudor ibi per membra calet creberque recurrit / halitus et* // *Pot lśnić tam na ciele i oddech szybszy raz po raz powraca* – por. CLAUD. *Paneg. Prob. Oly.* 124-125: „sudor adhuc per membra calet creberque recurrit / halitus et”.

w. 363 *nulli mens occubat aegra labori* // *duch, choć utrudzony; nie poddaje się żadnemu trudowi* – por. OV. *Trist.* 4.3.21: „incubuit iusto mens aegra dolori” (znużony duch na zasłużone cierpienie przystaje).

w. 364 *fessa manus* // *zmęczone ramię* – por. STAT. *Theb.* 7.634.

w. 366 *Fit via* // *droga powstaje* – por. VERG. *Aen.* 2.494.

w. 368-369 *Maius opus, quam cum duras perrumperet Alpes / effuso solvens montem dux Poenus aceto* // *Większe to dokonanie, niż gdy wódz punicki, octem krusząc skałę, niewzruszone przelamywał Alpy* – Gradowski w tym fragmencie nawiązuje do przekazanego przez Liwiusza

epizodu z przeprawy Hannibala przez Alpy, kiedy to kartagiński wódz musiał torować sobie drogę, rozsadzając skały; por. LIV. 21,37:

Ponieważ skałę trzeba było rozsadzić, zrąbali w pobliżu ogromne drzewa, ociosali je i wzniesli olbrzymiej wielkości stos drewna; gdy zerwał się gwałtowny wiatr ułatwiający rozniecenie ognia, stos podpalili, na rozżarzoną skałę wylali ocet i spowodowali rozkruszenie się jej.

(przekład W. Strzelecki)

Do tego wydarzenia z wyprawy Krzysztofa Radziwiłła nawiązuje także Andrzej Rymsza; por. RYMSZA, *Akroama*, w. 867-872):

Niedzwieżoje Bołoto Moskwá ją nazywa,
Tám nie postála końska nogá jako żywa.
Ani Annibal, Alpes gory gdy przebywał,
Takiej wielkiej trudności nigdy nie záżywał.
Ani Kserkses, gdy Aton gory octem użył,
Małą pracą tám podjął, nakładem tám plużył.

Maius opus, quam – por. *OV.Met.* 15,751; *Ars* 3,370; *VERG.Aen.* 7,45: „*maius opus*”.

solvens montem – por. *SEN.Agam.* 555: „*solvitque montem*”.

dux Poenus – por. *OV.Ib.* 389.

w. 370 *Xerxes* // *Kserkses* – król Persów (+485-+465 p.n.e.) z dynastii Achemenidów, syn Dariusza Wielkiego. W roku +480 na czele wielkiej armii wyruszył na podbój Grecji. Działania te ostatecznie zakończyły się niepowodzeniem po klęskach pod Salaminą (+480) i Platejami (+479). Z wyprawą Kserksesa wiąże się kilka anegdot, przytaczanych później przez historyków i poetów, wśród nich historia o przekopaniu kanału na przyładku Athos (o czym pisze Rymsza) oraz wspomniana przez Gradowskiego budowa mostów na Hellesponcie, czego władca dokonał w ten sposób, że połączył okręty burtami i zabudował pokłady pomostem.

w. 372 *Cmitam ... Filonem* // *Filona Kmity* – Filon Kmita (ok. 1530-1587), wojewoda smoleński, starosta orszański, rotmistrz i sławny zagończyk. Brał udział w wyprawach wojennych Stefana Batorego, a po zdobyciu Wielkich Łuków został mianowany komendantem tej twierdzy. Przeprowadził także zagon na Nowogród Wielki i zdobył Starą Ruszę. Wyprawił się w głąb Państwa Moskiewskiego w tym samym czasie co Krzysztof Radziwiłł, by następnie połączyć z nim siły i wspólnie uderzyć na Rzew. Jego osoba pojawia się również w *Jeździe do Moskwy* oraz *ΔΕΚΕΤΗΡΟΣ ΑΚΡΟΑΜΑ*.

w. 373 *Herburdumque // i Haraburdy* – Michał Haraburda (?-1586), kasztelan miński, starosta świslocki, pisarz wielki litewski oraz dyplomata. W czasie zagonu Radziwiłła był członkiem oddziału Filona Kmity, a potem brał udział w negocjacjach prowadzonych w Jamie Zapolskim (styczeń 1582). Brał udział w wielu misjach dyplomatycznych i odniósł na tym polu liczne sukcesy, m.in. w roku 1571 udało mu się przekonać Iwana IV, by nie atakował Rzeczypospolitej. Po śmierci Zygmunta Augusta negocjował także z władcą moskiewskim możliwość jego wstąpienia na tron polski. Pojawia się w utworach związanych z cyklem inflanckim oraz m.in. w jednym z *Apostegmatów* Jana Kochanowskiego: [*Haraburda z Wojną*].

w. 374 *carcere clausus // zamknięty ... w ... więzieniu* – por. VAL.FLAC. 1,602.

w. 375 *convenere animis opibusque parati // w gotowości i dusze mający; i ekwipunek* – por. VERG.Aen. 2,799.

w. 376-377 *Mavortia ... / pectora // serca marsowe* – por. STAT.Theb. 5,282-283; SIL.ITAL. 15,4.

w. 383 *Scytharum // scytyjskich* – poeta mówi tutaj o Moskalach; por. wyżej, obj. do H 177.

w. 384 *diversi explorent // w rozproszeniu ... wyszukiwały* – por. VERG.Aen. 7,150: „diversi explorant” („w różne się rozchodzą / strony”).

iunctis viribus // po sił potężeniu – por. PETRON. 8,4,6.

w. 386 *rebus agendis // podjąć należy działania* – por. HOR.Ars 82; OV.Fast. 1,167; IUV. 14,72.

w. 388-389 *flamma ferroque Ruthenos / invadat // ogniem i mieczem natrze na Rusinów* – por. SIL.ITAL. 6,702: „flamma ferroque ruentem” ([Sagunt] padający od ognia i miecza).

w. 391-425 – rozpoczyna się opis potyczki nad Szelonią, gdzie Radziwiłł rozbił znaczne siły moskiewskie. Doszło do niej prawdopodobnie ok. 20 sierpnia. Starcie to było jednym z największych podczas opisywanego przez poetę zagonu. Po bitwie wojska hetmana skierowały się do Zubcowa nad Wołgą.

w. 391-392 *Boratinscus ... // Nosdrovato // Boratyński ... Nosdrovaty* – wodzowie moskiewscy (ich imion nie znamy), z którymi starli się Radziwiłł i Kmity. Pojawiają się także u Rymszy, który mówi o przygotowywanych przez nich zasadzkach i o ich śmierci; pisze ponadto (RYM-SZA. *Akroama*, w. 907-910):

Ci nad panem Filonem wszystko sie wieszali,
Jakoby nań uderzyć z pilnością czyhali.
Boratynski nąd tymi, drugi Nozdrowaty
Byli przelożonemi, nad kátami katy.

w. 395 *ter mille viros // trzem mężów tysiącom* – por. SIL.ITAL. 8,613.
contra ire // przeciw ... wyruszyć – por. STAT.Theb. 9,16.

w. 398 *nocte sub obscura // mroczną ostonięty nocą* – por. AP-PEND.VERG.Eleg.Mec. 1,29.

w. 400-401 *sociosque precatur: / „Nunc, o lecta manus, validis in-state lacertis // do towarzyszy zwraca się ... „Teraz, wyborna drużyno, mocnym atakujcie ramieniem* – por. VERG.Aen. 10,293-294: „*sociosque precatur / «nunc, o lecta manus, validis incumbite remis»*” („i tak prosi druhów: / «Teraz, zastępie wybrany, mocnymi / przyjcie wiosłami»”).

w. 405 *Haec ait et // To powiedziawszy* – por. VERG.Aen. 1,297; 4,630; 10,285. 379. 444; Georg. 4,415; LUCAN. 1,695; STAT.Theb. 2,704; SIL.ITAL. 10,91. 524; 13,276; 17,544.

supera aspectans convexa profatur // rzecze, ku górnemu spoglądając sklepieniu – por. VERG.Aen. 10,251.

w. 406 *Tu mihi, tu, Bellona, fave // Ty mi, o ty, sprzyjaj, Bellono* – por. MART. 8,1,4: „tu, mihi, tu, Pallas”; OVAm. 2,10,1: „tu, mihi, tu”.

Bellona – staroitalska bogini wojny, często identyfikowana z grecką Enyo. Była uznawana za siostrę bądź małżonkę Marsa.

Mavors // Marsie – starołacińska wersja imienia Marsa, rzymskiego boga wojny, utożsamianego z greckim Aresem. Obok Jowisza i Kwiryna był jednym z głównych bóstw mitologii rzymskiej. Wersję *Mavors* często spotykamy w poezji epickiej, szczególnie u Stacjusza.

w. 407 *tu mihi sis pugnae princeps, tu rite secundes // ty w walce mi bądź przewodnikiem, ty wspieraj szczęśliwie* – por. VERG.Aen. 10,254: „tu mihi nunc pugnae princeps, tu rite propinques” („[Eneas modli się do Matki Bogów] ty mi bądź teraz przewodniczką w bitwie, / wypełnić wróżbę racz”).

w. 409 *celeri ... impete // błyskawicznym natarciem* – por. LUCR. 6,334.

w. 410 *clamor sonitusque // Krzyki i łoskot* – por. LUCR. 2,327: „sonitus clamorque”.

w. 411 *Pereunt nullo discrimine Moschi // Padają Moskale pokotem* – por. LUCAN. 3,119: „pereunt discrimine nullo”; VERG.Aen. 1,574; 10,108; 12,498. 770: „nullo discrimine”; OV.Trist. 5,10,29 oraz SIL.ITAL. 14,546: „discrimine nullo”; por. także niżej, H 574.

w. +13 *cadit ense // pada od miecza* – por. *OV.Fast.* 4.55: „ense cadit”.

w. +15-516 *magno misceri murmure caelum / emissamque hiemem // zewsząd po niebie głuchy pomruk się szerzy i zaczyna się nawałnica* – por. *VERG.Aen.* 1.124-125: „magno misceri murmure pontum / emissamque hiemem” („morze w rozległym loskocie / rozkolysane, rozpętane wichry / i rozburzony u dna spokój wody”); 4.160-161: „magno misceri murmure caelum / incipit” („niebo zaczyna się mroczyć / i huczeć”).

w. +18-+19 *omnis et agricola e campis omnisque viator / diffugit et tutum petit a caeli imbris antrum // każdy rolnik i podróżnik każdy z otwartej unyka przestrzeni i grotę szuka bezpiecznej od deszczów, co z nieba się leją* – por. *VERG.Aen.* 10.804-805: „omnis campis diffugit arator / omnis et agricola, et tuta latet arce viator” („każdy oracz, każdy / rolnik ucieka z niw, każdy wędrowiec”).

w. +20 *Moschorii trepida formidine ducti // Moskale, których strach dęgoczący ... wywiódł* – por. *VERG.Aen.* 9.756: „diffugiunt versi trepida formidine Troes” („już uciekają w popłochu Trojanie / we wszystkie strony”).

w. +21 *patrias ... ad arces // do twierdz macierzystych* – por. *OV.Met.* 8.54; *SIL.II.IAL.* 2.390; oraz niżej, II 584, 608.

w. +23 *crudelem animam // duszę okrutną* – por. *OV.Fast.* 5.469.

w. +24 *optatam pedibus petit ipse salutem // na nogach do upragnionego zmierzał ocalenia* – por. *OV.Met.* 1.534: „pedibus petit, ille salutem”; 6.477: „petit ipsa salutem”.

w. +26 *Postquam clara dies // Skoro tylko ... dzień jasny* – por. *LUCAN.* 7.787.

primo surgebat Eoo // z pierwszym ... podniósł się brzaskiem – por. II 231 i obj.

w. +29 *currusque virosque // i wozy; i mężów* – por. *SIL.II.IAL.* 12.275.

w. +30 *niveae ... Lunae // do śnieżnobiałej Luni* – por. *OV.Met.* 14.367. Modlitwa do Luni jest motywem zaczerpniętym z *Eneidy*, gdzie do podobnej sceny dochodzi w związku z nocną wyprawą dwóch przyjaciół: Nisusa i Euryjalusa: słowa modlitwy wypowiada Nisus (*VERG.Aen.* 9.402-409):

Ocius adducto torquet hastile lacerto

suspiciens altam Lunam et sic voce precatur:

„Tu, dea, tu praesens, nostro succurre labori,

astrorum decus et nemorum Latonia custos,

Si qua tuis unquam pro me pater Hyrtacus aris

Śpiesznie od ciosu

rozmachnął włócznię w rękę, a do Luni

tak się, wpatrzony w jej wyżynę, modli:

„Ty naszym trudom teraz, o bogini,

dopomóż, córko Latony, gwiazd chwalo,

strażniczko gajów! Jeśli kiedykolwiek

na twe ołtarze ojciec mój Hyrtakus

dona tulit, si qua ipse meis venatibus auxi

suspendive tholo aut sacra ad fastigia fixi.

hunc sine me turbare globum et rege tela per auras”.

za mnie ofiary składał i sam jeśli
uczciłem ciebie darami z mych łowów,
wota wieszając pod twoją kopułą
lub do świętego dachu przytwierdzając,
daj mi tę cizbę pogrążyć w zamęcie,
a kieruj moją włócznią skroś przestworza!”,
(przekład Z. Kubiak)

w. 431 *et excelso sic farier incipit ore // i w uniesieniu tak mówić poczyna* – por. VERG *Aen.* 12.692: „et magno simul incipit ore” („i głośno przemawia”); SIL.ITAL. 1.633: „maesto... sic incipit ore” (rozpoczął w ten sposób smutną opowieść).

w. 432-439 – por. LOTICHIUS, *Eleg.* 5.1. 3. 13. 23. 67-68. 111: „Dum brumale riget glaciali frigore caelum / ... / Nec mihi nota via est, nec praebent sidera lucem. / ... / Forte pudet rosei maculas ostendere vultus. / ... / Nulla pedum video vestigia, nulla rotarum / ... / tu, veneranda poli regina, sequentibus astris / conspicuos rutilo ducis in axe choros. / ... / Diva potens nemorum debellatrixque ferarum”.

(w. 432) *glaciali frigore // od mrozu lodowatego* – por. OVMet. 9.582.

(w. 437) *ostendere vultus // pokazać ... na twarzy* – por. OVMet. 3.112; 11.644; IUV. 8.2; STAT.Theb. 10.452.

(w. 439) *Diva potens nemorum // Boska lasów władczyni* – por. STAT.Theb. 4.746; 6.633. Gradowski, określając Lunę mianem „władczyni lasów”, odnosi się do kultu Diany, która często była utożsamiana z Księżycem, tak jak jej brat Febus Apollo ze Słońcem. Diana patronowała także łowom, płodności i dzikiej przyrodzie.

w. 440 *te duce // gdy ty ... dowodzisz* – por. VERG *Ecl.* 4.13; HOR *Carm.* 1.2.52; *Epist.* 1.18.62; PROP. 3.9.47; OVPont. 2.10.21; SIL.ITAL. 4.428; MART. 11.5.9.

w. 442 *Diva, fave // Boska, sprzyjaj* – por. SEN *Phaedr.* 81.

w. 443 *ne mihi Moschoviae noceant contagia terrae // by dotyk ziemi moskiewskiej krzywdy mi nie wyrzucił* – por. STAT *Ach.* 1.227: „ne nudaе noceant contagia terrae” (by nie zaszkoziła [delfinom] naga ziemia).

w. 444 *obscurae ... noctes // noce mroczne* – por. LUCAN. 1.526.

w. 445 *recollectis ... viribus // siły zebrawszy* – por. SEN *Nat. qu aest.* 3.15.7: „viribus recollectis”.

w. 446 *victor ovans // triumfalny zwycięzca* – por. VERG *Aen.* 5.331; SIL.ITAL. 11.259; por. także wyżej, H 56 i obj.

spoliisque ... opimis // z łupów bogatych – *spolia opima* to zbroja i oręż zdobyte w bezpośrednim pojedynku z wodzem nieprzyjaciół, później ogólnie: zdobyte w bezpośrednim starciu łupy.

w. 447 *pondera belli* // wojny ciężar – por. *STAT.Theb.* 4,196.

w. 448 *dignus, cui rerum commendarentur habenae* // godny ... by mu spraw kierowanie powierzyć – por. *SIL.ITAL.* 1,144: „rerum Hasdrubali traduntur habenae”; 10,282: „rerum Fabio tradantur habenae”.

w. 450 *Terra ferax ... Cereris* // Ziemia ... żyzna ... Cerery – por. *OVAm.* 2,16,7.

w. 452 *Resoviam* // Rzewem – Rzew, zaatakowane przez Krzysztofa Radziwiłła miasto nad Wołgą w dzisiejszym obwodzie twerskim. Gradowski popełnia jednak błąd, lokalizując je nad Oką (w. 453).

w. 452-453 *Celeberrimus ... / Occa* // Oka przestawna – autor złamał zasadę określającą rodzaj gramatyczny rzek jako żeński; por. także H 323.

w. 455 *improvisus adest* // zjawia się niespodziewanie – por. *VERG. Aen.* 9,49; *STAT.Theb.* 3,347.

w. 457 *Tum vero facibus pubes accingitur atris* // Wtedy i młodzież zbroi się w śmierć niosące pochodnie – por. *VERG. Aen.* 9,74.

w. 458-459 *piceum fert umida lumen / taeda et commixtam Vulcanus ad astra favillam* // nawilgłe łuczycwo światło niesie smoliste, a Wulkan iskrę z blaskiem gwiazd zmieszana – por. *VERG. Aen.* 9,75-76: „piceum fert fumida lumen / taeda et commixtam Vulcanus ad astra favillam” („Jarzą się dymiące szczapy / smolnym płomieniem. Popiołu i sadzy / sklebianą chmurą Wulkan w gwiazdy bije”).

Vulcanus – rzymski bóg ognia i kowalstwa. Wierzono, że jego siedziba znajduje się w Etnie, gdzie bóg wykuwa oręż dla bogów i pioruny dla Jowisza. Utożsamiany był z greckim Hefajstosem.

w. 460 *Aetnam* // Etna – czynny do dziś wulkan na wschodnim wybrzeżu Sycylii, a także najwyższa tego typu formacja geologiczna w Europie. Etna dymiała i zionęła ogniem, bo w jej wnętrzu pracował boski kowal Wulkan.

w. 461 *immanem ruptis flammam expirare caminis* // gdy z pękniętych szczelin ogniem zionie potężnym – por. *VERG. Aen.* 3,580: „impositam ruptis flammam expirare caminis” („z rozwartych pieców ogniem zieje”); *SIL.ITAL.* 3,703: „flammam expirare”.

w. 462 *caelum ... subtexere fumo* // niebo ... dymem zakrywa – por. *VERG. Aen.* 3,582.

w. 463 *certamina Martis // marsowej ... potyczki* – por. *OVMet.* 8,20; *SIL.ITAL.* 9,136; 15,440. 823; 16,203; por. także H 628 i obj. oraz 712 i obj.

w. 464 *succedunt animasque in aperta pericula mittunt // przystępując ... i na jawne naraża się niebezpieczeństwo* – por. *VERG.Aen.* 9,663.

w. 465 *femineis ululant ... querelis // odbijają echem kobiece zawodzenia* – por. *STAT.Theb.* 10,567: „femineis... ululata querelis”.

w. 467-468 *Matres tela viris animumque irasque ministrant / hortanturque unaque ruunt // Matki oręza, ducha i zawziętości nie skąpią, zachęcają [swych] mężów i z nimi wraz atakują* – por. *STAT.Theb.* 10,571-572: „ipsae tela viris, ipsae iram animosque ministrant / hortanturque unaque ruunt”.

w. 469 *exorta dies // dzień, który wstaje* – por. *SIL.ITAL.* 6,98.

w. 470-471 *patuere furores / nocturni // ujawniły się nocne ... szaleństwa* – por. *STAT.Theb.* 5,298-299.

w. 472 *animis audacibus // śmiałym ... duchem* – por. *VERG.Aen.* 7,475.

w. 473 *funera gentis // ludu ... pochówków* – por. *OVMet.* 15,646; *LUCAN.* 2,84.

w. 476 *rapite arma // chwytajcie za broń* – por. *STAT.Theb.* 10,196; *SIL.ITAL.* 4,98.

w. 477 *Talia dicta dabat // Takimi słowy przemawiał* – por. *VERG.Aen.* 5,852; 9,431; *VAL.FLAC.* 4,222.

stimulosque in pectore vertit // i serca zachętą poruszał – por. *VERG.Aen.* 6,101; 9,718: „stimulos sub pectore vertit” („w serce dźga ościeniem”); *OVMet.* 1,726-727: „stimulosque in pectore caecos / condidit” („serce jej ślepyimi razami popędza”).

w. 479-481 *raptores si quando lupi, quos improba ventris, / nil non ausa, fero rabies exegit hiatu, / in stabula alta ruunt // niż kiedy w mroku nocy wilki żądne grabieży, które głód, co na wszystko się waży, nie do zaspokojenia, gwałtownym przeszywa pragnieniem, na przestronne napadają koszary* – por. *VERG.Aen.* 2,355-357: „lupi ceu / raptores atra in nebula, quos improba ventris / exegit caecos rabies” („I niby wilki, które głód przemożny / w czarną mgłę wyгнаł ślepe”); *STAT.Theb.* 10,44-45: „Nil non ausa fames longo tenuavit hiatu. / Iam stabula ipsa premunt” („kiedy je [tj. wilki] głód na wszystko się ważący / [wszędzie na polach] długim wychudzi łaknieniem, / już na same obory nastają”).

w. 481 *ab orilib[us] agnos // od owiec ... jagniątka* – por. SHLITAI. 15.708: „ovilibus agnos”.

w. 482 *acuunt in postibus iras // u wejścia wściekłość pomnażają* – por. VERG *Aen.* 9.464: „variisque acuunt rumoribus iras” („wściekłość w nich rozjątrzał / rozmaitymi pogłoskami”); 12.590: „acuunt stridoribus iras” („gniew głośnym brzękiem jątrząc”).

w. 487 *e robore duro // z mocnych pali* – por. VERG *Aen.* 11.893: „ac robore duro” („twardą / dębina”).

w. 489 *divite cultu // z bogactwa upraw* – por. APPEND. VERG. *Cul.* 95; OX. *Met.* 5.49.

w. 490 *ubere glebae // płodności gleby* – por. SEN. *Oed.* 156.

w. 491 *Urdomiam // Urdomą* – Urdoma, osiedle położone nad rzeką Wyczegdą, gdzie doszło do jednego ze starć podczas zagonu Radziwiłła. Opis murów Urdomy ma charakter werystyczny i jest bardzo bliski rzeczywistości. Większość fortów na terenie Wielkiego Księstwa Moskiewskiego miała mury drewniane, umocnione ziemnymi nasypami, które często zatrzymywały w sobie pociski armatnie. Ten typ fortyfikacji okazał się szczególnie kłopotliwy dla wojsk polsko-litewskich podczas oblężenia Wielkich Łuków, kiedy przeciwnikowi dodatkowo pomagała deszczowa pogoda.

Ani Kochanowski, ani Rymusza nie dają tak szerokiego opisu walk pod Urdomą. Kochanowski (*Jezda*, w. 272) ogranicza się do informacji, że Radziwiłł był w tym miejscu, a Rymusza (*Akroama*, w. 1073-1080) poświęca wydarzeniu zaledwie kilka wersów, skupiając się na Rżowie.

w. 492-493 *quem Rossicus albis / portat equus, bicolor, maculis // niósł go koń rusiński, srokaty; w łaty białe* – por. VERG *Aen.* 5.566-567: „quem Thracius albis / portat equus, bicolor, maculis” („Tracki, w białe plamy rumak / niesie go”).

Opis konia Radziwiłła pojawia się także u Rymszy, gdzie poeta rezygnuje w tym miejscu z języka polskiego, w jakim napisany został cały utwór, i przechodzi na łacinę; por. RYMUSZA, *Akroama*, w. 1409-1413:

Sam Pan Hetman po wszystkich przejeżdza sie huffech
Nadobnie rozpráwując, wojsko brnie po trupiech,
Piękna zbroja na onym a *Thracius Albis*
Portat equus bicolor maculis vestigia primi
Alba pedis, frontemque ostentans arduus album.

w. 497 *It clamor totis per propugnacula muris // Krzyk poprzez przedpola po wszystkich niesie się murach* – por. VERG *Aen.* 9.664.

w. 498 *praeconis voce moneri // głosem posta ... napomnieć* – por. VERG *Aen.* 5,245: „praeconis voce”; 3,461 oraz IUV. 6,530: „voce moneri”.

w. 499 *Lithaviae princeps // litewski książę* – Radziwiłłowie nosili tytuł książąt Świętego Cesarstwa Rzymskiego, nadany im przez cesarza Ferdynarda I Habsburga w roku 1547. W Rzeczypospolitej został on potwierdzony podczas unii lubelskiej (1569). W wersji łacińskiej tytuł ten zwykle przybiera formę *dux*, w tym miejscu słowo *princeps* rozumiane może być więc po prostu jako ‘wódz, przywódca’. Por. także H 272, 317, 330, 345, 503.

ut ne sanguine certent // krwi w walce niechaj nie przelewają – por. VERG *Aen.* 12,765: „et sanguine certant”.

w. 500 *sed veniam pacemque orent // lecz błagają o łaskę i pokój* – por. OV *Am.* 1,2,21: „veniam pacemque rogamus”.

w. 505 *castra coronat humo // ziemią ... pierścień obozu otacza* – por. PROP. 4,4,8.

w. 507 *fulmina belli // pioruny wojny* – por. VERG *Aen.* 6,842; SIL *ITAL.* 16,625: „fulmine belli”.

w. 510 *At tuba terrificis pulsat clamoribus arcem // Trąby krzyk przeraźliwy w [mury] zamku bije* – por. STAT *Theb.* 10,552: „at tuba luctificis pulsat clangoribus urbem” („ale miasto przejmując dotkliwy dźwięk trąby bojowej”).

w. 515 *socios incendia poscit ovariantes // od towarzyszy, co okrzyki wznoszą, żąda wzniesienia pożarów* – por. VERG *Aen.* 9,71: „sociosque incendia poscit ovariantis”.

w. 516 *hortaturque viros // mężów zachęca* – por. VERG *Aen.* 5,177.

w. 517-526 – przemowa zachęcająca do wdarcia się na mury Urdomy oraz obietnica nagrody dla pierwszego żołnierza, który tego dokona, przychodzi na myśl wyróżnienie, jakie przyznawano w wojsku rzymskim, zwane *corona muralis*. W republikańskim Rzymie była to złota korona w kształcie murów, ofiarowywana temu, kto jako pierwszy wedrze się na mury obleganego miasta.

w. 520 *periurae ... gentis // zakłamanemu ... ludowi* – por. AP *PEND. VERG. Catalept.* 9,51.

w. 521-522 *quos lata Borysthenis unda, / quos Maeotis alit // które nurt rozległy Dniepru i [Jezioro] żywi Meockie* – por. VERG *Aen.* 4,37-38: „quos Africa terra... / alit”; LUCAN. 4,407: „quos alit Hadriatico tellus circumflua Ponto” („których Adriatyckim Morzem oblana żywi

kraina”). Mowa o Tatarach krymskich, którzy zamieszkiwali okolice Morza Azowskiego oraz ujścia Dniepru. Często atakowali oni ziemie Rzeczypospolitej, choć występowali także jako jej sojusznicy.

w. 530 *Iulcanum* // *ogień* – tutaj metonimiczne określenie ognia.

w. 531-532 *terrae ima lacescere ... / scrutarique cavas caeca testudine turres* // *pruć ziemi wnętrzości i pod niewidoczną tarcz spojonych osłoną pod wieże podejść tunelem* – por. *STAT.Theb.* 10.529-230: „*pars ima lacescunt / scrutanturque cavas caeca testudine turres*” („część podkopuje mury od spodu i stara się dostać / w ukryciu pod szopami do wnętrza wież obronnych”).

w. 536-537 *caecoque ... / Marte* // *walcząc w zapamiętaniu* – por. *VERG.Aen.* 2.335; 9.518; *LUCAN.* 7.111.

w. 537 *fossas nigranti pulvere complent* // *rowy czarnym wypełniając prochem* – por. *VERG.Aen.* 9.567: „*fossas aggere complent*” („zasypują gruzem rowy”).

w. 538-539 *Protinus abrupta terrarum mole sub auras / erumpit* // *ogromną masę oderwawszy ziemi, pod niebo wybucha* – por. *STAT.Theb.* 11.72-73: „*protinus abrupta terrarum mole sub astris / constitit*” („natchymiaś się zjawila na ziemi wiszącej pod gwiazdami”).

w. 541-542 *tectique trementis / vincula rupta labant disiectoque aggere culmen* // *chwiejną drgających budynków pęknięte wiązania ... szczyt muru, kiedy nasyp został rozrzucony* – por. *STAT.Theb.* 10.879-880: „*tectique trementis / saxea frena labant disiectoque aggere rursus*” („wał się kamienne spojenia / pod ciężarem zadaszę; a rozkopawszy mury w gruzy, / znów ich używa”).

w. 543 *et ingentem lato dedit ore fenestram* // *i dziurę tworzy olbrzymią z wejściem szerokim* – por. *VERG.Aen.* 2.482.

w. 547 *furit aestus ad auras* // *żar pod niebo szaleje* – por. *VERG.Aen.* 2.759.

w. 548 *Turbati trepidare intus frustra que malorum* // *W popłochu śpieszą do środka i na próżno ... przed zgubą* – por. *VERG.Aen.* 9.538.

w. 552-554 *Tum vero attoniti – fatorum in cardine summo, / cum suprema dies urbem facibusque coruscis / aequatura solo premerent incendia turres* – // *Jak ogłuszeni – w kulminacyjnym momencie wydarzeń, gdy dzień ostatni – miasto, a pożary; co z ziemią równą [wszystko], połyskującymi żagwiami dosięgły wieże* – por. *STAT.Theb.* 10.853-855: „*tunc vero attoniti fatorum in cardine summo, / ceu suprema lues urbi facibusque cruentis / aequatura solo turres Bellona subiret*” („Ludzie więc przerażeni, gdy losy się

ostateczne ważyły, / jakby na miasto spaść miała najwyższa klęska i Bellona / krwawymi pochodniami wieże obronne zrównać z ziemią chciała”).

Tum vero attoniti – por. SIL.ITAL. 2,378.

w. 555 *scindunt dissensu vario // w bezładnej dzielił się niezgodzie* – STAT. *Theb.* 10,558; VERG. *Aen.* 11,454-455: „clamor / dissensu vario magnus se tollit in auras” („zewsząd ku niebu bije wrzawa sprzecznych / głosów”).

w. 559 *scinditur incertum studia in contraria vulgus // tłum niepewny przeciwne dzielił zamiary* – por. VERG. *Aen.* 2,39.

w. 560 *flamma vorax // żartoczny płomień* – por. SIL.ITAL. 4,685.

w. 565 *rapidis concurritur undique telis // zewsząd śmigające uderzają pociski* – por. VERG. *Aen.* 7,520: „raptis concurrunt undique telis” („uchwyciwszy w ręce / oręż, gorliwi biegną”).

w. 567 *plurima perque vias dat miles corpora letho // a pośród uliczek żołnierz niejedno składa ciało w daninie śmierci* – por. VERG. *Aen.* 12,328: „multa virum volitans dat fortia corpora leto” („wiele mocnych ciał mężów po drodze / strąca [tj. Turnus] w śmierć”).

w. 569 *sanguineasque manus // krwią zbroczone ręce* – por. SEN. *Med.* 63: „sanguineas... manus”.

post ... terga revinctas // na barbarzyńskich związane plecach – por. STAT. *Theb.* 12,677.

w. 570 *pia munera pacis // święty dar pokoju* – por. VAL. FLAC. 2,330: „pia munera templis” („święte dary do świątyń [wprowadza]”); SIL.ITAL. 17,32: „pia munera”.

w. 572 *crudeli vulnere // raniąc okrutnie* – por. VERG. *Aen.* 2,561.

w. 574 *signare queat // zdołałby opisać* – por. STAT. *Theb.* 10,274.

Discrimine nullo // bez różnicy – por. wyżej, H 411 i obj.

w. 575 *in sanguine manes // szczątki zmarłych we krwi* – STAT. *Theb.* 10,276. Zaczepnięta z dzieła Stacjusza fraza nie pasuje do treści poematu. Być może nowolaciński autor nie do końca zrozumiał antycznego poprzednika, który posługuje się tu metaforą. W *Hodoeporicon* znacznie lepszy sens uzyskano by, zmieniając *manes* na *manus* (por. Seneka, Tacyt, Kochanowski). Wydawca nie zdecydował się na koniekturę, chcąc pozostawić ślad niewłaściwego odczytania przez Gradowskiego obrazu z *Tebaidy*.

w. 576 *Non aliter tigris magnorum in strage iuvenum // Nie inaczej wszak tygrys w dorodnych byczków gromadzie* – por. STAT. *Theb.* 10,288-289: „non aliter magnorum in strage iuvenum / tigris”.

w. 579-580 *Stagnant nigrantia tabo / gramina // Sztynnieją trawy czerniejące posoką* – por. STAT. *Theb.* 10,298-299.

w. 582 *regio patet // jak kraj szeroki* – por. TIB. 2.5.33.

Nogaeos // [Tatarów] Nogajskich – byli to Tatarzy z utworzonej pod koniec XIV w. ordy nogajskiej (zwani tak od nazwiska wodza Kary Nogaja). W jej skład wchodziły terytoria pomiędzy Wolgą, Irtyszem, Morzem Azowskim i Morzem Aralskim. Po podboju przez Wielkie Księstwo Moskiewskie chanatów astrachańskiego i kazańskiego część ordy położona na wschód od Wolgi (tzw. wielka orda nogajska) uznała dominację Moskwy. Tatarzy nogajscy wspierali militarnie kniaziów moskiewskich.

w. 583 *Volgam // Wolgą* – rzeka w Rosji przeduralskiej o długości 3530 km. Wzdłuż jej dolnego biegu rozlokowali się Tatarzy nogajscy.

w. 584 *patrias ... arces // zamki ojczyste* – por. wyżej. II 421 i obj. oraz 608.

w. 585 *Smolenscum // Smoleńsk* – miasto i twierdza nad Dnieprem. Od XII w. główny ośrodek samodzielnego księstwa, w roku 1404 znalazł się w obrębie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stan ten utrzymywał się do 1514 r., kiedy to Smoleńsk został zdobyty przez Wasyla III w trakcie działań prowadzonych podczas wojny litewsko-moskiewskiej (1512-1522). Miasto i ziemia smoleńska do Rzeczypospolitej powróciły dopiero w 1611 r.

w. 586 *Sarmatico regi // sarmackiemu ... królowi* – gdy Smoleńsk został oderwany od Litwy, królem polskim oraz wielkim księciem litewskim był Zygmunt I Stary.

Concurrunt undique Neuri // Pośpieszają ze wsząd Kozacy – por. LUCAN. 3.321: „concurrunt undique gentes”.

Neuri – termin odnoszący się do grupy społecznej zamieszkującej obszary południowych granic Rzeczypospolitej i Rosji. Kozaczyznę tworzyli przedstawiciele wielu grup etnicznych: Rusini, Tatarzy, Polacy, Litwini, Wołosi. Społeczność kozacka była zorganizowana na sposób militarny. Kozacy służyli zarówno po stronie Rzeczypospolitej, jak i Państwa Moskiewskiego. Łaciński termin *Neuri* (gr. *Neuroi*) odnosił się do ludu zamieszkującego tereny na zachód od Morza Czarnego (HDT 4.17).

w. 587 *Novogrodia // Nowogród* – prawdopodobnie chodzi o Nowogród Wielki, miasto nad rzeką Wołchow w północno-zachodniej Rosji. Założenie Nowogrodu w roku 862 przez kniazia Ruryka uważane jest za początek historii Rosji. Władza ośrodka nowogrodzkiego w XII-XV w. obejmowała znaczne tereny pomiędzy Uralem a Bałtykiem. Okresowo miasto popadało w zależność od Królestwa Polskiego oraz Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ostatecznie w roku 1478 zdobył je Iwan III Srogi i włączył do Wielkiego Księstwa Moskiewskiego.

w. 588 *Voldameraeque urbes // włodziemskie miasteczka* – Gradowski ma tu zapewne na myśli obszar dawnego księstwa halicko-włodzimierskiego, a w szczególności Wołynia z centrum we Włodzimierzu wołyńskim. Niektórzy władcy moskiewscy (np. Wasyl III) posługiwali się tytułem księcia włodziemskiego (*dux Voldameriae*).

vastis ... campis // na ... polach rozległych – por. VERG *Aen.* 3,13.

Permia // Perm – kraina u stóp Uralu, z czasem uzależniona od Moskwy, a wreszcie włączona w obszar Wielkiego Księstwa Moskiewskiego.

w. 589 *Isteriique ... Pecerri // Isteriowie ... Pecerrowie* – ludy zamieszkujące wschodnie rubieże Państwa Moskiewskiego. Isteriowie to prawdopodobnie zniekształcona nazwa ludu znad wybrzeży Morza Czarnego, przez Pomponiusza Mełę, a za nim także Orteliusza określanego mianem *Istrici*; zob. Pomponi Melae *De orbis situ libri tres...*, Lutetiae Parisiorum 1530, s. 85 (wydanie opatrzone jest komentarzem Joachima Vadiana). Gradowski, przywołując tę nazwę, może mieć na myśli Tatarów. Pecerrowie natomiast zamieszkiwali nad rzeką Peczorą, a informacje o nich podaje np. Paulo Giovio; zob. Pauli Iovii Novocomensis *De legatione Basilii Magni, principis Moscoviae, ad Clementem VII...*, [w:] tenże, *Rerum Moscoviticarum comentarii Sigismundi liberi baronis in Herberstain...*, Basileae 1551, s. 165-166.

w. 590 *longeque volante sagitta // strzały posyłanej z daleka* – por. OV *Trist.* 3,10,55.

w. 591 *It Ugulcus in armis // Zbrojny kroczy mieszkaniec Uglicza* – por. STAT *Theb.* 4,116: „it Doricus ordo sub armis” („pod [nową] bronią idzie [większa] drużyna dorycka”).

Ugulcus – termin odnoszący się do mieszkańca Uglicza, miasta nad rzeką Wołgą. W latach 1218-1328 była to stolica samodzielnego księstwa, które jednak potem znalazło się w granicach Wielkiego Księstwa Moskiewskiego.

w. 592 *Basterna // Basterna* – przedstawiciel ludu zamieszkującego wybrzeże Morza Czarnego; por. OV *Trist.* 2,1,197; CLAUD *Cons. Honor. Aug. IV* 450. Johann Hofmann w swoim *Lexicon universale* (Lugduni Batavorum 1698, t. 1, s. 491) podaje jednak informację, że lud ten zamieszkuje terytorium Polski: Podole oraz Wołyń. Może być to zatem kolejne określenie Kozaczyzny, choć niewykluczone, że chodzi o Tatarów.

iniqua mente // niespokojny – por. OV *Met.* 8,634.

Vologdus // Wołogda – mowa o mieszkańcu miasta i twierdzy Wołogda (pierwsza wzmianka z 1147) położonej nad rzeką o tej samej

nazwie, dopływem Dźwiny. Miasto usytuowane było na skrzyżowaniu dwóch szlaków handlowych (na północ prowadził szlak „solny”, na wschód, na Syberię, „futrzaną”), co decydowało o jego znaczeniu.

w. 593 *Fama volat // wieść krąży* – por. VERG *Aen.* 3,121; 7,392; 8,55†.

w. 594 *trepidus ... urbes // przerażone miasta* – por. STAT. *Silv.* 3,5,73.

w. 596 *tantis conatibus // wysiłkami tymi* – por. OV *Met.* 4,249.

w. 599 *metit ... ferro // mieczem ścina* – por. VERG *Aen.* 10,513: „metit gladio” („mieczem... kosi”).

w. 601 *lexovum // Jelców* – miasto w pobliżu Staricy, gdzie stacjonował wówczas Iwan IV. Dymy unoszące się nad Jelcowem miały – według poetyckiej relacji – przstraszyć wielkiego księcia i nakłonić go do szybszego podjęcia negocjacji pokojowych (por. obj. do II 60†). Identyfikację *lexovum* jako Jelcowa ułatwiają poematy Kochanowskiego oraz Rymnszy, ponieważ obaj poeci podają, że było to pierwsze miasto, jakie Radziwiłł napotkał po przekroczeniu Wołgi.

tempore eodem // W owym ... czasie – por. LUCAN. 10,494; SIL. ITAL. 14,472; 15,335.

w. 604 *Basilides noctu, cum tanta incendia vidit // Gdy Bazyliida dostrzegł tak ogromne pożary ... nocą* – Iwan IV stacjonował wówczas w Staricy, skąd mógł obserwować łuny ognia na niebie, a taki widok miał wprawić go w przerażenie. Motyw ten pojawia się także u pozostałych poetów opisujących wyprawę Radziwiłła; por. KOCHANOWSKI, *Jezda*, w. 276-28†:

A Wołha, rzek północnych można księżna, bieży.

Tę przepłynąwszy ludzie twoi szli w zagony

Pod Starycę, gdzie sam kniaź natenczas, strwożony,

Z wojskiem swoim ulegał i z miłymi syny;

A widząc gęste ognie i bliskie perzyny,

Teżże nocy żonę swą i kniazia Fiedora

Z żoną jego i z bracią z starzyckiego dwora

Do Moskwy wysłał i sam barzo sobą trwożył.

I już był tylko w nogach nadzieję położył:

RYMSZA, *Akroama*, w. 1125-1142:

Sam Kniaź Wielki Moskiewski na ganek wstąpiwszy

Patrzy ná ony świece, ná dol nos zwiesiwszy,

Mowi do swoich bojar głosem żalobliwym:

„Ach, ach, jużem człowiekiem barzo nieszczęśliwym.

Już mi oto pod samym nosem ogień kładą,
 Już ku samej Stárzycy niktory z nich jadą.
 A za nimi Rádziwil młody zajuszony
 Chce mnie samego zwińzać, pobrać dzieci, żony.
 Pro Boh, dzieci, w bajdaki co rychlej wsiadajcie,
 Żony, dzieci pobrawszy k Moskwie ujeżdżajcie.
 Już moją ku mnie przyszlá, grechy pokaráli.

„Już moja (śmierć, kara) do mnie przyszła, grzechy
 mnie pokarały,

Nie szto toho Krysztopa na mię biesi dali.
 Bojali sie bojárne moi bátka jego.
 A ja sie wielni boju sam młodziká tego.
 Nie umieli wy jemu jego Birżow palić.
 Wszytkoście są zmiennicy, niemasz co was chwalić.
 Jeszcze to młody junak, niedawno wojuje.
 A widzicież, jak muźnie moju ziemiú psuje”.

po co tego Krzysztofa na mnie diabli nadali.
 Bali się bojarowie moi ojca jego,
 a ja się bardzo boję sam młodzika tego.
 Nie umieliście jemu jego Birżów palić.
 wszyscy jesteście zdrajcy, nie ma co was chwalić.
 Jeszcze on młody junak, niedawno wojuje.
 a widzicie, jak mężnie moją ziemię (kraj) psuje”.

w. 606 *totum mihi nunc // całego mi teraz* – por. MART. 12,18,15.

w. 607 *thalami sociam // małżonkę* – Iwan IV Groźny był żonaty wielokrotnie. W czasie wyprawy Radziwiłła pozostawał w związku małżeńskim z Marią Nagoj, siódmą i ostatnią żoną, matką carewicza Dymitra. Maria była córką okolicznego Fiodora Fiodorowicza Nagoja, a jej ślub z Iwanem odbył się w roku 1580.

w. 608 *nocte sub obscura // pod mrocznej nocy osłoną* – por. AP-PEND. VERG. Eleg. Mec. 1,29.

patrias ... ad arces // do zamków ojczystych – por. wyżej, H 421 i obj. oraz 584.

w. 611 *Seroque ... medicina paratur // Zbyt późno doprawdy przygotowano ... lekarstwo* – por. OV.Rem. 91: „sero medicina paratur”.

w. 612 *Tunc decuit metuisse tuis // Wtedy o bliskich obawiać się należało* – por. VERG. Aen. 10,94.

w. 618-619 *nobilitate satus celebri, dilectus et ipsi / Basilidi, cuius proprium servare cubile // pewien wysoko i zacnie urodzony, przez samego miłowany Bazylidę, którego łoża pilnował* – chodzi o Daniła Murzę, pościelnika Iwana IV, który przez dwóch pozostałych poetów wymieniony został z imienia; por. KOCHANOWSKI, *Jezda*, w. 285; RYMSZA, *Akroama*, w. 1146.

proprium servare cubile – por. VERG. Aen. 8,412-413: „castum ut servare cubile / coniugis” („aby... / mogła łożnicy męża strzec w czystości”).

w. 620 *audire et reddere voces // tajemnic ... słuchał i radą zwykł ... służyć* – por. VERG. Aen. 1,409 oraz 6,689: „audire et reddere vocem” („słuchać cię, mówić do ciebie”, „i słyszeć, i mówić”).

w. 622 *cognita nostris* // *dobrze znane naszym* – por. VAL.FLAC. 2.639.

w. 628 *rigidi ... ad certamina Martis* // *na okrutny ... bój* – por. OV.Met. 8.20: „*rigidi certamina Martis*”; por. także II 463 i obj. oraz 712 i obj.

w. 629 *patriasque ... terras* // *ziemi ojczystej* – por. VAL.FLAC. 5.197.

w. 634 *procul et patriis retrahuntur ab oris* // *daleko od ojczystych wleczeni są brzegów* – por. SIL.ITAL. 2.702: „*patriis proiectus ab oris*” (wgnany z ojczystej ziemi). Słowa „*ab oris*” kończą także pierwszy heksametr *Eneidy*:

w. 635 *Mosaicum* // *Możajsk* – miasto na szlaku wiodącym ze Smoleńska do Moskwy, oddalone o niewiele ponad 100 km od stolicy Księstwa Moskiewskiego, w którego granicach znalazło się w roku 1303.

Chelmannque // *Chołm* – miasto leżące w miejscu, gdzie spotykają się rzeki Łować oraz Kunja. Chołm oddalony jest około 200 km od Nowogrodu Wielkiego oraz około 93 km od Starej Russy.

w. 636 *convertit iter* // *marsz ... kieruje* – por. LUCAN. 3.373.

w. 640 *lanque iter emensi* // *Już drogę przemierz yli* – por. VERG.Aen. 7.160.

w. 641 *sinuosis flexibus* // *zakolami krętymi* – por. SIL.ITAL. 15.621; PLIN.VII 5.113: „*amnis Maeander... ita sinuosus flexibus*”.

w. 642 *patrio clamore* // *z okrzykiem w mowie ojczystej na ustach* – por. SIL.ITAL. 4.215.

Mavortia plebes // *gromada waleczna* – por. STAT.Theb. 4.345.

w. 643 *comminus hasta* // *wręcz ... spisą* – por. SIL.ITAL. 9.582.

w. 645 *patrio ... sermone* // *w ojczystym języku* – por. SIL.ITAL. 2.440.

w. 646 *Praecista* // *Przeczystą* – *Przeczysta*, miejscowość położona na wschód od Wielkich Łuk. Doszło tam do starcia podczas wyprawy Radziwiłła.

subiecto ... igni // *ogień podłożony* – por. OV.Met. 1.229.

w. 647 *Selisaroumque* // *Sielizorowo* – miasto leżące nad Wołgą, oddalone o około 100 km na północny zachód od Rżewa. Zostało spalone i złupione przez Radziwiłła, co opisał także RYMSZA (*Akroama*, w. 1241-1248):

Sielizorowo miasto naszym zawadzało.

Ktore przez pojsrzodek swój Wołnę rzekę miało.

Oba brzegi osiadło z wielkimi cerkwiami.

Jedny z drzewá, á drugie wysoko murámi

Pięknie pobudowane, ośm ich naliczono,
 Dwadzieścia i dwie z drzewá ogniem popalono.
 Nie został (jako mowią) kámiéní ná kámiéníu.
 Nie zostawiono skárbow ni domow plemieniu.

w. 648 *studiisque asperrima belli // trudne do zdobycia za sprawą ...*
biegłości wojennej – por. wyżej, H 308 i obj.

w. 649 *nunc aequata solo // teraz z ziemią zrównane* – por. *OV.Fast.*
 6,643: „haec aequata solo”.

w. 653 *et ingentes in pectore volveret iras // a w sercu gniew mu bul-*
gotał bezmierny – por. *LIV.* 35,18,7: „ingentes... iras cum in pectore
 volvere”.

w. 654 *ex Terepecio // z Toropca* – Toropiec, miasto położone około
 300 km na zachód od Tweru. Pierwotnie stolica samodzielnego księstwa,
 od XIV w., po zdobyciu przez Olgierda, w granicach Wielkiego Księstwa
 Litewskiego. Litwa utraciła je na rzecz Wielkiego Księstwa Moskiewskie-
 go w roku 1503 po przegranej bitwie nad Wiedroszą. 19 września 1580 r.
 doszło tu do jednej z potyczek podczas zagonu Radziwiłła.

w. 654-655 *egressi denso agmine mille / boiarii // tysiąc bojarów ...*
w zwartym wymaszerowało szyku – o tym, że pod Toropcem walczyli
 bojarzy, pisze także RYMSZA, podaje jednak inną ich liczbę (*Akroama*,
 w. 1261-1263):

W ten czas trzy sta bojárskich synow wyszło było.
 A co mieli sług z sobą, tych sie nie liczyło.
 Z Toropcá szli do Kniáziá swojego Wielkiego.

KOCHANOWSKI mówi po prostu o trzystu Moskalach (*Jezda*, w. 298-302):

Trzy sta koni moskiewskich szło z Toropca w sprawie
 Do cara przeświecnego: ci kilku w zagoniech
 Tatarów poimali, a widząc na koniech
 Tuż za sobą pogonią, na błota uciekli:
 Tak żywot zachowali i śmierci odwlekli.

w. 656 *Geticas vibrant solito de more sagittas // wedle zwyczaju ge-*
tyckimi miotają strzałami – określenie „getyckie strzały” odnosi się tu do
 uzbrojenia tatarskiego, a nie getyckiego czy dackiego, na co mogłoby
 wskazywać klasyczne znaczenie tego słowa.

w. 657 *extrudere finibus hostem // wroga z ojczystych ... wyprzeć*
granic – por. *VERG.Aen.* 7,469: „detrudere finibus hostem” („niech wy-
 prą wrogów z granic”).

w. 658 *Ipse etiam eximiae laudis succensus amore // rozpalony przeciwświatnej sławy pragnieniem, osobiście* – por. VERG. *Aen.* 7.496.

w. 663 *Moschovii, similes Fabiorum // Moskali, Fabiuszom podobnych* – nawiązanie do podania o poświęceniu się rodu Fabiuszy (*gens Fabia*), którzy mieli wziąć na siebie ciężar wojny z Wejentami i ocalić ojczyznę. Według Liwiusza (LIV. 2.49) w starciu pod Kremerą poległo ich 306, a więc w przybliżeniu tyłu, co Moskali. Poprzez tego rodzaju porównanie poeta gloryfikuje przeciwników Radziwiłła.

w. 664 *pro Laribus // w obronie Larów* – rzymskie bóstwa opiekujące się domem i patronujące szczęściu rodzinnemu; tu metonimiczne określenie domu.

pro ... arisque focisque // w obronie ołtarzy i ognisk domowych – por. LIV. 5.30.1: „pro aris focisque”.

w. 666 *Diffugiunt alii // W ucieczce rozbiegają się pozostali* – por. VERG. *Aen.* 2.399; OV. *Trist.* 3.10.57.

tutos ... receptus // bezpiecznego ... schronienia – por. STAT. *Theb.* 11.52.

w. 667-668 *Inde lacum ad magnum, gelidis uberrimus undis / Volga suos Dunasque suos ubi suscipit ortus // Potem nad szeroko rozlanym jeziorem, gdzie obfita falą lodowatą Wólga swój i swój Dźwina biorą początek* – opis tego miejsca pojawia się także w dwóch pozostałych poematach poświęconych wyprawie Radziwiłła; por. KOCHANOWSKI, *Jeźdźca*, w. 209-212:

Tam, mijając głębokie jezioro Łukoje,
Przez które ma pośrodkiem Dźwina ścieżki swoje,
Puściliś lud w zagony, a wnet dymy wstały
Gęste ku niebu, a wsi budowne gorzały.

RYMSZA, *Akroama*, w. 1312-1314:

Skąd Wolha rzeka z Dźwiną zdroje swe puściły,
Ktore kozmografowie wszyscy wysławiają,
Jako brzegi wspaniałe, jak w morze wpadają.

marg. po w. 668 *Tanais et Borysthenes inde originem habent // Don i Dniepr biorą stąd swój początek* – informacja ta jest nieścisła. Dniepr przepływa w okolicach jeziora Łukoje, lecz swoje źródła ma gdzie indziej: na wyżynie Wałdaj. Don natomiast w ogóle nie przepływa przez te tereny.

w. 670 *tolerate labores // podejmijcie trudy* – por. *OVArS* 2,669.

w. 671 *sceleratam occidite gentem // śmierć zbrodniczemu zadajcie plemieniu* – por. *VERG.Aen.* 9,137: „*sceleratam excindere gentem*” („wytrzebić mieczem / plemię zbrodnicze”).

w. 673 *armato milite // zbrojnie* – por. *VERG.Aen.* 2,20.

w. 675-676 *Pars tertia regni / Sarmatici – praedonis ager // Trzecia część sarmackiego królestwa polem rozboju się stała* – prawdopodobnie aluzja do tzw. II wojny litewsko-moskiewskiej (1500-1503), w której wyniku rządzone przez Aleksandra Jagiellończyka Wielkie Księstwo Litewskie utraciło około 1/3 swojego terytorium na rzecz Państwa Moskiewskiego. Moskwa zdobyła wówczas m.in.: księstwo wierchowskie, siewierszczyznę i księstwo czernichowskie, a także część smoleńszczyzny i kijowszczyzny. W wyniku ustalenia nowych granic Wielkie Księstwo Moskiewskie uzyskało kontrolę nad środkowym biegiem Dniepru, co dawało mu dogodną pozycję do prowadzenia dalszych działań wojennych przeciwko Litwie. Jedną z konsekwencji politycznych przegranej przez Litwę wojny było podpisanie tzw. unii mielnickiej (1501), która zacieśniała jej związki z Królestwem Polskim.

w. 676-677 *Quis funera fando / explicet // Któż o mordach zdoła opowiedzieć* – por. *VERG.Aen.* 2,361-362.

w. 678 *Taranes // Taranes* – galijskie bóstwo utożsamiane z Jowiszem. Podobno składano mu ofiary z ludzi, którzy ginęli okrutną śmiercią, co wynika z interpretacji fragmentu poematu *Pharsalia* (por. *LUCAN.* 1,446).

Hesus // Hesus – galijskie bóstwo patronujące wojnie i utożsamiane z rzymskim Marsem. Hesus/Esus w literaturze łacińskiej przywoływany jest w kontekście składania krwawych ofiar lub nawet ofiar z ludzi; por. *LUCAN.* 1,445; *LACT.Fals.rel.* 1,21.

Lukan (1,445) oprócz powyższych bóstw wymienia jeszcze Teutatesa.

w. 679 *Thoas Maeothide in ora // Thoas – ... nad Meotydy brzegami* – por. *OVPont.* 3,2,59: „*regna Thoas habuit Maeotide clarus in ora*”.

Thoas – mityczny król Tauryd, której mieszkańcy znani byli ze składania obcych przybyszów w ofierze swojej dziewiczej bogini, utożsamianej z Artemidą. Historia ta znalazła odbicie w micie Orestesa i Ifigenii, a jego literacką adaptacją jest np. *Ifigenia w Taurydzie* Eurypidesa.

Maeothide in ora – mowa o Taurydzie (dziś: Krym).

w. 683 *Dobni // Dubinia* – prawdopodobnie chodzi o miejscowość Dubiń, która pojawia się także u RYMSZY (*Akroama*, w. 1325), a daty

wskazane na marginaliach obu druków są zgodne. Radziwiłł miał tam przebywać w dniach 8-10 września, a 9 września stoczyć potyczkę, w której poległo 200 strzelców moskiewskich.

w. 684 *Scythicas ... cohortes // scytyjskim ... oddziałom* – mowa o wojsku moskiewskim; por. wyżej, obj. do II 177.

w. 685 *in carcere clausit // zamknął oto w więzieniu* – por. SEN. Oct. 681: „*carcere clausit*”.

w. 686-688 *Prisco Vitoldus in aevo / condidit hic templum antiquum, memorabile, magnum, / fons ubi perpetuas gelidus simul expuit undas // W dawnych czasach Witold w miejscu tym, gdzie strugą nieustanną chłodne bije źródło, starodawną i godną pamięci, okazałą wybudował świątynię* – por. RYMSZA, *Akroama*, w. 1339-1344, 1349-1350:

U tegoż stanowiská cerkiew jedna stała.
 Jákoiby od Witoltá zrobiona być miałá.
 Co, jesliby prawdziwie było powiedano,
 Zá rubież między Moskwą i Litwą by miano.
 Musiał Witolt tam łacki kościół był zbudować.
 A Moskwa ná swój ruski łacki przeformować.
 [...]

 Mogł tę studnię wykopać, Witoldowe Klucze
 Ktorą zową i ta sie po zarosłach tłucze:

KOCHANOWSKI, *Jezda*, w. 329-333:

[...] Przy tym stanowisku
 Na brzegu prędkiej Dźwiny cerkiew była blisku.
 Witultowych rąk pamięć: w gaju zaś sosnowym
 Zdrój możny bije, który także Witultowym
 Kluczem po dziś dzień zową. [...]

w. 689 *Religione loci // miejsca świętości* – por. LIV. 44,29,2.

w. 689-690 *sacratís / arís // na uświęconych ołtarzach* – por. LIV. 40,22,7: „*aris... sacratís*”.

w. 691 *Borysthenias ... ad urbes // do miast naddnieprzańskich* – ta dość dziwna informacja wskazywałaby, że Kmita nie wrócił do Wielkich Łuków, gdzie sprawował funkcję dowódcy, ale udał się na południe, ku chanatowi krymskiemu. RYMSZA (*Akroama*, marg. do w. 143) natomiast podaje, że wojewoda smoleński powrócił do leżących nad rzeką Łować Wielkich Łuków, co zresztą wydaje się bardziej prawdopodobne.

Fillon // Filon – Filon Kmita.

w. 694 *fata vocant // wzywają ... losy* – por. VERG *Aen.* 6,147; 10,472; 11,97; *Georg.* 4,496; *OV.Epist.* 6,28; 7,1.

w. 696 *caeloque sacrum caput altius infer // głowę czcigodną wyżej wznosć niż niebo* – por. SIL.ITAL. 7,19: „sacrum caput insere caelo” (wzniesć świętą głowę ku niebu).

w. 697 *Semper honos nomenque tuum laudesque manebunt // Honor, imię twe i sława na wieki trwać będą* – por. VERG.Aen. 1,609; Ecl.5,78; por. także wyżej, A 27.

w. 699 *contra dicta // W odpowiedzi* – por. VERG.Aen. 10,448.

w. 700 *Pilgrimovium // Pielgrzymowskiemu* – Eliasz Pielgrzymowski (ok. 1550-1604), sekretarz królewski za panowania Stefana Batorego, a za Zygmunta III Wazy pisarz Wielkiego Księstwa Litewskiego. W roku 1600 był członkiem poselstwa do Moskwy, na którego czele stał Lew Sapieha; opisał je w zachowanym do dziś diariuszu (*Poselstwo Lwa Sapiehy w roku 1600 do Moskwy*; por. <http://www.archive.org/stream/poselstwoLwaSapiehywroku1600doMoskwy/page/n8/mode/1up>). Pielgrzymowski brał również udział w zagonie Krzysztofa Radziwiłła, którego słał w oracji *Panegyrica apostrophe ad Christ[ophorum] Radivilum*, wydanej w roku 1583.

ad tentoria regis // do namiotu ... króla – por. OVMet. 8,43; SIL.ITAL. 12,746: „tentoria regis”.

w. 701 *ire iubet // rozkazuje podjąć* – por. VERG.Aen. 7,154; OVPont. 3,2,85; STAT.Theb. 5,480; 6,723; 9,449; SIL.ITAL. 4,745; 6,211.

w. 702 *longa ... obsidione // od dawna ... w uścisku oblężenia* – por. LIV. 21,11,12. Oblężenie Pskowa było ostatnim etapem wojen Batorego o Inflanty. Trwało niemal dokładnie pół roku (8 IX 1581 – 6 II 1582); por. wyżej, obj. do H 179.

w. 704 *per varios casus, per tot discrimina rerum // wśród różnych wypadków, wśród niebezpieczeństw ... tyłu* – por. VERG.Aen. 1,204.

w. 705 *Achates // Achatesie* – Achates, jeden z bohaterów *Eneidy*, bliiski przyjaciel Eneasza. Słynął z wierności i oddania, a przez Wergiliusza bardzo często określany jest epitetem *fidus*. Z czasem jego imię stało się synonimem oddanego przyjaciela.

w. 708 *dominumque ... regemque saluta // pozdrów mego pana i króla* – por. MART. 4,83,5: „dominum regemque salutas”; IUV. 8,161: „dominum regemque salutat”.

w. 712 *Martis certamine // w walce marsowej* – por. SIL.ITAL. 12,274; por. także wyżej, H 463, 628.

w. 714 *magna stipante caterva // oddział liczny zebrawszy* – por. VERG.Aen. 4,136.

w. 715 *ipse per hostes* // *przez ... wrogów* – por. LUCAN. 5,489.

w. 722 *iterare labores* // *ponownie wysiłki ... podejmuje* – por. STAT.Theb. 10,36.

w. 723 *Russam* // *Ruszę* – Stara Russa, miasto znajdujące się około 20 km na południe od jeziora Ilmen. Znane było głównie z żup solnych, które przynosiły kniaziom moskiewskim znaczne dochody. Stara Russa pierwotnie znajdowała się w granicach Niżnego Nowogrodu, w XV w. została jednak wcielona do Państwa Moskiewskiego. Wojska Radziwiłła zajęły miasto, a żupy uległy zniszczeniu. Gradowski w opisie tego wydarzenia w ogóle nie wspomina o ekonomicznym uszczerbku dla Wielkiego Księstwa Moskiewskiego wynikającym ze zniszczenia żup, na fakt ten zwraca natomiast uwagę RYMSZA (*Akroama*, w. 1550-1561):

Słychać było, że Moskwa jeszcze się zbierała,
Aby od solnych warznie naszych odpirala.
Tych warznie powiádali tam cztery stá bylo,
Z których Kniaziu Wielkiemu silá przychodziło.
Jáko dziennieg za tę sol, którą przedawano,
Rublow dwie ście tysięcy do kazni dawano.
Sol do kuchniej nie kupna i toć też pożytek,
Którą odpráwowano jego rozchod wszystkim.
Ażáż nie bylo Rusy oganiać dla czego,
Gdyż ták wielkie dochody byly z miastá tego?
Lecz już trudno ogániać, gdy wzięły moc dymy,
O czym tu trochę niżej lepiej uslyszymy.

w. 724 *Obolinscus* // *Oboleński* – książę Piotr Tuerin Oboleński bronil Starej Rusy przed zagończykami Radziwiłła, 28 września 1581 r. przegrał jednak potyczkę z wojskiem litewskiego magnata i dostał się do niewoli.

w. 726-728 *cursum teloque secutus / increpat his victor*: „*Nostrasne evadere, demens, / sperasti te posse manus?* // *Zwycięski ... godząc w galopie pociskiem, takimi gromi go [słowy]: „Szaleńcze, czyż się spodziewałeś, że zdołasz z rąk naszych umknąć?* – por. VERG.Aen. 9,559-561.

w. 729 *audaces ... opponere turmas* // *od wystawienia przeciw ... szyków zuchwałych* – por. VERG.Aen. 10,239: „*opponere turmas*”; LUCAN. 1,474: „*audaces... turmas*”.

w. 730 *vincula capto* // *parę kajdan ... pojmanemu* – por. VERG.Georg. 4,399.

w. 731 *Nec minus interea* // *W tym czasie* – por. VERG.Aen. 1,633; 6,212; 7,572; 12,107; Georg. 2,429; 3,311; STAT.Theb. 3,169.

w. 733 *Ussicae* // *Uski* – Uska, miejscowość na rzekę Psarzą, w której według RYMSZY (*Akroama*, w. 1631) 3 października zatrzymał się Krzysztof Radziwiłł.

w. 734 *Porchovia clades* // *klęsce pod Porchowem* – Porchów to zamek i miasto położone nad rzeką Szelonią, ważny gród obronny chroniący Psków, wzniesiony prawdopodobnie już przez Aleksandra Newskiego (1220-1263). Po włączeniu miasta w XV w. do Wielkiego Księstwa Moskiewskiego forteca straciła jednak na znaczeniu. Wbrew temu, co sugeruje Gradowski, pod Porchowem nie doszło do żadnych poważnych walk podczas zagonu Radziwiłła. Z dzieła RYMSZY (*Akroama*, w. 1716-1833) wynika, że wojska hetmana tylko rozłożyły się pod zamkiem i spędziły tam 10 dni nieatakowane przez przeciwnika. Sugestię, że do starć jednak dochodziło, wysuwa, nawiązując zresztą wyraźnie do Gradowskiego, także KOCHANOWSKI (*Jezda*, w. 377-380):

Porchowa nie zamilczę, gdzieś też nie próżnował,
Aleś na dzielnych koniach pod zamkiem harcował
Wabiąc, kto by kolwiek śmiał, a ufał swej sile,
Aby z wami rycerskiej użył krotochwile.

w. 735-740 – wersy te są wyrazem popularnej w okresie Renesansu idei pacyfizmu, której w Rzeczypospolitej dał wyraz w swoim dziele Andrzej Frycz Modrzewski, zwłaszcza w księdze *O wojnie*. Renesansowy pacyfizm przejawiał się także w idei propagowanego przez Erazma z Rotterdamu irenizmu. Pochwała pokoju jest jednak figurą mającą swoje wzorce już w starożytności. Za utwór tego rodzaju uchodzi np. komedia Arystofanesa *Lizystrata*. Por. także SIL.ITAL. 11,592-597:

[...] pax optima rerum
quas homini novisse datum est, pax una triumphis
innumeris potior, pax custodire salutem
et civis aequare potens revocetur in arcis
tandem Sidonias et fama fugetur ab urbe
perfidiae, Phoenissa, tua. [...]

Pokój jest najwspanialszą z rzeczy, jakie dane jest człowiekowi poznać, pokój jako jedyny jest cenniejszy niż niezliczone triumfy, pokój ma moc ochrony życia i zapewnienia równości obywateli, niech zostanie więc wreszcie przywołany do sydońskich warowni, a niesława wywołana wiarołomstwem opuści twoje miasto, Fenicjanko.

w. 744-745 *O, mihi tam longe maneat pars ultima vitae, / spiritus et, quantum sat erit tua dicere facta!* // *O, niechże życia cząstki ostatniej*

i tchu na tak długo zostanie, by na opowieść o czynach twych wystarczyło! – por. VERG.*Ecl.* 4.53-54: „O mihi tum longae maneat pars ultima vitae / spiritus et quantum sat erit tua dicere facta” („Oby mi tyle życia i siły zostało, / bym mógł z innymi dzielić się twych czynów chwałą!”).

Andrzej Rymusza także przywołał ten fragment z Wergiliusza. W końcowej partii poematu zatytułowanej „Akroamy koniec” w trzech ostatnich wersach ponownie porzuca język polski i przechodzi na łacinę (RYMSZA, *Akroama*, w. 2187-2189):

O mihi longe maneat pars ultima vitae	„Oby jak najdłużej starczyło mego życia
Spiritus et quantum sat erit tua dicere facta.	i tchu, abym mógł opiewać twoje czyny.
Miser sum, haec brevis est nostrorum summa labor.	Prosty jestem i dlatego ubogi jest wynik moich trudów”.

w. 749 *claudere velles* // *chciałeś zamknąć* – por. OV.*Epist.* 17.43: „claudere vellet”.

w. 751 *Beccasius* // *Bekiesz* – Gabriel Bekiesz (Gabriel Békés de Kornját; ? – 8 XI 1581), magnat węgierski, który do Polski przybył z bratem Kasprem. Po jego śmierci przejął dowództwo nad oddziałami węgierskimi walczącymi po stronie Rzeczypospolitej. Poległ podczas oblężenia Pskowa 8 listopada 1581 r. Wcześniej brał jeszcze udział w wojnie gdańskiej (1576-1577).

w. 752 *laus ... non ultima* // *nieostatni powód do chwały* – por. HOR.*Epist.* 1.17.35: „non ultima laus” („nie ostatnią chwałą”).

w. 753-754 *Illius at fratrem generoso funere nuper / abripuit magnos agitans Bellona tumultus* // *A wszak nie tak dawno Bellona, wielkie zamieszanie wzbudzając, śmiercią szlachetną jego odebrała brata* – mowa zapewne o Kasprze Bekieszu, który zmarł w 1579 r. Nie stało się to jednak, jak pisze poeta, pod Pskowem, gdzie zginął jego brat Gabriel, lecz w Grodnie, prawdopodobnie w wyniku jakiejś choroby. Być może Gradowski myli te dwie postacie. W oblężeniu Pskowa udział brał już tylko jeden z braci – Gabriel, który po śmierci Kaspra przejął dowodzenie nad węgierskimi żołnierzami.

Kasper Bekiesz (Gáspár Békés de Kornját; 1520 – 7 XI 1579), węgierski magnat i hrabia na Fogaraszu, rywalizował ze Stefanem Batorym o tron siedmiogrodzki. Gdy ten został wybrany na króla, Bekiesz postanowił zakończyć spór i sprzymierzyć się ze swym wcześniejszym przeciwnikiem. Przybył wraz z nim do Polski, gdzie stanął

na czele służących władcy oddziałów węgierskich. Brał udział m.in. w wojnie gdańskiej (1576-1577) oraz w walkach pod Połockiem (1579). Za zasługi militarne został przez Batorego wynagrodzony starostwem lanckorońskim.

w. 755 *Alexandri // Aleksander* – mowa o Aleksandrze Macedońskim (356-323 p.n.e.).

w. 757 *gelidas Drissae currentis ad undas // nad lodowatym rwącej Dryssy nurtem* – por. *STAT.Theb.* 9,573: „gelidas... Ladonis ad undas”.

Drissae – Dryssa, rzeka wypływająca z jeziora o tej samej nazwie, prawy dopływ Dźwiny, jej długość wynosi 183 km. Między nurtami rzek Dryssy i Nisy wznosił się zamek Sokół.

w. 763 *inter saxa iacens pernox sociusque ferarum // wśród skał leżąc przez noc całą obok zwierza dzikiego* – por. *VERG.Georg.* 3,229-230: „inter / dura iacet pernox instrato saxa cubili” („spoczynek / da twarda, naga skała”). Jest to być może aluzja do wcześniejszego zagonu, jakim kierował Krzysztof Radziwiłł w roku 1579, w czasie kampanii wielkoluckiej. Działania koncentrowały się wówczas w okolicach Dorpatu.

w. 765 *Ceropecion // Kierepeć* – zamek położony w dzisiejszej południowej Estonii. 11 lutego 1579 r. został zdobyty i zburzony przez Krzysztofa Radziwiłła Pioruna, gdy ten przeprowadzał zagon dywersyjny, by odwrócić uwagę wojska moskiewskiego od ataku na Wielkie Łuki.

flammis crepitantibus // trzeszczącymi paląc płomieniami – por. *VERG.Georg.* 1,85; *SIL.ITAL.* 10,576: „crepitantibus... flammis”.

w. 766 *Stygius ... sub umbras // w mroczne Styksu ciemności* – przymiotnik urobiony od nazwy rzeki Styks tutaj odnosi się ogólnie do świata zmarłych.

w. 767 *mediis ... in armis // w samym środku szyków* – por. wyżej, obj. do H 37, oraz H 95.

w. 768 *Orlia // Orzeł* – prawdopodobnie chodzi o miasto leżące nad rzeką o tej samej nazwie, która wpada do Dniepru. Klóci się to jednak z równoległym opisem działań w Inflantach.

gladios vibrare coruscus // mieczem wywijasz pobłyskującym – por. H 146.

w. 770 *plenusque minarum // pełen pogródźek* – por. *LIV.* 6,38,5: „plenus... minarumque”; 8,30,12: „plenus minarum”.

w. 771 *Trubescus // Trubecki* – postaci wodza, Mikyty Trubeckiego, nie udało się zidentyfikować.

w. 772-777 – por. *VIDA, Paul.apost.* 56-61.

w. 779 *corpora multa* // *wielu* – por. LUCR. 5,490; 6,451; VERG *Aen.* 7,535; SIL.ITAL. 3,475.

w. 780 *Prussis* // *z Prusami* – chodzi o Inflanty. Być może skojarzenie jest pochodną związków mającego niegdyś w Inflantach swoją siedzibę Zakonu Kawalerów Mieczowych z Krzyżakami.

bella gerentem // *wojną prowadził* – por. OVA*m.* 1,9,45; Pont. 2,5,61; SIL.ITAL. 1,69.

w. 781 *Romanovicus* // *Romanowicz* – postać, której nie udało się zidentyfikować. W marginalium podane jest imię Mikyta, co może sugerować, że mowa o Nikicie Romanowiczu Zacharynie, bojarze moskiewskim, bracie Anastazji Romanowny, żony Iwana Groźnego. Nikita Romanowicz był także dziadkiem Michała, pierwszego cara z dynastii Romanowów. Gradowski sugeruje jednak, że poległ on podczas kampanii wielkołuцьkiej, co nie zgadza się z datą śmierci Nikity Romanowicza, który zmarł jako zakonnik w roku 1585.

fortunam expertus // *losu doświadczył* – por. LIV. 9,17,5; APUL. *Met.* 10,13.

w. 782-785 – fragment ten stanowi konwencjonalną w literaturze klasycznej zapowiedź kolejnego utworu. Często takie obietnice składane były na wyrost i tak też jest zapewne w przypadku Gradowskiego, gdyż nic nie wiadomo o jego innych pracach literackich.

w. 782 *Haec et plura* // *I o tych, i o innych [dokonaniach] wielu* – por. OVM*et.* 14,198; EPICED. DRUSI 165.

Chrononis // *Niemna* – Niemen, rzeka przepływająca przez dzisiejsze terytorium Rosji, Białorusi i Litwy. Jej źródła znajdują się w okolicach Mińska, a do Bałtyku wpływa przez Zalew Kuroński. Inna odmianka łacińskiej nazwy Niemna to *Chronus*.

w. 783 *dicemus grata recubantes solis in umbra* // *opowiemy ... w przyjemnym spoczywając cieniu* – por. PROP. 3,3,1: „recubans Heliconis in umbra”.

w. 784 *victricia bella* // *wojny zwycięskie* – por. STAT. *Silv.* 5,2,150.

w. 785 *fusius Aonio Phoebos aspirante canemus* // *przy aońskiego wsparciu Feba będziemy opiewać obszerniej* – odwołanie do tradycyjnego poglądu, iż natchnienie poetyckie zsyłane jest przez bóstwo; w tradycji klasycznej są to zwykle Muzy bądź Apollon.

Aonio – przymiotnik odnoszący się do Aonii, regionu w Beocji, gdzie znajduje się poświęcona Muzom góra Helikon. Określenie „aońskie” w poezji często towarzyszy Muzom; por. np. OVM*et.* 5,333.

w. 789 *serpere discit humi caudamque remittere supplex // po ziemi uczy się czułgać i ogon podwijać pokornie* – por. WIDEBRAND, *Palamedia*, k. 1100: „Serpere discat humi caudamque remittere supplex”.

w. 790 *Sic variat fortuna suis mutabilis alis! // Tak oto zmienny los na swoich odwraca się skrzydłach!* – por. PONTANO, *Urania*, k. 25v: „Sed variat fortuna suis mutabilis alis” (Lecz zmienny los na swoich odwraca się skrzydłach).

SŁOWNIK WYRAZÓW POKLASYCZNYCH

boiarius – w. 655 bojar

obsidio – w. 495 siedzieć przy czymś, obsadzić (inf.
obsidere (3) lub *obsidire* (+))

praegratulator – w. 285 wieszować zawczasu, z góry
gratulować

profulgens – w. 188 błyszczeć, lśnić, połyskiwać

sclopetarius – marg. po w. 683 strzelec (także jako
formacja wojskowa), żołnierz uzbrojony w broń
palną

sclopetum – w. 511 strzelba, karabin, broń palna

INDEKS

Indeks obejmuje wyłącznie tekst będący przedmiotem niniejszej edycji. Szczegółowych informacji należy poszukiwać w „Objaśnieniach” przy pierwszej lokalizacji hasła. Kursywą wyróżniono formy zaczerpnięte z dzieła Franciszka Gradowskiego. Odnośniki stosowano tylko wówczas, gdy brzmienie hasel istotnie różni się kolejnością alfabetyczną.

Skróty:

A – *In arma... Christophori Radivilonis*

H – *Hodoeporicon Moschicum...*

marg. – hasło znajduje się w marginaliach

mit. – postać mitologiczna

Achates – mit., bohater trojański, wierny przyjaciel Eneasz...H 705

Aetna – Etna, wulkan na Sycylii...H 460 i marg.

Alexander – Aleksander Wielki, wódz macedoński...H 755

Alpes – Alpy, góry...H 368

Aoniüs – aonijski, dotyczący Aonii, regionu w Beocji...H 785

Apollo zob. *Phoebus*

Arctous – dotyczący gwiazdozbioru Wielkiej Niedźwiedzicy, północny...H 449

Asia – Azja, część świata...H 370

Aurora / Eos – mit., bogini utożsamiana z jutrzenką...H 112, 231, 426

Bacchus – Bakhchus, mit., wino i bóg wina...H 300

Basilides / Basilus – Iwan IV Groźny, car moskiewski, potomek Wasyla...H 98, 220, 604,
619

Basterna – termin oznaczający Kozaka albo Tatara...H 592

Beccasius Caspar – Kasper Bekiesz, hrabia węgierski, brat Gabriela...H 746 marg.

Beccasius Gabriel – Gabriel Bekiesz, możny węgierski...H 749 marg., 751, 752

- Bellona* – mit., rzymska bogini wojny...H 406, 75+
- Birza* – Birze, majątek Radziwiłłów...H tyt.
- Boratinscus* – Boratyński (?), wódz moskiewski...H 391 i marg., 422 i marg.
- Boreas* – Boreasz, mit., wiatr północny, Północ...H 222, 388, 471
- Borissoviensis* – borysowski, dotyczący miasta Borysów...H tyt.
- Borysthenes* / *Borystenes*, *Borysthenius* – Dniepr, rzeka bądź będące jej personifikacją bóstwo; także: dniewprowy, dotyczący Dniepru...H 41, 100 i marg., 261, 521, 673 marg., 691
- Calliope* – Kalliope, mit., muza poezji epickiej...A 30
- Camena* zob. *Musae*
- Ceres* – Cerera, mit., bogini vegetacji; także: plody rolne...H 306, 334, 450
- Ceropecion* – Kierepeć, zamek...H 765 i marg.
- Chelma* – Chołm, miasto...H 635 i marg.
- Chronon* – Niemen, rzeka...H 782
- Cmita Philon* / *Filon* / *Fillon* – Filon Kmita, zagończyk, dowódca wojsk litewskich...H 372 i marg., 395, 430, 691, 692 marg.
- Corus* – Korus, mit., wiatr północno-zachodni...H 177, 251
- Cosaci* – Kozacy...H 6+5
- Dniepr zob. *Borysthenes*
- Dobnum* – Dubiń, miejscowość...H 683
- Don zob. *Tanaïs*
- Drissa* – Dryssa, rzeka...H 757
- Dubinga* – Dubinki, majątek Radziwiłłów...H tyt.
- Duna* / *Dunas* – Dźwina, rzeka...H 317 marg., 323, 667 marg., 668, 67+
- Eos* zob. *Aurora*
- Etna zob. *Aetna*
- Europa* – część świata...H 370
- Eurus* – wiatr wschodni...H 290, 45+, 6++
- Fabii* – Fabiusze, ród rzymski...H 663 i marg.
- Feb zob. *Phoebus*
- Fillon* zob. *Cmita Philon*
- Fortuna* – mit., bogini przeznaczenia, Los...H 16
- Geticus* – dotyczący Getów, ludu pochodzenia trackiego...H 656
- Gradovius Franciscus* – Franciszek Gradowski, autor poematu...A po w. 30
- Grodna* – Grodno, miasto...H 7+6 marg.
- Hannibal* – wódz kartagiński, pogromca Rzymu...H 368 marg.
- Herburdus* – Michał Haraburda, kasztelan miński...H 372 marg., 373
- Iesus* – mit., bóstwo galijskie...H 678
- Iason* – Jazon, mit., heros, dowódca wyprawy Argonautów po złote runo...H 167
- Iexovum* – Jelców, miasto...H 601 i marg.

Isterii – Isteriowie, lud...H 589

Iuppiter – Jowisz, mit., najważniejsze bóstwo w panteonie rzymskim, metonimicznie w znaczeniu ‘Bóg’...A 1; H 186

Jelców zob. *Iexovum*

Jowisz zob. *Iuppiter*

Kalliope zob. *Calliope*

Kameny zob. *Musae*

Kartagińczyk zob. *Poenus*

Kierepeć zob. *Ceropecion*

Kmita Filon zob. *Cmita Philon*

Korus zob. *Corus*

Kozacy zob. *Cosaci*

zob. *Neuri*

Kserkses zob. *Xerxes*

Lacus Locoius / *Luceius* – jezioro Łukoje...H 317 marg., 667 marg.

Lares – Lary, mit., rzymskie bóstwa opiekuńcze...H 66†

Leucothoë – Leukothoe, mit., boginka morska...H 232

Lituania / *Lithavia*, *Lituanus* / *Lithavus* – Litwa, Wielkie Księstwo Litewskie; także: litewski...A 12, 26, H 343, 499, 525

Magnus Ducatus Lituaniae...H tyt.

Lituanus / *Lithavus* – Litwin, mieszkaniec Wielkiego Księstwa Litewskiego...H 3, 361, 367, 474, 512, 643, 729

Livo – Liwończyk, mieszkaniec Inflant...H 311, 769

Livonia, *Livonus* – Inflanty; także: inflancki...H 264, 267, 786

Lucullus – Lucjusz Licyniusz Lukullus (*Lucius Licinius Lucullus*), wódz rzymski...H 206 i marg.

Lucum zob. *Velicolucum*

Luna – mit., bogini Księżycy...H 430 i marg.

Maenalius – menalijski, dotyczący góry Majnalos w Arkadii, poetyckie określenie Północy...H 297

Maeotis [Palus] / *Maeothis*, *Maeotis* – Morze Azowskie / Meotyda; także: meocki, dotyczący Jeziora Meockiego...H 294, 522, 679

Magnus Ducatus Lithuaniae zob. *Lithuania*

Mars / *Mavors*, *Martius* / *Mavortius* – mit., rzymski bóg wojny; także: marsowy...H 26, 33, 58, 73, 88, 126, 133, 139, 173, 206, 244, 365, 376, 406, 463, 496, 537, 585, 628, 642, 712, 760

Mithridaticus – mitrydatejski, dotyczący Mitrydatesa, króla Pontu...H 206, 207 marg.

Morze Azowskie zob. *Maeotis* [Palus]

Morze Czarne zob. *Pontus Euxinus*

Mosaicum – Mozajsk, miasto...H 635 i marg.

Moschia / *Moschovia*, *Moschicus* / *Moschovius* – Moskwa, Wielkie Księstwo Moskiewskie; także: moskiewski...H tyt., 63, 144, 213, 218 marg., 272 marg., 286 marg., 295, 443, 493, 595

Moschus / Moschorius – Moskal, mieszkaniec Wielkiego Księstwa Moskiewskiego...II 1, 7, 12 marg., 39, +2 marg., 51, 57 marg., 82 marg., 86 marg., 87, 92, 171 marg., 172, 197, 204, 218, 224, 245, 266, 332, 335, 342, 377, 392, +11 i marg., +20, +28 marg., +46, +52, +70, +83, 506, 529, 567 marg., 568, 581, 598, 607 marg., 617, 627, 652, 663, 672, 712, 731, 788

Mursa Daniel – Danil Murza, pościelnik Iwana IV Groźnego...II 621 marg.

Musae / Camenae – Muzy, Kameny, mit., boginie, opiekunki sztuki poetyckiej...A 23; II 33, 735, 737, 742

Neuri – Kozacy...II 586

Nevela – Nowel, miasto...II 15

Niemen zob. *Chronon*

Nogaei zob. *Tartari*

Nosdrotatus – Nosdrowaty (?), wódz moskiewski...II 391 marg., 392, +25 i marg.

Norogrodia – Nowogród Wielki, miasto...II 587

Obolinscus – Piotr Tuerin Oboleński, książę...II 724 i marg.

Occa – Oka, rzeka...II +53 i marg.

Orcus – Orkus, mit., kraina umarłych...II 313, 716

Orlia – Orzeł, zamek...II 768 i marg.

Orscha, Orschensis – Orsza, miasto; także: orszański...II 256 marg., 261

Pandioneus – mit., dotyczący Pandiona, króla Aten...II 155

Pannonia – Węgry...II 752

Parcae – Parki, mit., boginie przeznaczenia...II 143

Pecerri – Pecerrowie, lud...II 589

Permia – (Wielki) Perm, kraina u podnóża Uralu...II 588

Philon zob. *Cmita Philon*

Phoebus – Feb, mit., przydomek Apollona, poetyckie określenie słońca...II 232, 785

Pilgrimorius Elias – Eliasz Pielgrzymowski, pisarz litewski...II 700 i marg., 703, 714

Plescoria – Psków, miasto i twierdza...II 179, 262 i marg., 702, 756

Pocrorius – dotyczący cerkwi pw. św. Pokrowy...II 375 marg.

Poenus – Kartagińczyk...II 369

Polocia – Połock, miasto i twierdza...II 13, 39 i marg., 746 i marg.

Poloni – Polacy, mieszkańcy Rzeczypospolitej...II 150 marg.

Polonia, Polonus – Królestwo Polskie; także: polski...II 171 marg., 237, 295

Pontus Euxinus – Morze Gościnne / Morze Czarne...II 293

Porchoria – Porchów, miasto i zamek...II 734

Pracista – Przeczysta, miejscowość...II 646 i marg.

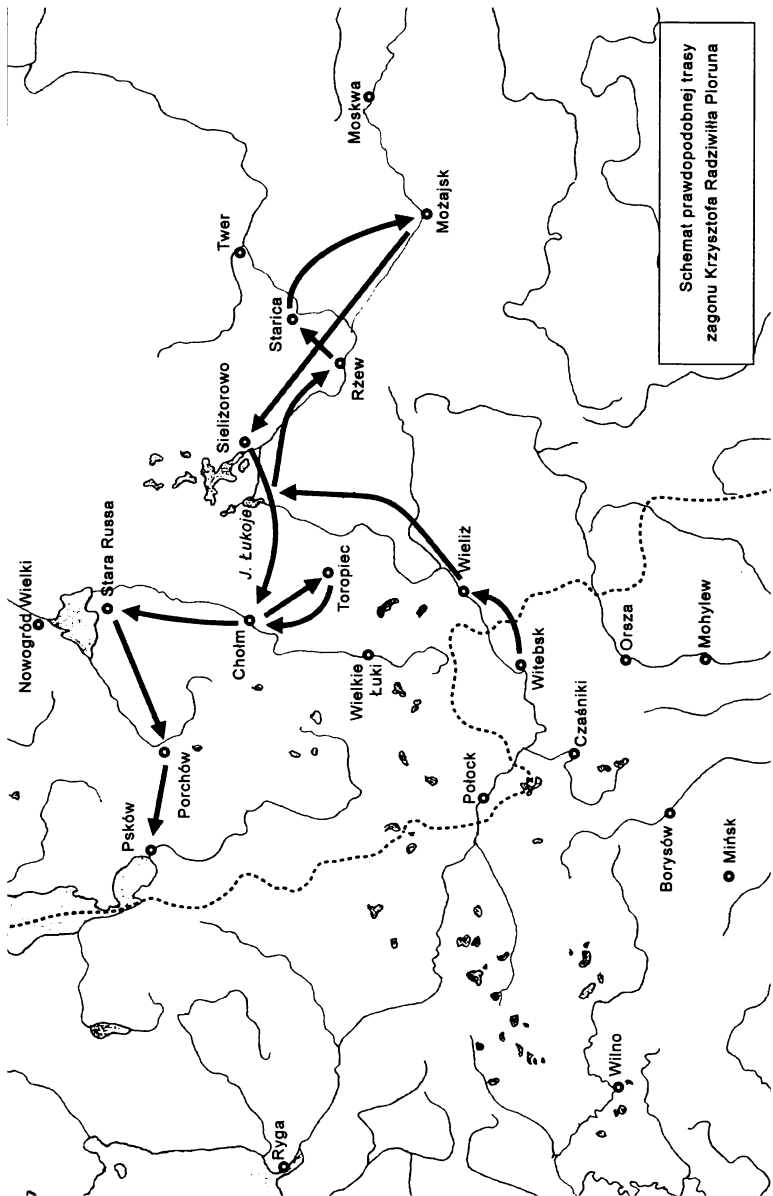
Prussi – Prusy, tu: określenie Infant...II 780

Radivilo / Radivilus Christophorus – Krzysztof Radziwiłł, główny bohater poematu, syn Mikołaja...A tyt., 5, 12, 27; II tyt., 24 i marg., 128, 206, 218 marg., 256 i marg., 272 marg., 273, 286 i marg., 314, 338, 349, 372 marg., 374, 397, +28, +30 marg., +45, +54, +72 marg., +92, 597, 625, 661, 669, 689, 692, 699, 722, 732, 746 marg., 757 marg., 760 marg., 765 marg., 770 marg.

- Radivilo Nicolaus / Nicoleos* – Mikołaj Radziwiłł, hetman wielki litewski, ojciec Krzysztofa...H 30 i marg., 42, 52, 57 marg., 75, 89, 108, 115, 200
- Radivilones, Radivilonus / Radivilonius* – Radziwiłłowicze, litewski ród magnacki; także: radziwiłłowski, dotyczący Radziwiłłów...H 23, 256, 516, 741
- Rezoria / Resoria* – Rżów, miasto...H 449 marg., 452, 627 i marg., 667 marg.
- Romani, Romanus* – Rzymianie, obywatele imperium; także: rzymski...H 206 marg., 663 marg.
- Romanovicus Mikyta* – Nikita Romanowicz, wódz moskiewski...H 781 i marg.
- Rossicus* – ruski...H 492
- Russa* – Stara Russa, miasto...H 722 marg., 723
- Ruthenus / Rutheneus* – Rusin; także: rusiński...H 56, 82, 94, 117, 203, 388, 748
- Sarmatia, Sarmaticus* – Sarmacja, kraina zamieszкана przez Sarmatów, w poezji utożsamiana z Rzeczpospolitą; także: sarmacki...H 39, 169, 176, 196, 251, 282, 337, 406, 535, 586, 676
- Sauromata, Sauromates* – Sarmata, polski bądź litewski żołnierz i szlachcic; także: sauro-macki...H 149, 296, 572, 575, 726
- Schelonía* – Szeloń, rzeka...H 411 marg.
- Scythia* – Scyta, metonimicznie o Moskalach...H 383, 428, 491
- Scythia, Scythicus* – kraina utożsamiana z Państwem Moskiewskim; także: scytyjski, tj. moskiewski...H 177, 251, 294, 393, 409, 684, 716, 788
- Selisaroum* – Sielizorowo, miasto...H 647 i marg.
- Serebrinus* – Wasyl Siemonowicz Sieriebranny, książę...H 96 marg., 97, 100 marg., 101, 106 marg.
- Sigismundus Augustus* – Zygmunt II August, ostatni król polski i wielki książę litewski z dynastii Jagiellonów...H 38-39
- Smolenscum* – Smoleńsk, miasto i twierdza...H 585
- Soccolta / Soccolia, Soccolius* – Sokół, zamek; także: sokolski, dotyczący Sokola...H 13, 757 marg., 758
- Solecensis* – solecki, dotyczący Solca w województwie sandomierskim...H tyt.
- Solon* – ateński prawodawca, polityk i poeta...H 154
- Stara Russa zob. *Russa*
- Starica* – miasto...H 607 marg.
- Stephanus* – Stefan Batory, król polski, wielki książę litewski...H 6, 150 marg., 171, 233, 281, 784
- Stygius* – stygijski, mit., dotyczący Styksu, rzeki płynącej w świecie podziemnym...H 766
- Suscus* – Piotr Iwanowicz Szujski, książę...H 94 i marg., 98
- Sussa* – Susza, zamek...H 13
- Szujski Piotr Iwanowicz zob. *Suscus*
- Tanais* – Don, rzeka...H 177, 673 marg.
- Taranes* – mit., bóstwo galijskie...H 678
- Tartari* – Tatarzy...H 716 marg.
- Nogaei* – Tatarzy nogajscy...H 582
- Terepecium* – Toropiec, miasto...H 654 i marg.
- Teropeciani* – mieszkańcy Toropiec...H 654 marg.

- Thoas* – mit., król Taurydy...H 679
Toropiec zob. *Terepecium*
Triones – Woły, konstelacja Wielkiego Wozu...H 222
Trocensis – trocki, dotyczący miasta Troki...H tyt.
Trubescus Mikiyta – niezidentyfikowany wódz moskiewski...H 770 marg., 771
- Ugulcus* – mieszkaniec Uglicza...H 591
Urdomia – Urdoma, miasto...H 491 i marg., 567 marg.
Ussica / Ussica civitas – Uska, miejscowość...H 733 i marg.
Uswatum – Uświat, miasto i twierdza...H 14
- Velicolucus* – Wielkie Łuki, miasto i twierdza...H 761 marg.
Lucus – Łuki...H 14, 760
Velisum – Wieliz, miasto...H 14
Vilnensis – wileński, dotyczący Wilna...H 42 marg., 200 marg.
Vitepsum – Witebsk, miasto...H 260
Vitholdus / Vitoldus – Witold, książę litewski...H 686 i marg.
Voldamerus – leżący na obszarze księstwa włodzimierskiego na Wołyniu...H 588
Volga – Wołga, rzeka...H 583, 597, 640 i marg., 668
Vologdus – mieszkaniec Wologdy...H 592
Fulcanius – mit., dotyczący Wulkana, rzymskiego boga ognia...H 194, 459, 530, 547
- Węgry zob. *Pannonia*
Wieliz zob. *Velisum*
Wielki Wóz zob. *Triones*
Wielkie Łuki zob. *Velicolucum*
Witebsk zob. *Vitepsum*
Witold zob. *Vitholdus*
włodzimierski zob. *Voldamerus*
Wołga zob. *Volga*
Wologda zob. *Vologdus*
Woły zob. *Triones*
Wulkanowy zob. *Fulcanius*
- Xerxes* – Kserkses, władca perski...H 370 i marg.
- Zavolocia* – Zawołość, twierdza...H 15
Zygmunt II August zob. *Sigismundus Augustus*

Schemat prawdopodobnej trasy
zagonu Krzysztofa Radziwiłła Pioruna

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie do lektury	5
HODOEPORICON MOSCHICUM * WYPRAWA MOSKIEWSKA	29
In arma Illustrissimi Principis ac Domini, D[omini] Christophori Radivilonis	30
Na herb Jaśnie Oświeconego Księcia i Pana, Pana Krzysztofa Radziwiłła	31
Hodoeporicon Moschicum Illustrissimi Principis ac Domini, Domini Christophori Radivilonis, ducis in Birza et Dubinga, castellani Trocensis, vicecancellarii et campiductoris in Magno Ducatu Lituaniae, capitanei Borissoviensis et Solecensis etc.	34
Wyprawa moskiewska Jaśnie Oświeconego Księcia i Pana, Pana Krzysztofa Radziwiłła, księcia na Birzach i Dubinkach, kasztelana trockiego, podkanclerzego i hetmana polnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, starosty borysowskiego i soleckiego, itd.	35
KOMENTARZE	77
Komentarz edytorski	79
I. Wykaz znaków i skrótów przyjętych w edycji	79
II. Opis źródeł	83
III. Zasady transkrypcji	84
Objaśnienia	87
Słownik wyrazów poklasycznych	148
Indeks	149
Mapka	155

ukazały się:

HIERONIM MORSZTYN, *Światowa Rozkosz*
wydał Adam Karpiński
tom 1

KASPER TWARDOWSKI, *Pochodnia Miłości Bożej*
wydał Krzysztof Mrowcewicz
tom 2

KASPER MIASKOWSKI, *Zbiór rytmów*
wydała Alina Nowicka-Jezowa
tom 3

WACŁAW POTOCKI, *Muza polska*
wydał Adam Karpiński
tom 4

SEBASTIAN GRABOWIECKI, *Rymy duchowne*
wydał Krzysztof Mrowcewicz
tom 5

SEBASTIAN FABIAN KLONOWIC, *Roxolania * Roksolania*
wydał i przełożył Mieczysław Mejor
tom 6

KASPER TWARDOWSKI, *Lekcje Kupidynowe*
wydał Radosław Grześkowiak
tom 7

STANISŁAW GROCHOWSKI, *Wirydarz*
wydała Justyna Dąbkowska
tom 8

ALEKSANDER TEODOR ŁACKI, *Pobożne pragnienia*

wydał Krzysztof Mrowcewicz

tom 9

MIKOŁAJ KOCHANOWSKI, *Rotuły*

wydał Adam Karpiński

tom 10

KASPER TWARDOWSKI, *Łódź mlodzi z nawalności do brzegu płynąca*

wydał Radosław Grześkowiak

tom 11

JAN ŻABCZYC, *Symfonije anielskie*

wydał Adam Karpiński

tom 12

SZYMON ZIMOROWIC, *Roksolanki*

wydał Radosław Grześkowiak

tom 13

ANDRZEJ MAKSYMILIAN FREDRO, *Monita politico-moralia* *

Prestrogi polityczno-obyczajowe

wydaly Ewa Jolanta Głębička i Estera Lasocińska

tom 14

ERAZM OTWINOWSKI, *Pisma poetyckie*

wydał Piotr Wilczek

tom 15

P. CORNEILLE * J.A. MORSZTYN, *Cyd albo Roderyk*

wydali Adam Karpiński i Adam Stepnowski

tom 16

SAMUEL TWARDOWSKI, *Przeważna legacja Krzysztofa Zbaraskiego*

wydał Roman Krzywy

tom 17

G.M. VERDIZZOTTI * M. BŁAŻEWSKI, *Setnik przypowieści ucieśnionych*

wydał Jan Ślaski

tom 18

ADAM KORCZYŃSKI, *Wizerunek zlocistej przyjaźni z zdrady*

wydał Radosław Grześkowiak

tom 19

THERONIM MORSZTYN, *Filomachija*

wydał Radosław Grześkowiak

tom 20

Dialogus in Natali Domini * *Dialog na Narodzenie Pańskie*

wydała i przełożyła Joanna Ziabička

tom 21

ADRIAN WIESZCZYCKI, *Utwory poetyckie*

wydawała Anna Gurowska

tom 22

MIKOŁAJ SĘP SZARZYŃSKI, *Poezje zebrane*
wydali Radosław Grześkowiak i Adam Karpiński

przy współpracy Krzysztofa Mrowcewicza

tom 23

SAMUEL TWARDOWSKI, *Pałac Leszczyński*

wydał Roman Krzywy

tom 24

SZYMON STAROWOJSKI, *De claris oratoribus Sarmatiae **

O znakomitych mówcach Sarmacji

wydawała i przełożyła Ewa Jolanta Głębička

tom 25

MACIEJ KAZIMIERZ SARBIEWSKI, *Epigrammatum liber * Księga epigramatów*

wydawały i przełożyły Magdalena Piskala i Dorota Sutkowska

tom 26

ABRAHAM ROŻNIATOWSKI,

Pamiętka krwawej ofiary Pana Zbawiciela naszego Jezusa Chrystusa

wydał Janusz S. Gruchała

tom 27

MICHAŁ JURKOWSKI, *Historyje świeże i niezwyčajne*

wydał Mariusz Kazańczuk

tom 28

KLEMENS BOLESŁAWIUSZ, *Przeraźliwe echo trąby ostatecznej*

wydał Jacek Sokolski

tom 29

JAN GAWIŃSKI, *Dworzanki albo Epigrammata polskie*

wydał Jacek Głazewski

tom 30

SEBASTIAN PETRYCY, *Horatius Flaccus w trudach więzienia moskiewskiego*

wydał Jacek Wójcicki

tom 31

STANISŁAW HERAKLIJUSZ LUBOMIRSKI, *Dzieła prozą,*

t. 1: *Rozmowy Artaksesa i Ewandra*

wydawała Justyna Dąbkowska

tom 32

F. SARACINELLI * S.S. JAGODYŃSKI, *Wybawienie Ruggiera z wyspy Alcyny*

wydał Roman Krzywy

tom 33

HIERONIM MORSZTYN, *Historija ucieszna o królownie Banialuce*
wydał Radosław Grześkowiak
tom 34

JAN GAWIŃSKI, *Sielanki z Gajem zielonym*
wydała Ewa Rot
tom 35

MIKOŁAJ REJ, *Kupiec*
wydała Anna Kochan
tom 36

KAROL MIKOŁAJ JUNIEWICZ, *Refleksyje duchowne*
wydał Maciej Pieczyński
tom 37

OLBRYCHT KARMANOWSKI, *Wiersze i listy*
wydał Radosław Grześkowiak
tom 38

FRANCISZEK GRADOWSKI, *Hodoeporicon Moschicum * Wyprawa moskiewska*
wydał Bartłomiej Czarski
tom 39

w przygotowaniu:

SAMUEL TWARDOWSKI, *Władystaw IV, król polski i szwedzki*
w opracowaniu Romana Krzywego

ALBERT INES, *Acroamata epigrammatica * Akroamaty*
w opracowaniu i przekładzie Magdaleny Piskały i Doroty Sutkowskiej

ŁUKASZ GÓRNICKI, *Dworzanin polski*
w opracowaniu Marty Wojtkowskiej-Maksymik

JUSTUS LIPSJUSZ * PAWEŁ SZCZERBIC, *Politica pańskie*
w opracowaniu Estery Lasocińskiej

JUSTUS LIPSJUSZ * JANUSZ PIOTROWICZ, *O stałości ksiąg dwoje*
w opracowaniu Justyny Dąbkowskiej

WACŁAW POTOCKI, *Transakcja wojny chocimskiej*
w opracowaniu Joanny Krauze-Karpińskiej i Adama Karpińskiego

WACŁAW POTOCKI, *Pieśni*
w opracowaniu Mirosławy Hanusiewicz i Adama Karpińskiego

GIAMBATTISTA MARINO * ANONIM, *O zabiciu Młodzianków*
w opracowaniu Radosława Rusnaka

JAN DYMITR SOLIKOWSKI, *Facies perturbatae... Reipublicae *
Sen na jawie albo widowisko... uciężzonej Rzeczypospolitej*
w opracowaniu Ariadny Masłowskiej-Nowak

FROWINUS, *Antigameratus*
w opracowaniu i przekładzie Mieczysława Mejora

DANIEL NABOROWSKI, *Poezje zebrane*
w opracowaniu Krzysztofa Mrowcewicz i Radosława Grześkowiaka

